

А.М. СЕРЕДА

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ

ЧАСТИНА І

Навчальний посібник

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України

Запоріжжя ФОП Зеленкевич Л. П.
Суми “ВТД “Університетська книга”
2010

УДК: 340.12:94(477)

ББК: 67.2(4Укр)я73

С 32

Рецензенти:

Коломоєць Т.О., доктор юридичних наук, професор, декан юридичного факультету Запорізького національного університету.

Лень В.В., кандидат юридичних наук, доцент, проректор з наукової роботи Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ України.

Єрмоленко Д.О., кандидат юридичних наук, професор кафедри теорії та історії держави і права, заступник директора інституту права ім. В.В. Сташиса.

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України.

для студентів вищих навчальних закладів

(лист № 1.4/28–114.1 від 10.11.2009 р.)

Середа А.М.

С. 32

Історія держави і права України. Частина I: навчальний посібник. /

А. М. Середа. – Запоріжжя : ФОП Зеленкевич Л. П.; Суми : Університетська книга, 2010. – Ч. I. – 332, [4] с.

ISBN 978-966-2456-01-1

ISBN 978-966-680-513-6

У навчальному посібнику відповідно до програми курсу "Історія держави і права України" за допомогою схем розкриваються основні етапи формування суспільно-політичного устрою, судової та правової системи в Україні від її витоків до початку XX ст.

Посібник містить також термінологічний словник, хронологію історичних подій, літературу до курсу. Пропонується як доповнення при вивченні відповідних тем з дисципліни "Історія держави і права України".

Розрахований на студентів вищих навчальних закладів, які навчаються за спеціальністю "Правознавство".

УДК: 340.12:94(477)

ББК: 67.2(4Укр)я73

ISBN 978-966-2456-01-1

ISBN 978-966-680-513-6

© Середа А. М., 2010

© ФОП Зеленкевич Л. П., 2010

© ТОВ "ВТД "Університетська книга", 2010

ЗМІСТ

Змістовий модуль І. Історичні традиції формування держави і права України (І тис. до н.е. – XVIII ст.)	6
Вступний розділ	6
§ 1. Історія держави і права України як наука і навчальна дисципліна	7
§ 2. Методологія курсу "Історія держави і права України"	10
§ 3. Історія держави і права України в системі юридичних наук	16
§ 4. Історичні джерела та основні етапи історіографії історії держави і права України	17
§ 5. Періодизація історії держави і права України	20
§ 6. Завдання курсу "Історія держави і права України"	23
§ 7. Основні поняття держави і права	24
§ 8. Виникнення держави і права	25
§ 9. Історичний регіональний поділ України	26
§ 10. Значення історії держави і права України	27
Розділ 1. Рабовласницькі державні утворення і право на території сучасної України (сер. І тис. до н.е. – V ст. н.е.)	29
§ 1. Скіфське царство	29
§ 2. Античні держави Північного Причорномор'я	36
§ 3. Особливості держави і права Боспорського царства	42
Розділ 2. Становлення і розвиток держави і права Київської Русі (VI – поч. XII ст.)	47
§ 1. Процес формування Давньоруської державності	47
§ 2. Суспільний лад Київської Русі (кін. IX – перша пол. XII ст.)	56
§ 3. Державний лад Київської Русі (кін. IX – XII ст.)	59
§ 4. Запровадження християнства на Русі	71
§ 5. Правова система Київської Русі	73
Розділ 3. Держава і право Русі за часів феодальної роздробленості (30-ті рр. XII – XIV ст.)	82
§ 1. Причини та періодизація феодальної роздробленості	82
§ 2. Галицько-Волинське князівство (1199–1340)	86
§ 3. Зміни в державному ладі Південно-Західних земель у період боротьби Русі з іноземними загарбниками	98
Розділ 4. Суспільно-політичний лад і право на Українських землях у складі Польщі та Литви (кін. XIV – перша пол. XVII ст.)	101
§ 1. Періодизація колонізації українських земель	101
§ 2. Хронологія подій	102
§ 3. Велике князівство Литовське: державний устрій, суспільний лад та право (XIV–XVI ст.)	109

§ 4. Політико-правове становище українських земель у складі Королівства Польського та Речі Посполитої (XIV – XVIII ст.).....	121
--	-----

Розділ 5. Українське козацтво – творець нової форми української державності. Запорозька Січ, її політичний устрій та право.....	134
§ 1. Виникнення українського козацтва.....	134
§ 2. Запорозька Січ.....	141

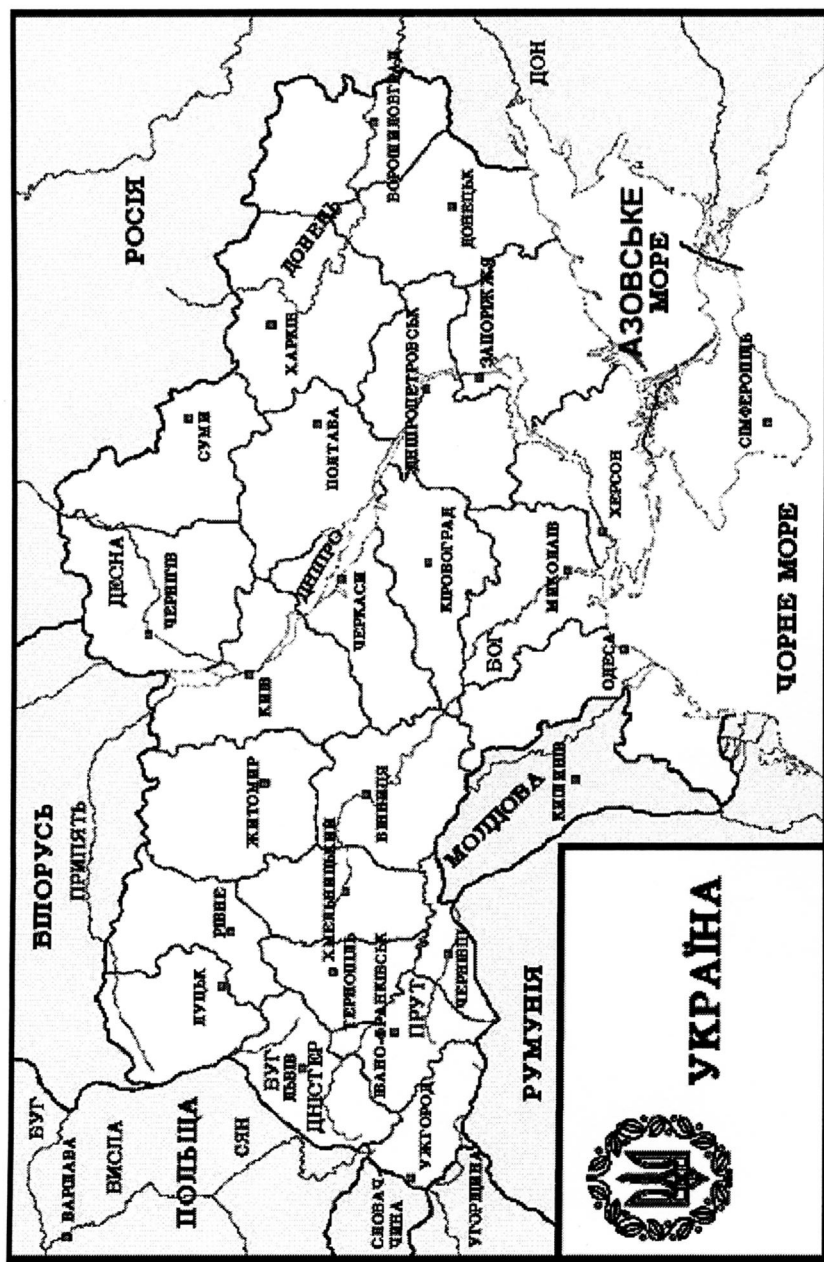
Розділ 6. Створення української національної держави (сер. XVII ст.).....	159
§ 1. Національна українська революція.....	159
§ 2. Формування Української козацької держави.....	166
§ 3. Переяславсько-Московська угода 1654 р.	182
§ 4. Причини поразки та значення революції.....	185

Розділ 7. Суспільно-політичний лад і право України-Гетьманщини (друга пол. XVII – кін. XVIII ст.).....	188
§ 1. Суспільний устрій Гетьманщини.....	188
§ 2. Державний устрій України-Гетьманщини (друга пол. XVII – кін. XVIII ст.).....	190
§ 3. Адміністративно-політичний статус Слобідської України (друга пол. XVII – кін. XVIII ст.).....	204
§ 4. Основні риси права України-Гетьманщини.....	206
§ 5. Обмеження та ліквідація автономії Гетьманщини.....	236
§ 6. Особливості Української гетьманської держави.....	238

Змістовий модуль II. Традиції державності і права України в умовах іноземного панування (кін. XVIII – поч. XX ст.).	
Відродження української державності (1917–1921).....	240

Розділ 8. Державно-правовий устрій України в імперську добу.....	240
§ 1. Хронологія подій.....	240
§ 2. Суспільно-політичний лад і право України у складі Російської імперії (кін. XVIII – поч. XX ст.).....	242
§ 3. Суспільно-політичний лад і право на західноукраїнських землях у період австрійського та австро-угорського панування (кін. XVIII – поч. XX ст.).....	286

Термінологічний словник.....	303
Хронологія подій.....	321
Київські князі.....	324
Галицько-волинські князі.....	326
Гетьмани України.....	327
Використана та рекомендована література.....	329

Карта сучасної України

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ І. ІСТОРИЧНІ ТРАДИЦІЇ ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ (І ТИС. ДО Н.Е. – XVIII СТ.)

ВСТУПНИЙ РОЗДІЛ

Історія держави і права України на сьогодні є досить актуальною і важливою дисципліною. Це пояснюється постійним інтересом людей до минулого, до історії в цілому, а також значенням історико-правових знань у вирішенні глобальних завдань, що постають перед українською державою у XXI ст.

Вивчення історії держави і права України має величезне значення, сприяє усвідомленню нашої складної, багатогранної, суперечливої історії, і зокрема державотворення, дає можливість глибше зрозуміти державно-правові реалії сучасності та прогнозувати подальші тенденції розвитку державно-правових інститутів.

Знання історії держави і права України має важливе значення в підготовці правознавців. Сьогодні неможливо бути кваліфікованим юристом, не маючи історико-правової підготовки. Основна мета курсу – це вивчення студентами загальних закономірностей виникнення держави і права та їх специфіки; найважливіших історико-правових і політичних подій у розвитку України; юридичної термінології та світових пам'яток юридичної культури. Таким чином, цей курс сприяє формуванню правосвідомості й політичної та правової культури майбутніх юристів, загальному розвитку світогляду студентів.

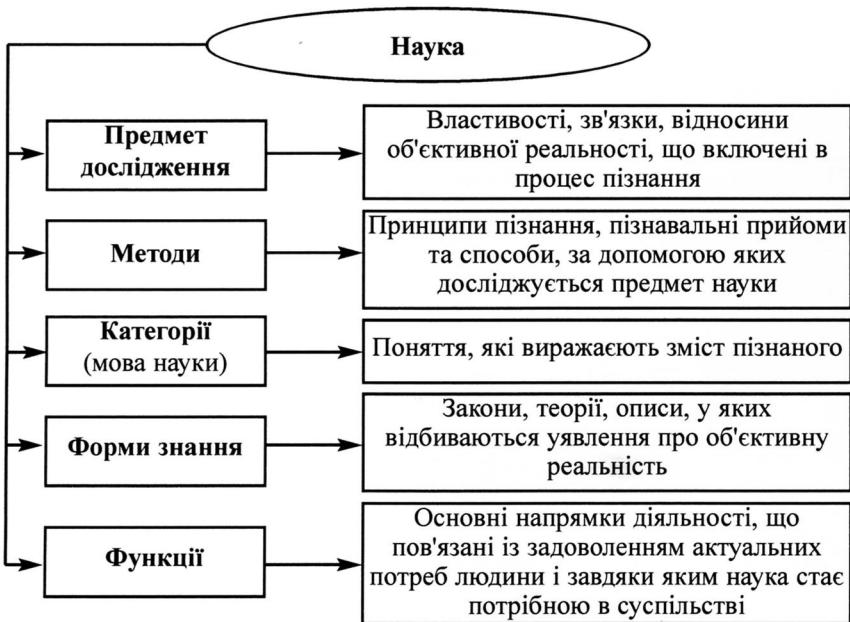
Пропонований навчальний посібник підготовлений згідно з програмою навчального курсу "Історія держави і права України" і має полегшити вивчення навчального матеріалу та покращити орієнтацію студентів у ньому.

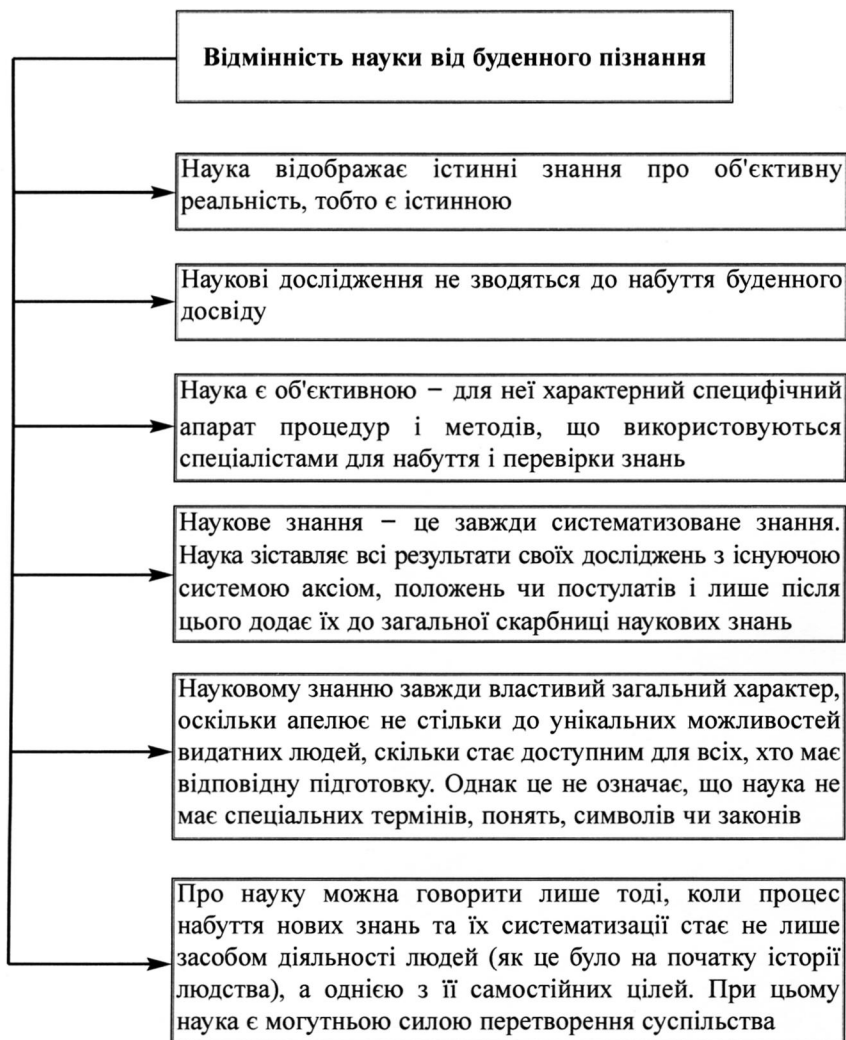
Як історико-правова наука історія держави і права України тісно пов'язана з історією України. Однак ці навчальні дисципліни не дублюють одна одну, історія держави і права України зберігає певну самостійність, має чітко виражений об'єкт і предмет дослідження, вивчає розвиток лише таких суспільних явищ, як держава і право.

Посібник складається із вступного та восьми загальних розділів. Інформаційний матеріал кожного розділу поділений на параграфи та підтеми. Кожна підтема у схемах розкриває суспільний, державний устрій і правову систему України на різних історичних етапах.

У першій частині навчального посібника "Історія держави і права України" в цілому здійснено спробу розглянути державо- і правотворення від виникнення перших державних утворень на території України до початку XX ст.

§ 1. Історія держави і права України як наука і навчальна дисципліна

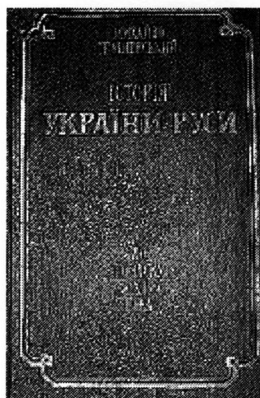

Історія держави і права України – це фундаментальна наука про закономірності виникнення, розвитку та функціонування держави і права українського народу.

Вивчення будь-якої дисципліни починається з визначення її предмета.

Предметом "Історії держави і права України" є вивчення процесу зародження і розвитку держави і права України, державно-правових категорій та інститутів; правового положення населення; джерел права та правової системи, причому в їхній історичній конкретності та хронологічній послідовності.

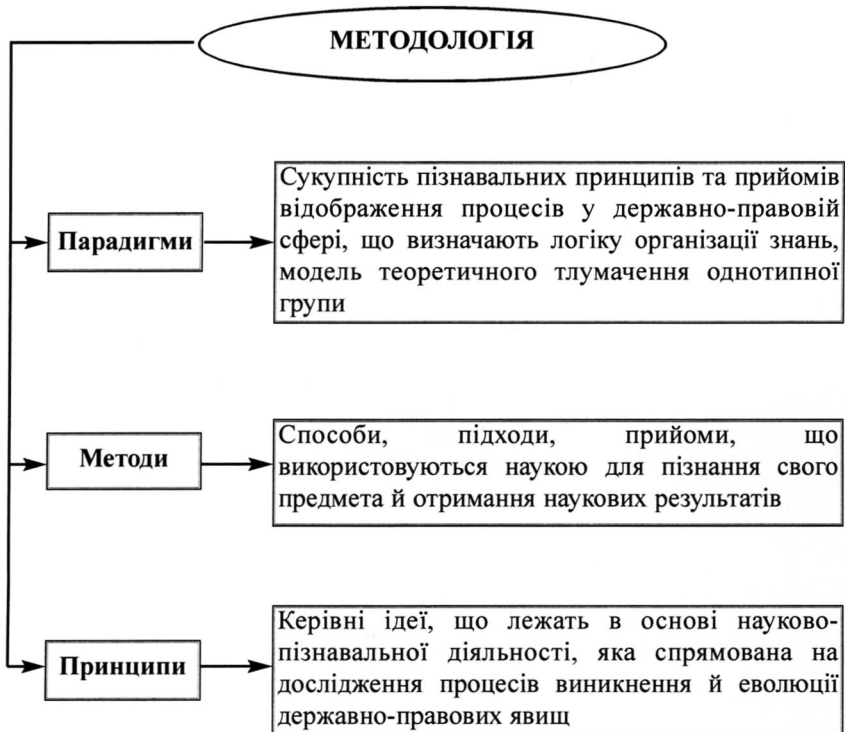
Об'єкт науки і навчальної дисципліни "Історія держави і права України" становлять держава і право України в історичному минулому..

Грушевський М.С. (1866–1934) – визначний український історик і державний діяч, автор 2 тис. праць у галузі української і світової історії

§ 2. Методологія курсу "Історія держави і права України"

Методологія – вчення про парадигми, методи і принципи наукового пізнання.

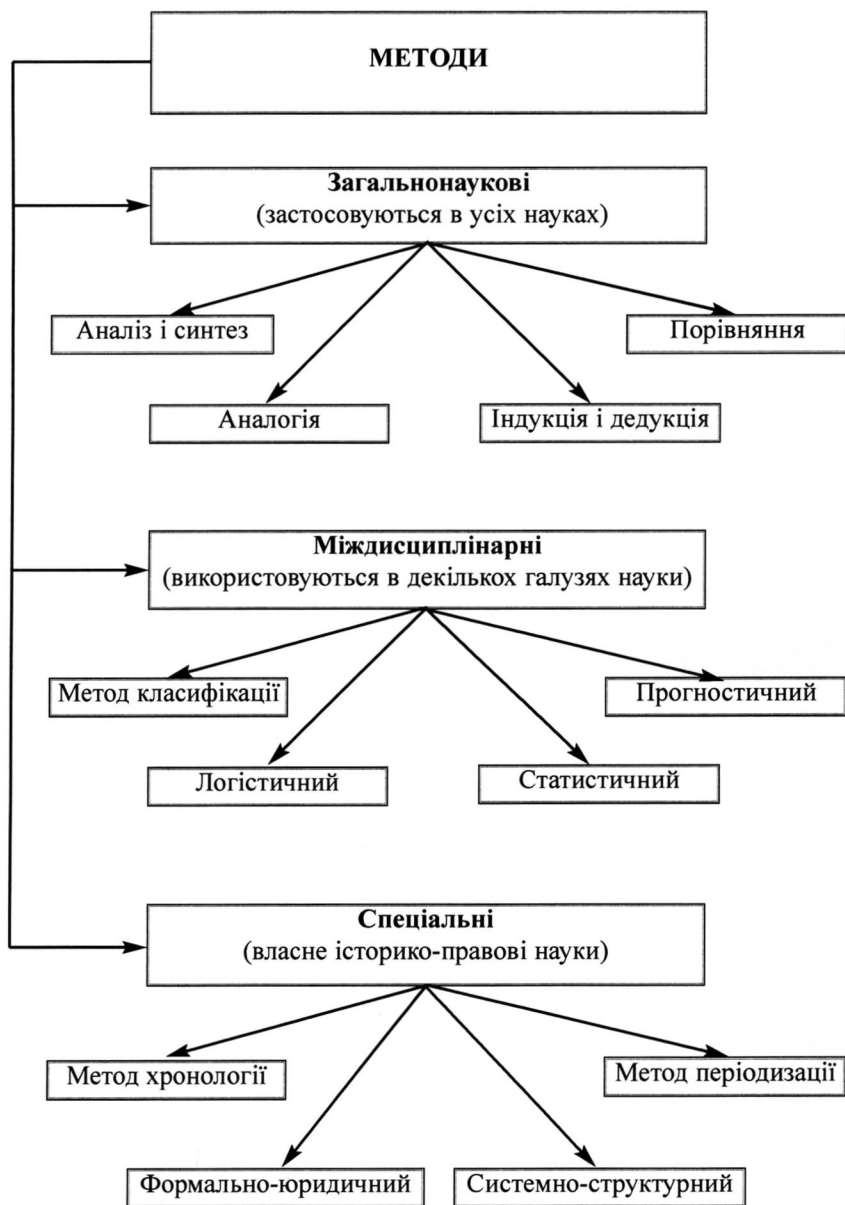

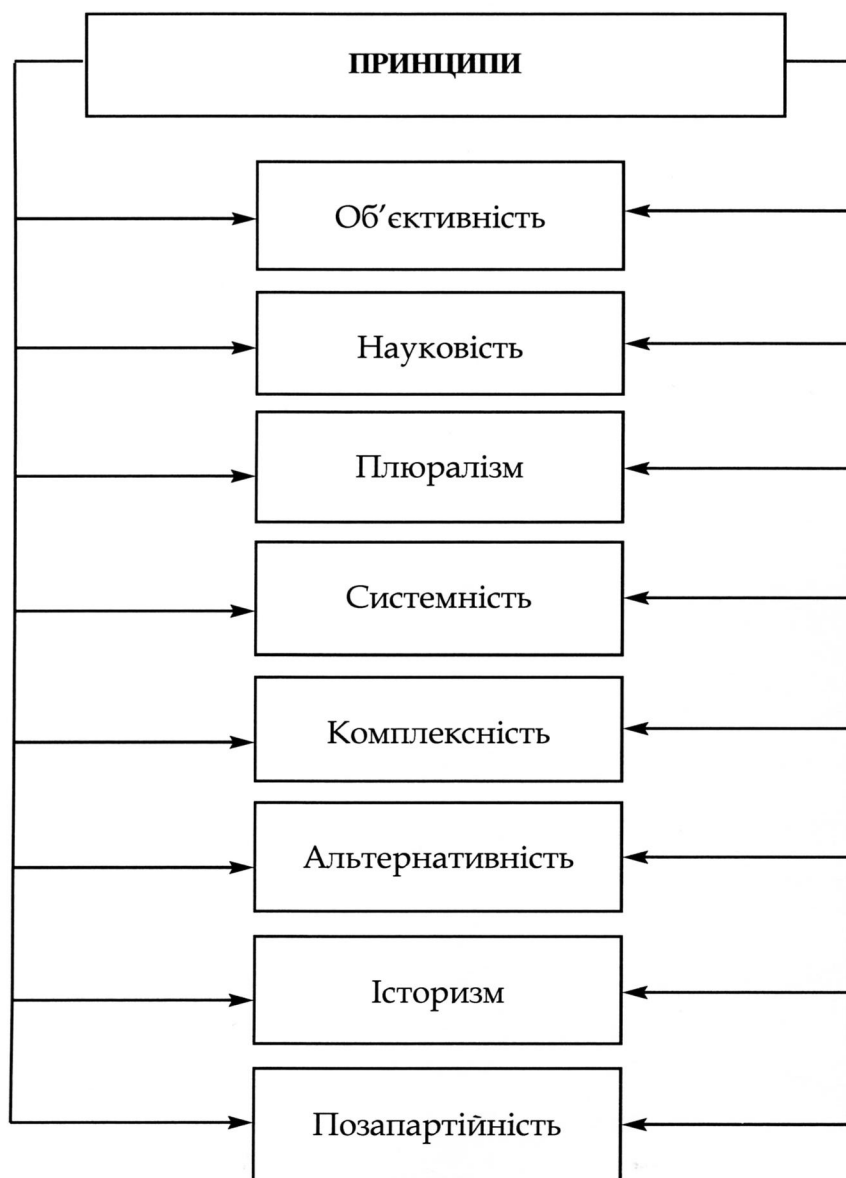

К. Маркс, Ф. Енгельс

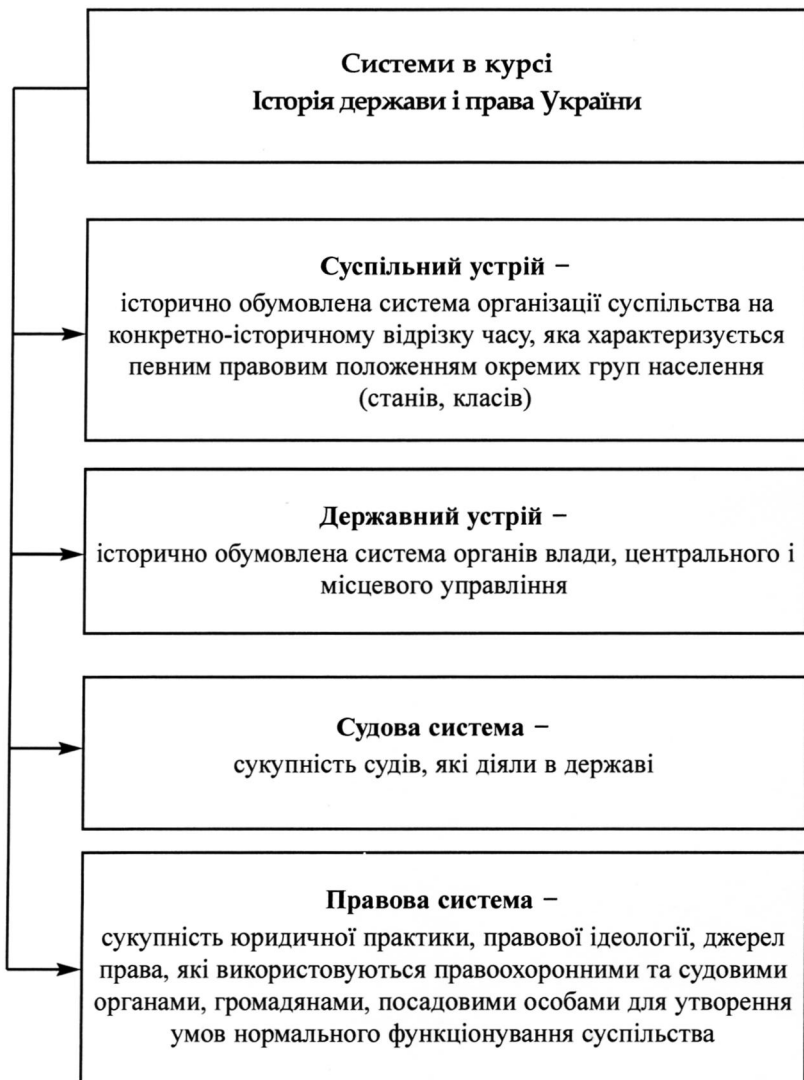

Ф. Аквінський

Одним з найбільш важливих принципів, який допомагає у вивченні курсу “Історія держави і права України”, є **системність**.

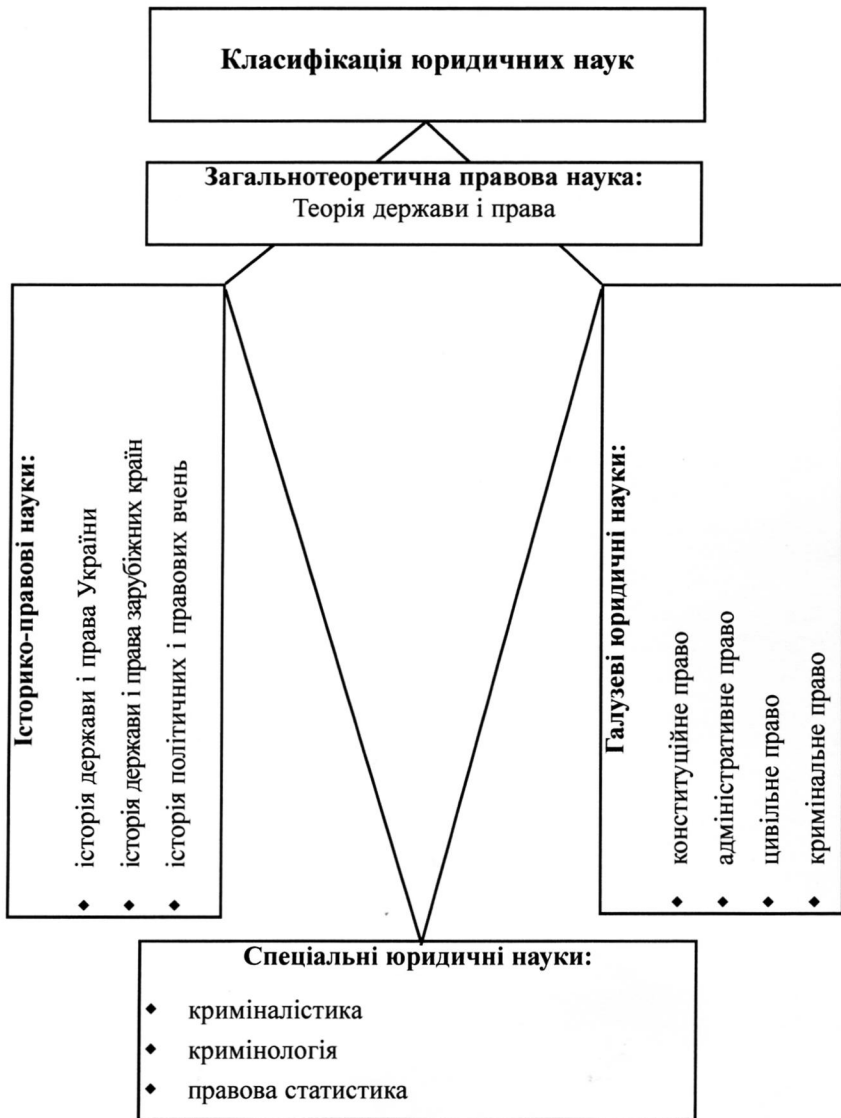

Функції історії держави і права України

Функції – основні напрямки діяльності, що пов'язані із задоволенням актуальних потреб людини і завдяки яким наука стає потрібною в суспільстві.

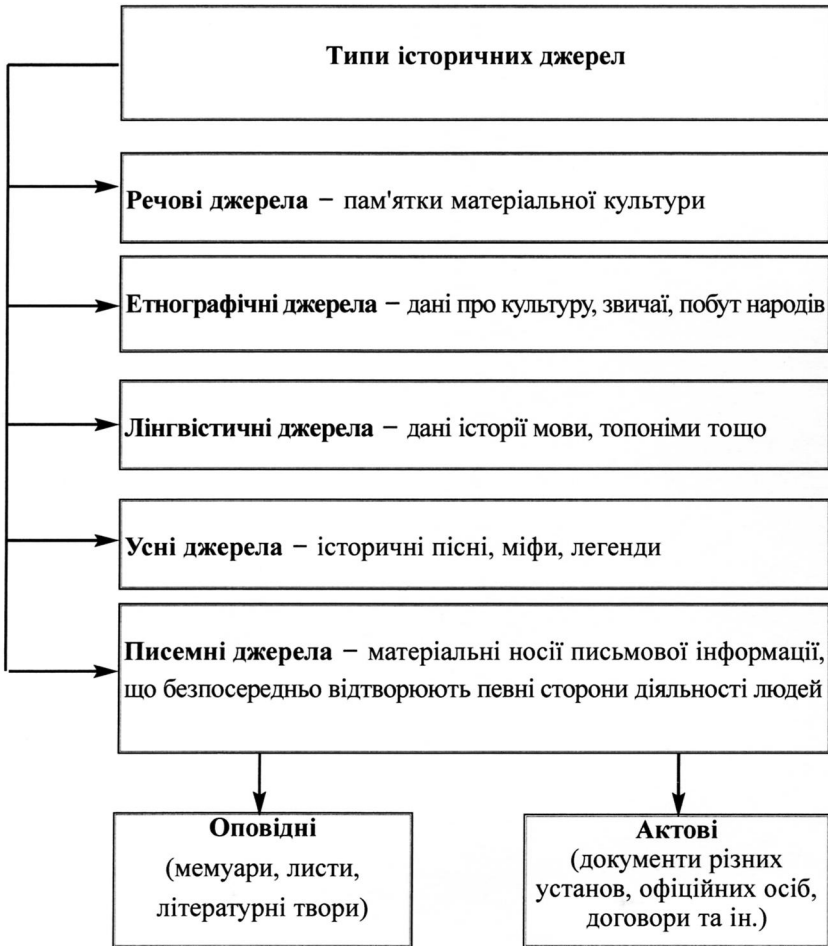
§ 3. Історія держави і права України в системі юридичних наук

§ 4. Історичні джерела та основні етапи історії держави і права України

“Історія держави і права України” у своїх висновках та відтворенні перебігу подій спирається на історичні джерела.

Історичні джерела – це пам'ятки минулого, що містять факти, на яких базуються історичні знання.

ВЛАСТИВОСТІ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Усі пам'ятки – це свідки своєї епохи, свого часу і відтворюють лише певну грань буття минулого

Кожне історичне джерело, зокрема писемне, узятє окремо, є обмеженим в об'єктивності відображення історичної дійсності, оскільки його творцем була людина із суб'єктивним баченням і сприйняттям реальності свого часу

Інформація, яка міститься в джерелі, може мати відкритий і прихований характер, що виявляється дослідником через зіставлення джерел; прихований характер інформації, властивий багатьом джерелам, створює підґрунтя для творчого пошуку вченого

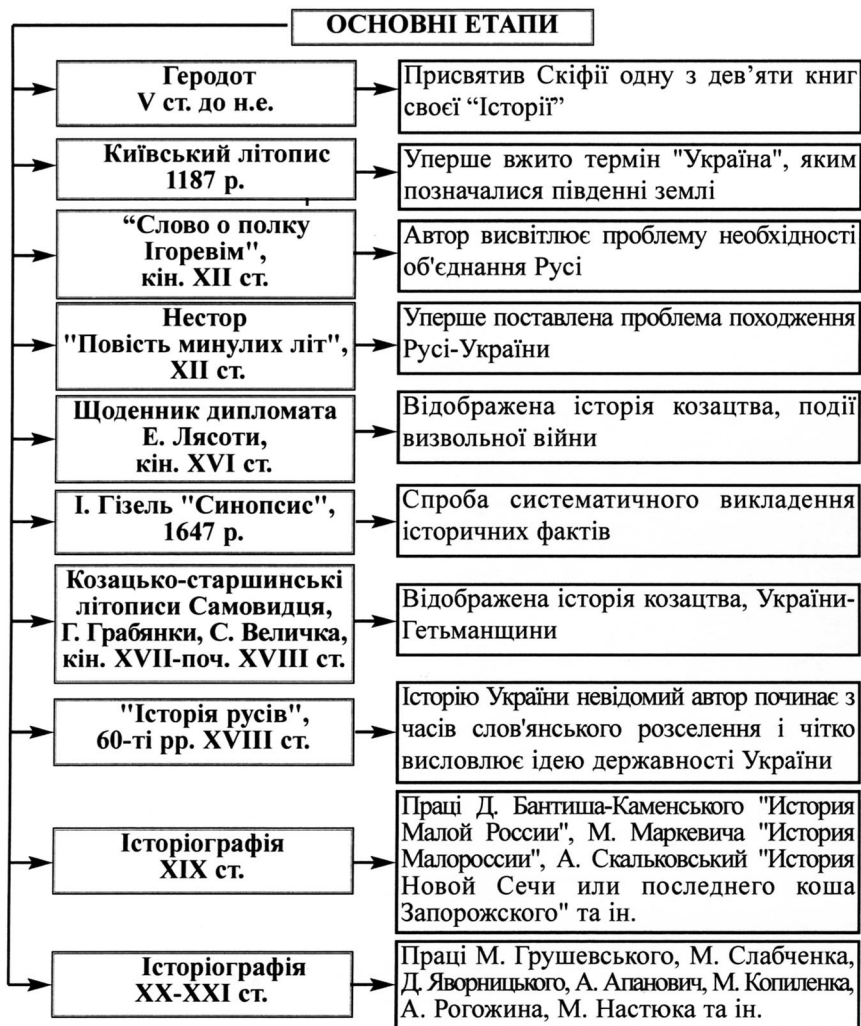

Нестор-літописець. Фрагмент "Повісті минулих літ"

Основні етапи історіографії історії держави і права України

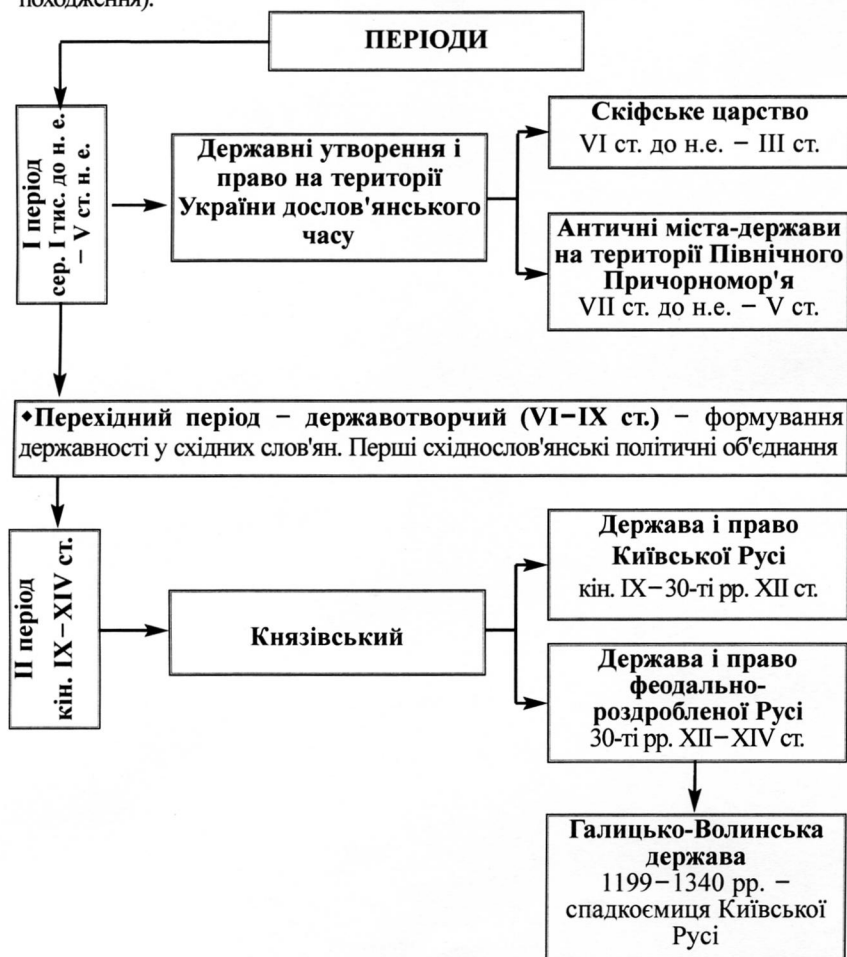
Історіографія історії держави і права України – це сукупність досліджень, присвячених певному історичному періоду або всій історії держави і права України.

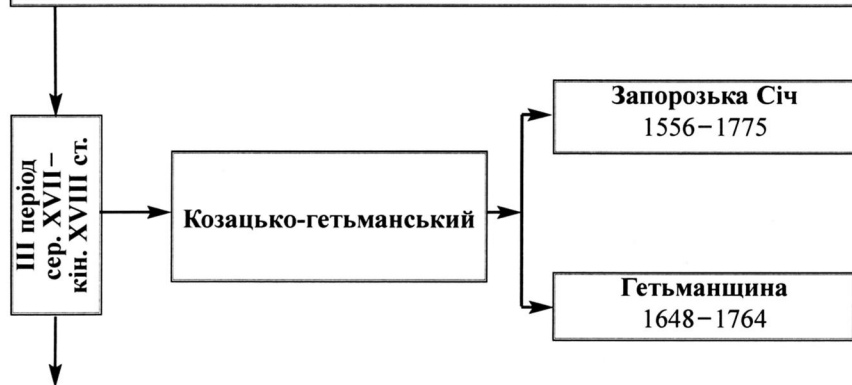
§ 5. Періодизація історії держави і права України

Періодизація – це поділ процесів розвитку на основні, якісно відмінні один від одного періоди. Залежно від методології підходів існують різні схеми періодизації.

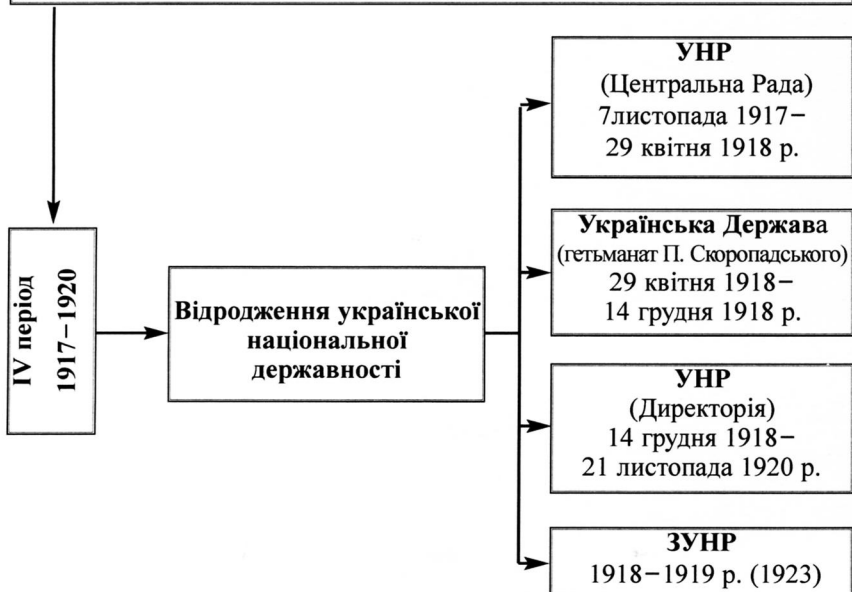
Періодизація – походить від слова "період". **Період** – це проміжок часу, протягом якого відбувається якийсь процес (слово "період" грецького походження).

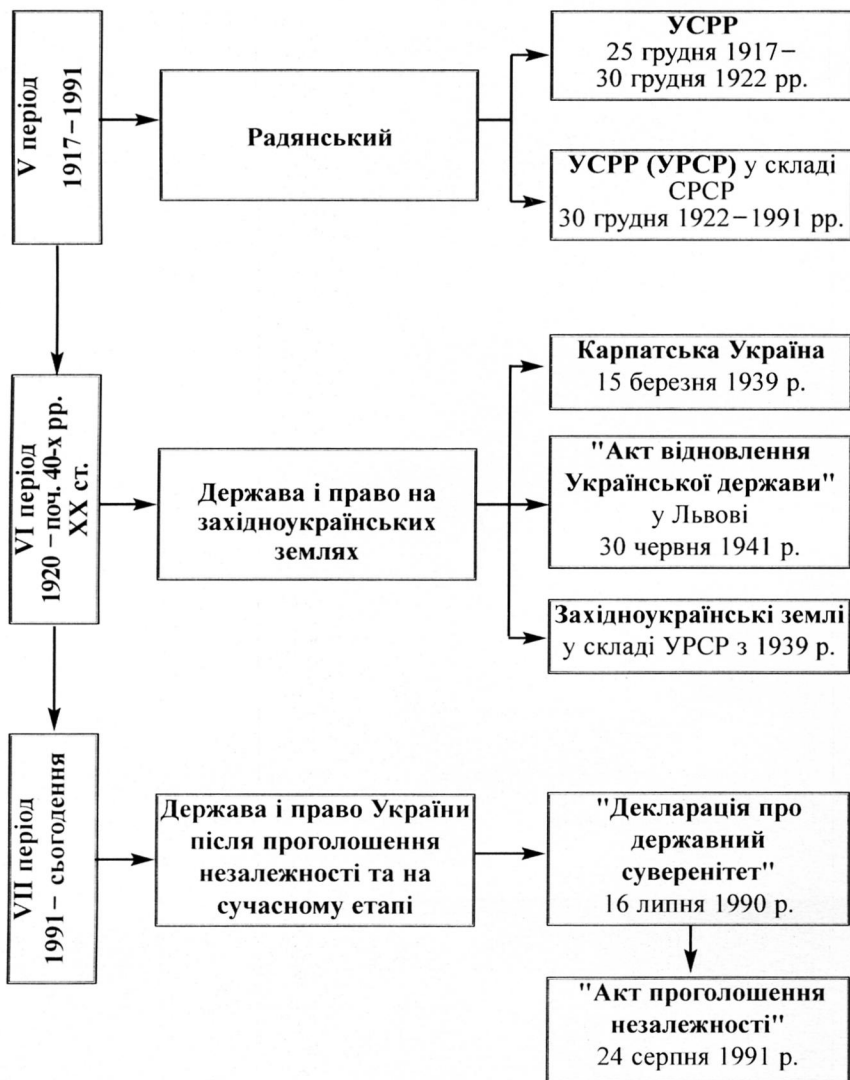

♦ **Перехідний період – литовсько-польський (XIV–XVII ст.)** – суспільно-політичний лад і право українських земель під владою Великого князівства Литовського та Речі Посполитої

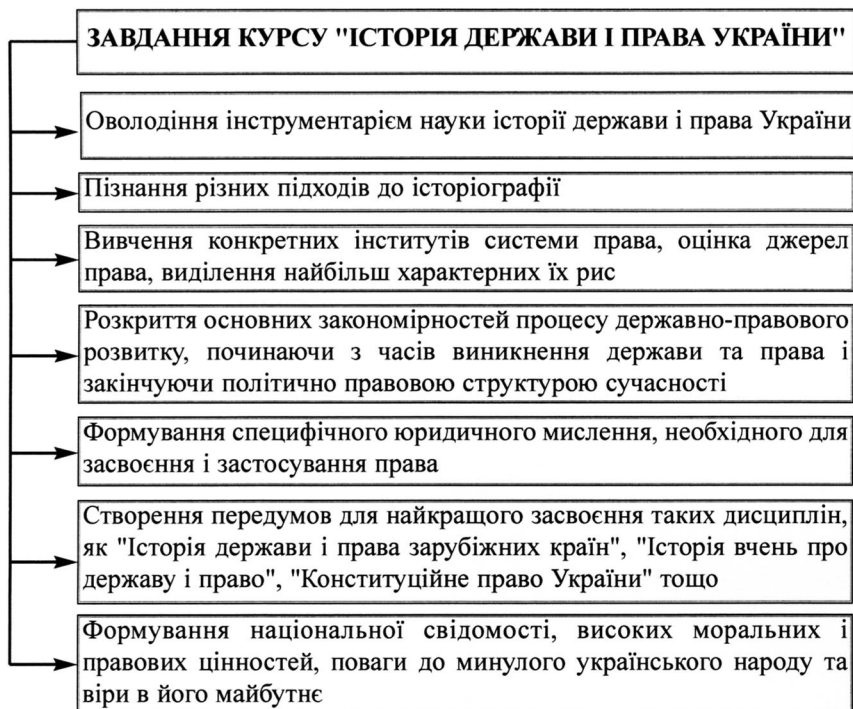
♦ **Перехідний період – імперський (кін. XVIII–поч. XX ст.)** – суспільно-політичний лад і право України у складі Російської та Австро-Угорської імперій

Як і будь-яка інша, ця періодизація курсу значною мірою є умовною, проте вона дозволяє розглянути головні державно-правові зміни і тенденції.

§ 6. Завдання курсу "Історія держави і права України"

Знання "Історії держави і права України" необхідні для розуміння державно-правових явищ сучасності, вміння орієнтуватися в непростих проблемах сучасного державного будівництва, розвитку права і конституційного процесу. За допомогою історичних знань можна прогнозувати основні тенденції розвитку державності країн світу, попереджати можливі конфлікти.

В навчальному курсі виділяється дві основні проблеми:

- ♦ виникнення і розвиток держави, включаючи форму правління, форму устрою, політичний режим, структуру центрального і місцевого державного апарата, організація суду, армія.
- ♦ виникнення і розвиток системи права, включаючи джерела права, право власності, зобов'язальне право, злочин і покарання, основні форми судового процесу.

§ 7. Основні поняття держави і права

§ 8. Виникнення держави і права

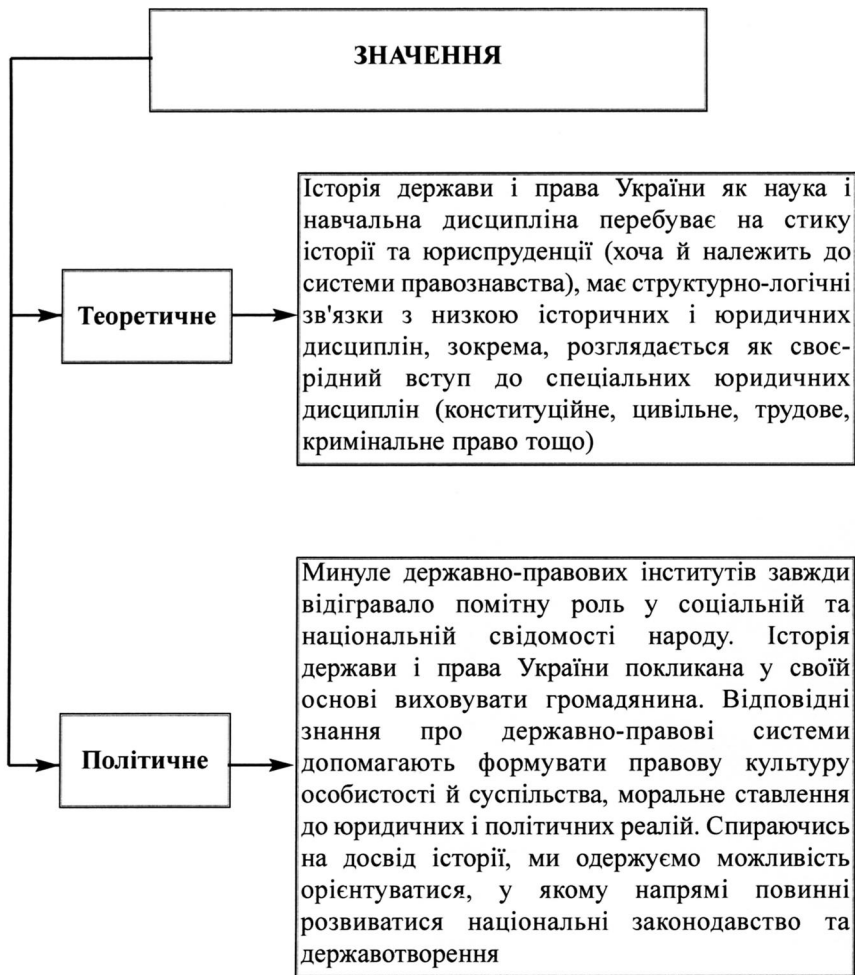

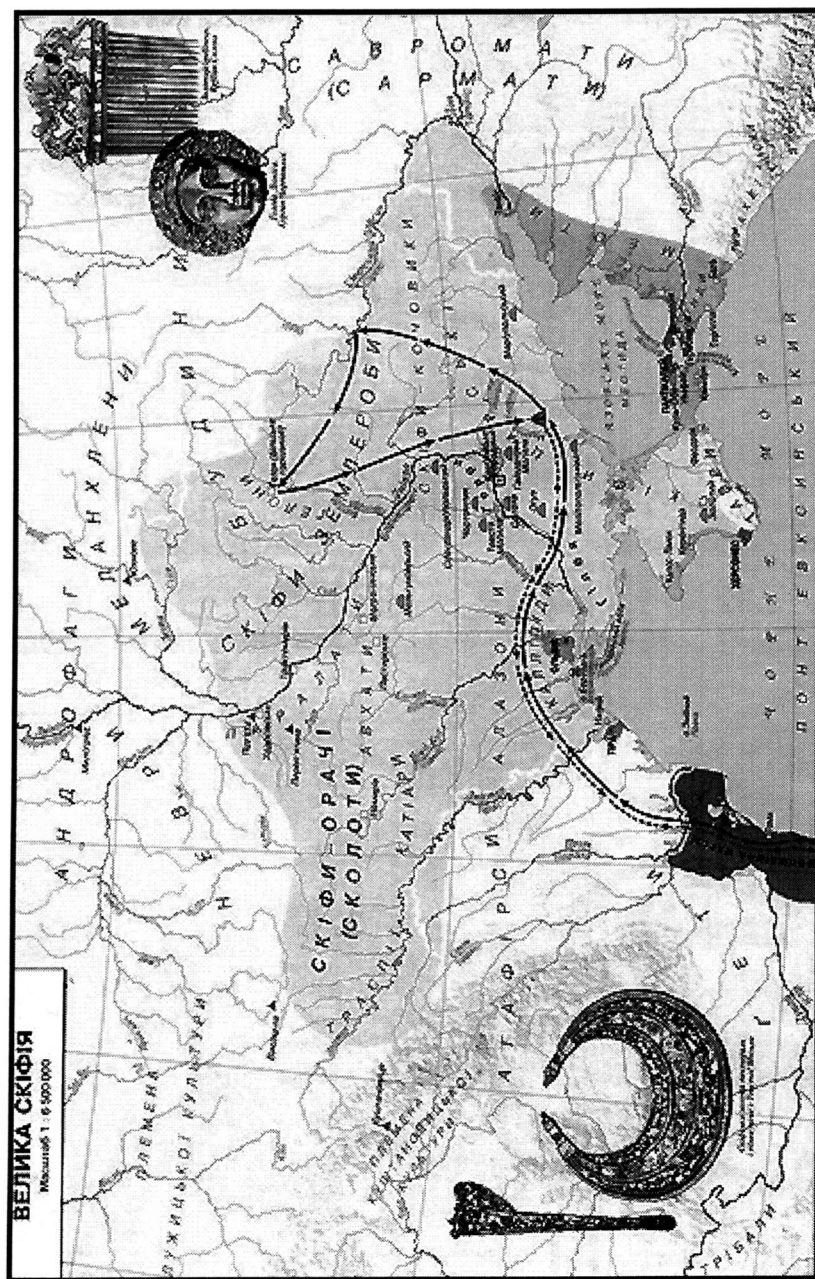
§ 9. Історичний регіональний поділ України

§ 10. Значення історії держави і права України

Карта Скіфії VI-IV до н.е.

РОЗДІЛ 1. РАБОВЛАСНИЦЬКІ ДЕРЖАВНІ УТВОРЕННЯ І ПРАВО
НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ
(СЕР. І ТИС. ДО Н.Е. – V СТ. Н.Е.)

§ 1. Скіфське царство
Періодизація історії Скіфії

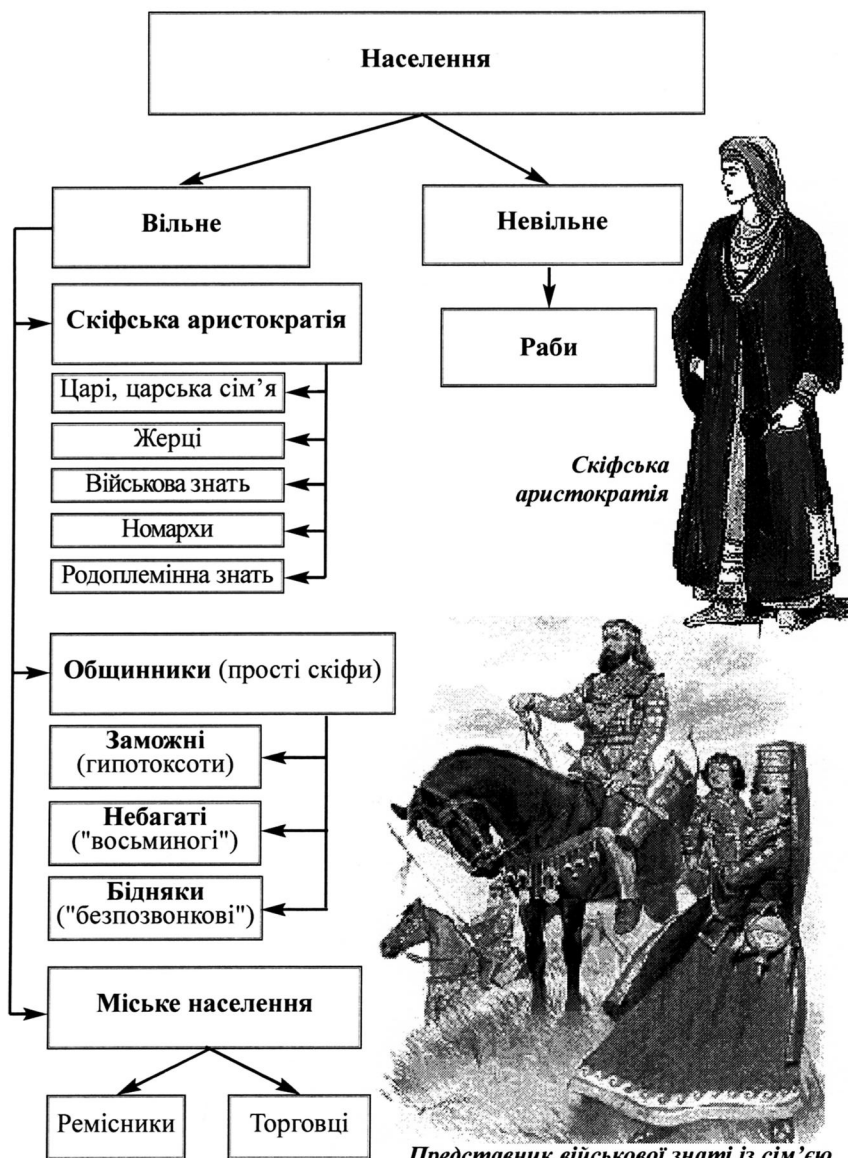
У середині VII ст. до н.е. на півдні сучасної України з'явилися іраномовні племена скіфів, що прийшли зі сходу, витіснивши звідси та частково асимілювавши киммерійців.

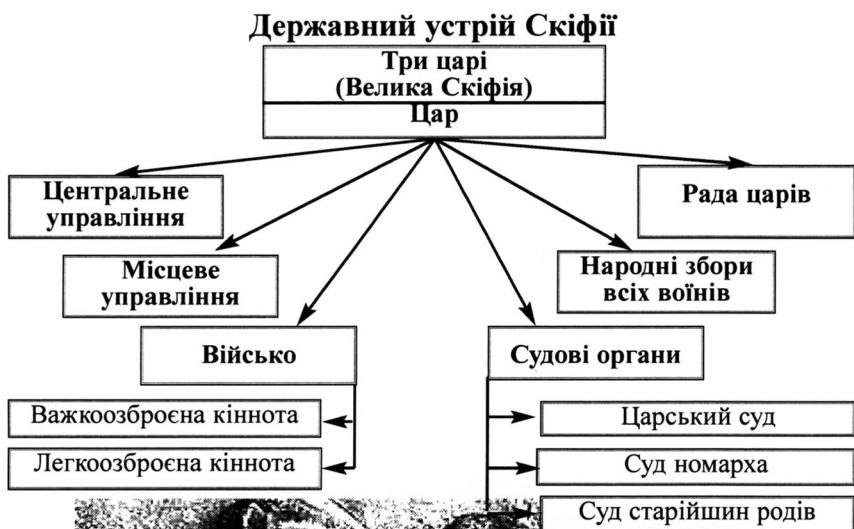
Наприкінці VI ст. до н.е. скіфи утворили в причорноморських степах могутнє державне об'єднання – **Велику Скіфію**. Ця держава, за свідченням Геродота, мала форму квадрата, кожний з боків якого дорівнював близько 700 км. Скіфію населяли різні племена – **царські скіфи, скіфи-кочівники, скіфи-землероби, скіфи-орачі**.

У III ст. до н.е. скіфська держава починає занепадати під натиском сарматських племен. Скіфам удалося втримати під своїм контролем лише частину Нижнього Подніпров'я та Степового Криму, де вони створили нову державу – **Малу Скіфію**.

У III ст. Мала Скіфія припинила своє існування під ударами **сарматів** (з півночі), **римських міст-держав** (з півдня) та **готів**.

Соціальна структура населення Скіфської держави

Рельєф царя Скілура та його сина Палака

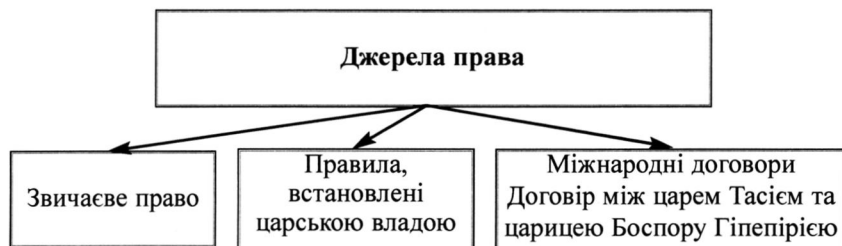

Скіфське царство відносять до монархії на чолі зі спадковим царем. Влада царя була необмеженою, він виконував обов'язки верховного воєначальника, здійснював судові функції та був жерцем.

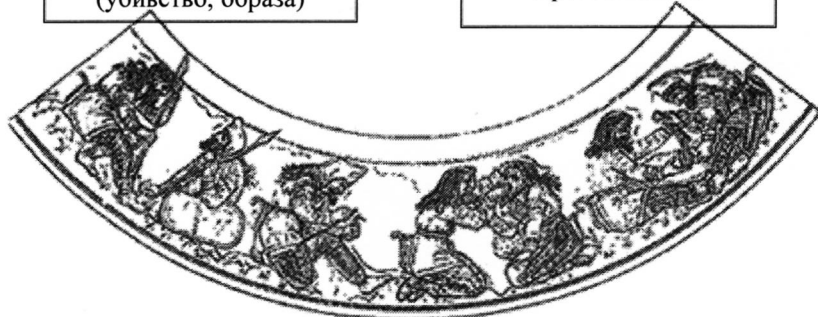
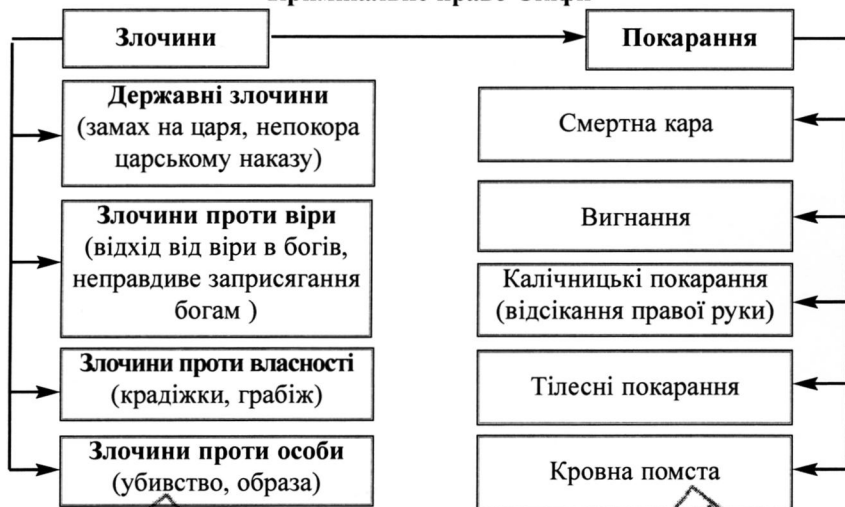
Велика Скіфія, за Геродотом, поділялася на три царства – *басілеї*. Одне з них очолював головний цар, а два інших – молодші царі (імовірно, сини головного). Царства поділялися на менші адміністративно-територіальні одиниці – *номи* на чолі з посадовими особами – *номархами*.

Історія пам'ятає імена найвідоміших скіфських царів: *Атея, Скілура, Палака, Фарзая та Інісмея*.

Право Скіфії

Кримінальне право Скіфії

Фрагмент золотої пекторалі зі скіфського кургану Товста Могила (IV ст. до н.е.)

Основні риси скіфського права

Захист приватної власності на рухоме майно та верховної власності царя на землю

Регулювання зобов'язальних відносин. Існували договори обміну, дарування, купівлі-продажу, які закріплювалися клятвою з кров'ю

Шлюбно-сімейні відносини впливали з принципів патріархату. Родовід вівся за чоловіковою лінією, дружина перебувала під його владою, не мала прав на власність і спадщину. Якщо вдову не вбивали і не ховали разом з ним, то вона, як і майно померлого, переходила у власність його старшого брата (**принцип левірату**)

У **спадковому праві** панував принцип **мінорату** (майно після смерті батька успадковував молодший син, а старші сини наділялися частиною майна лише при одруженні)

Судочинство. Верховним суддею був цар. Цю саме функцію виконували номархи і старійшини родів. Як бачимо, судовий процес мав **змагальний характер**. Це стосувалося злочинів, крім злочинів проти основ царської влади й інтересів держави. До найбільш небезпечних злочинів застосовувався **слідчий процес**

Особливості скіфської правової системи

Тісне переплетення норм права з родоплемінними звичаями

Вплив релігії на формування права

Невизнання рабів суб'єктами права

Яскраво виражений класовий характер існуючого права

Охорона приватної власності й тяжкі покарання за замах на власність можновладців та їхніх слуг

Відсутність чіткого формулювання складу злочинів, свавілля суддів

Причини занепаду Скіфської держави

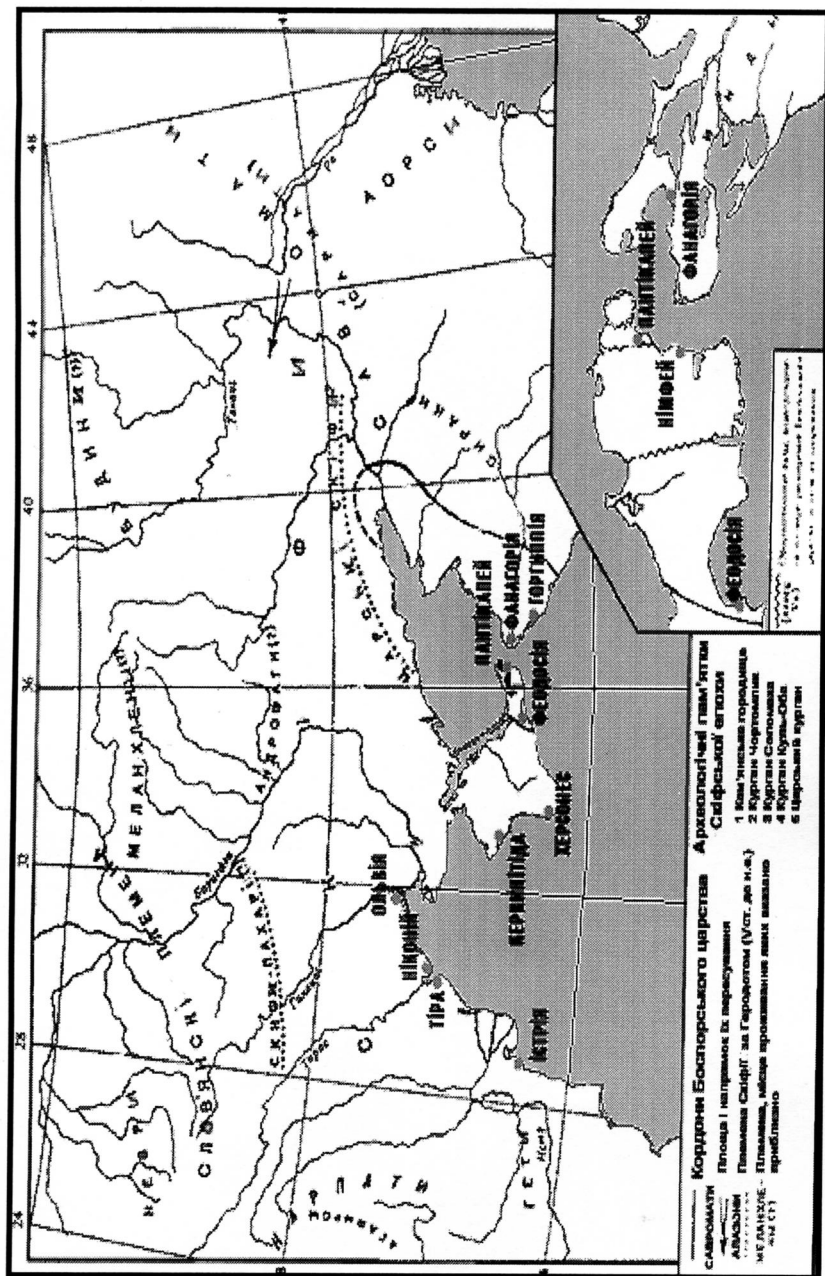
Могутність Скіфії підточували безперервні війни з іншими державами, передусім з найближчими сусідами

Відсутність сильної централізованої влади призвела не лише до територіальної роздробленості, але й до розпаду держави на окремі частини

Скіфські війни

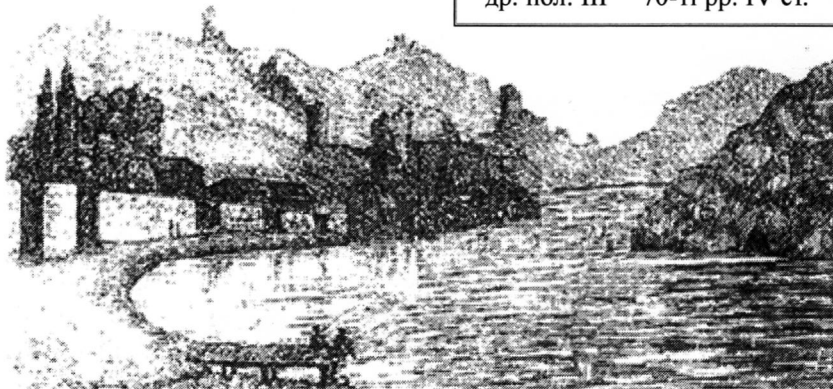
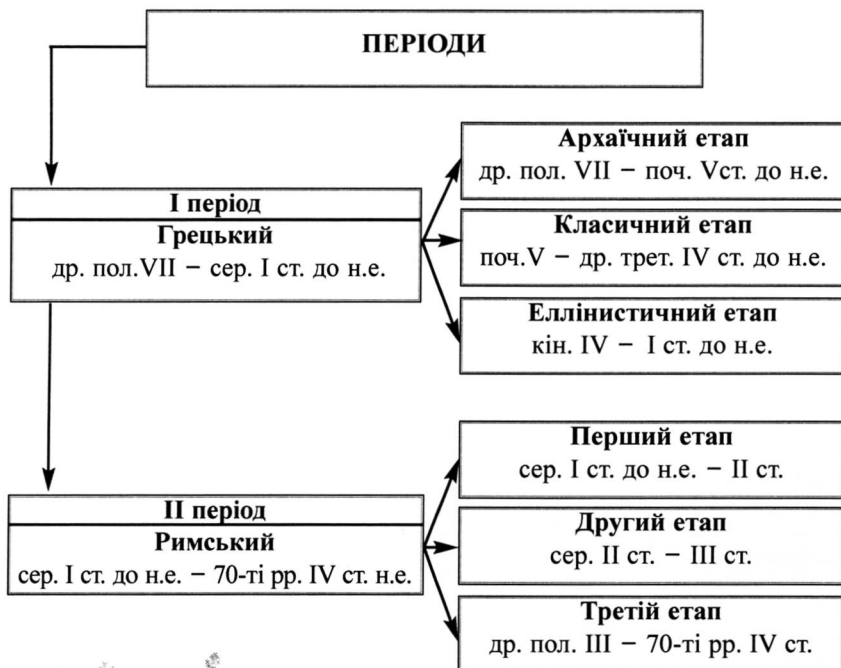

Боспорське царство V ст. до н.е.

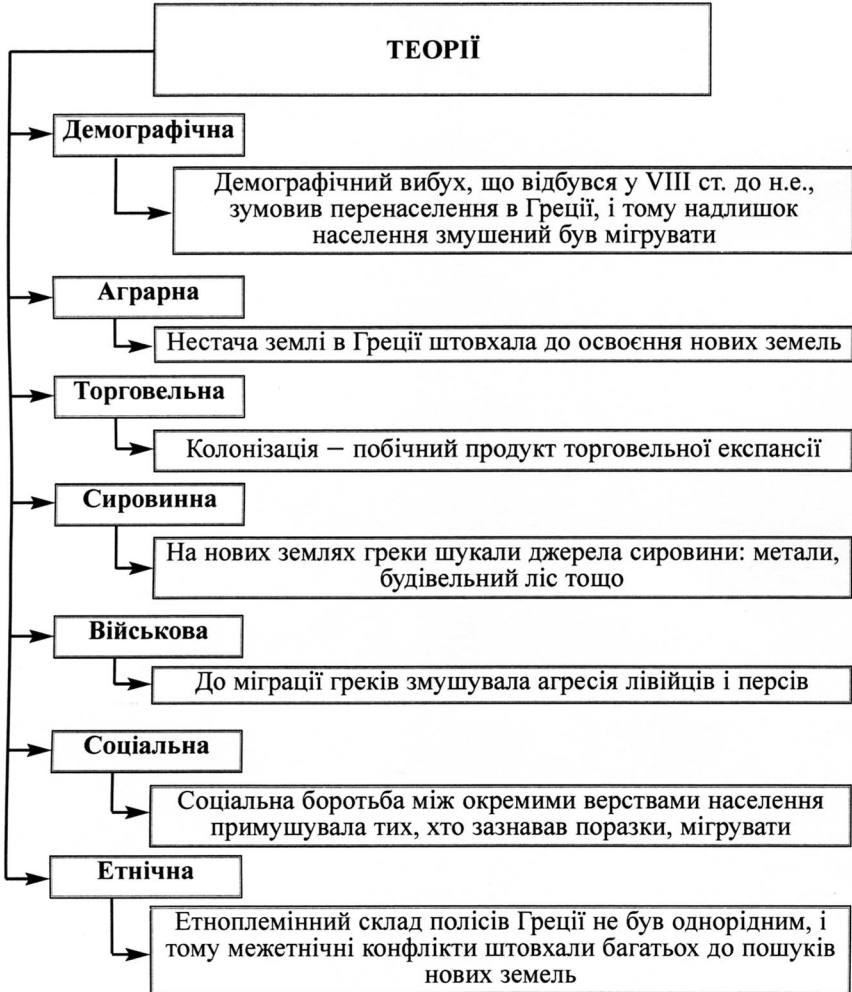
§ 2. Античні держави Північного Причорномор'я

Періодизація історії грецьких рабовласницьких міст-держав Північного Причорномор'я

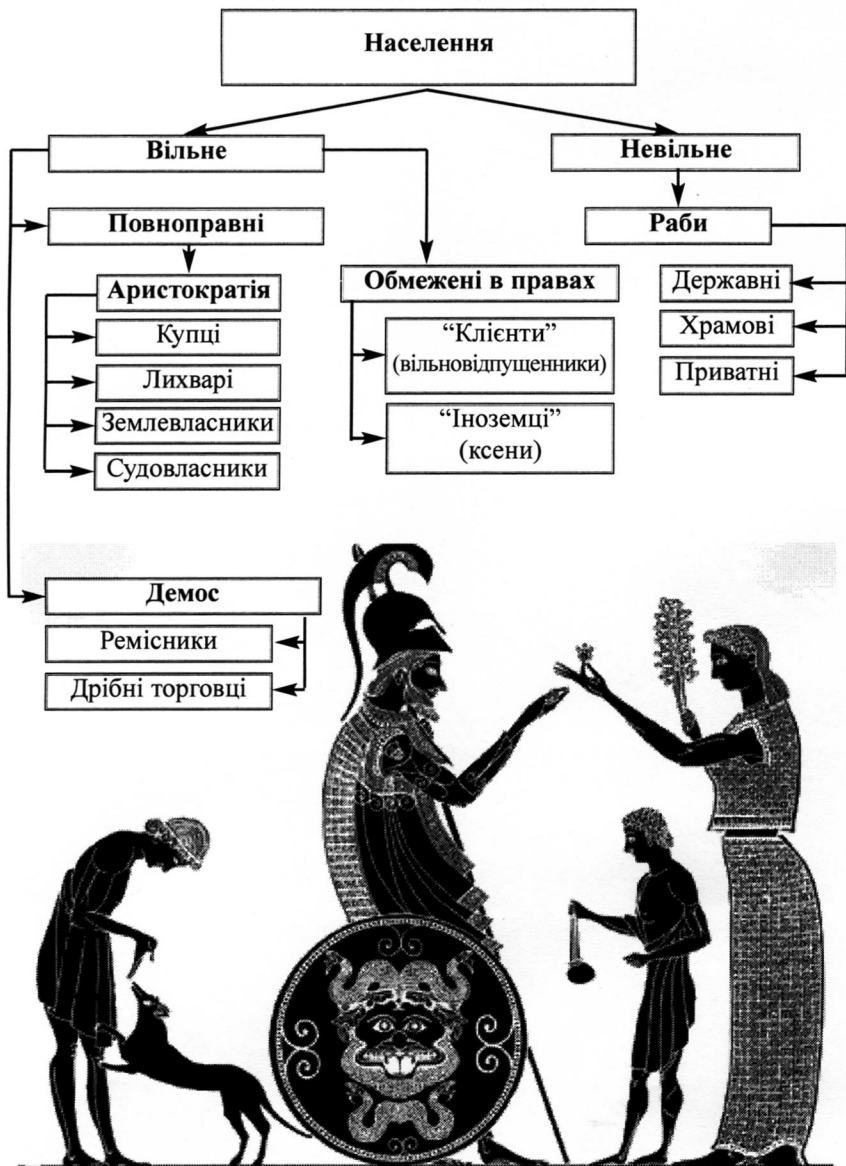

Балаклавська бухта

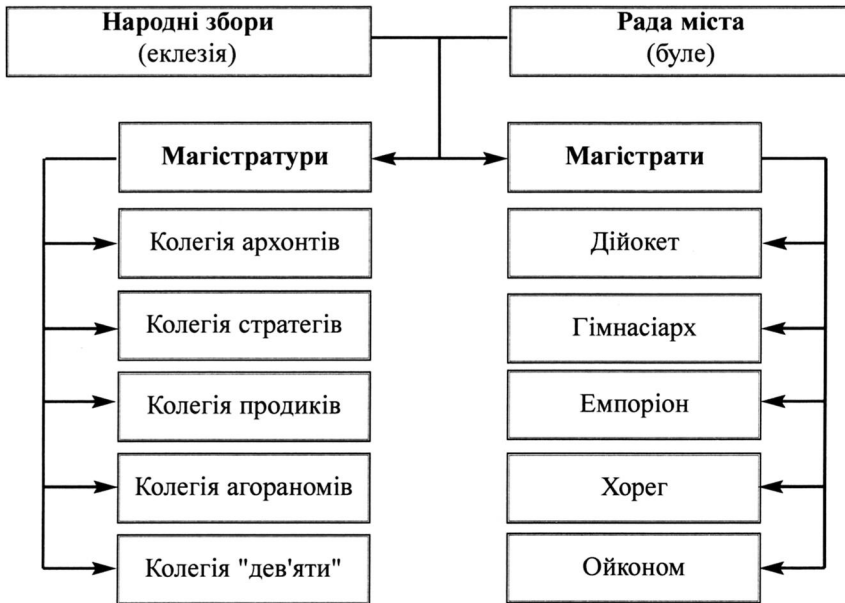
Теорії причин еллінської міграції

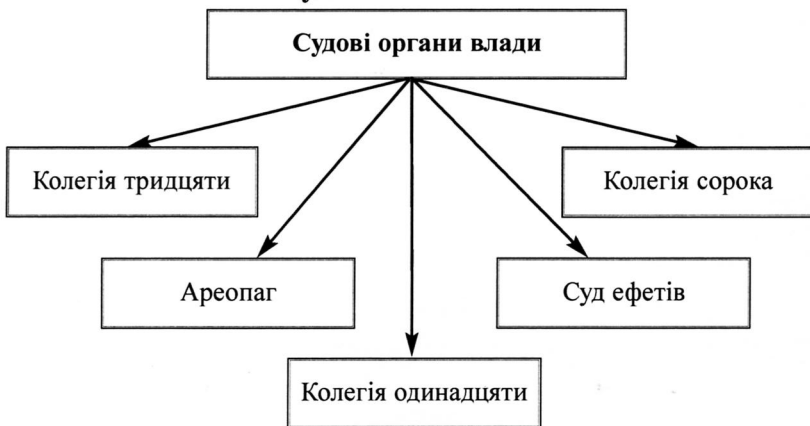
Соціальний склад населення

Державний устрій античних міст-держав

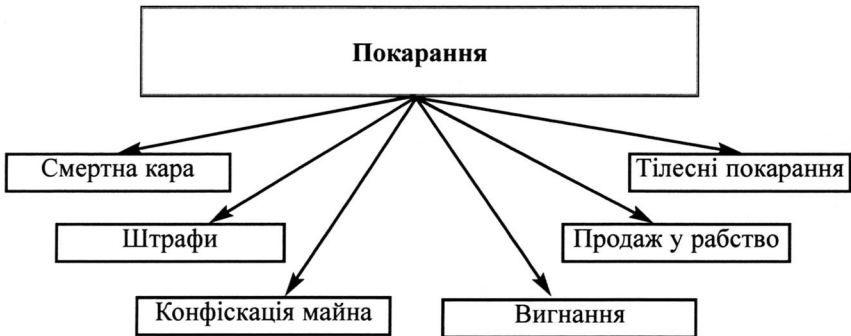
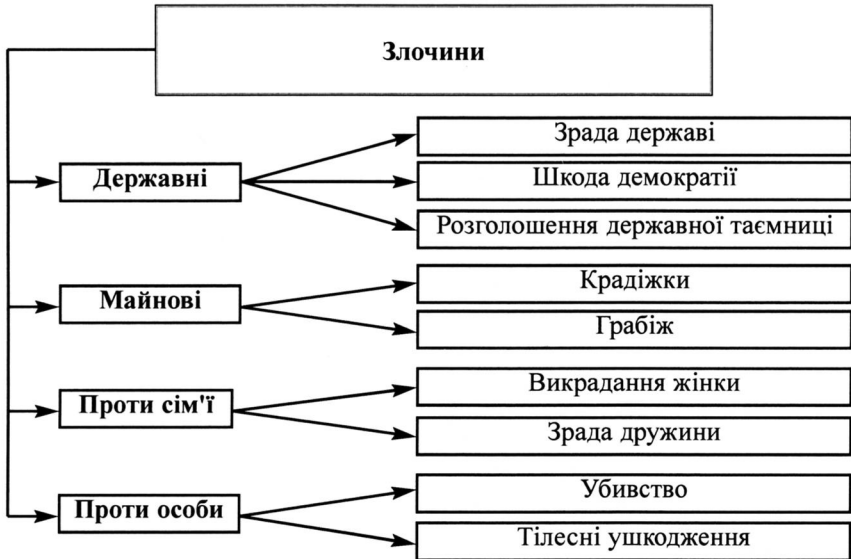
Судова система

Право античних полісів

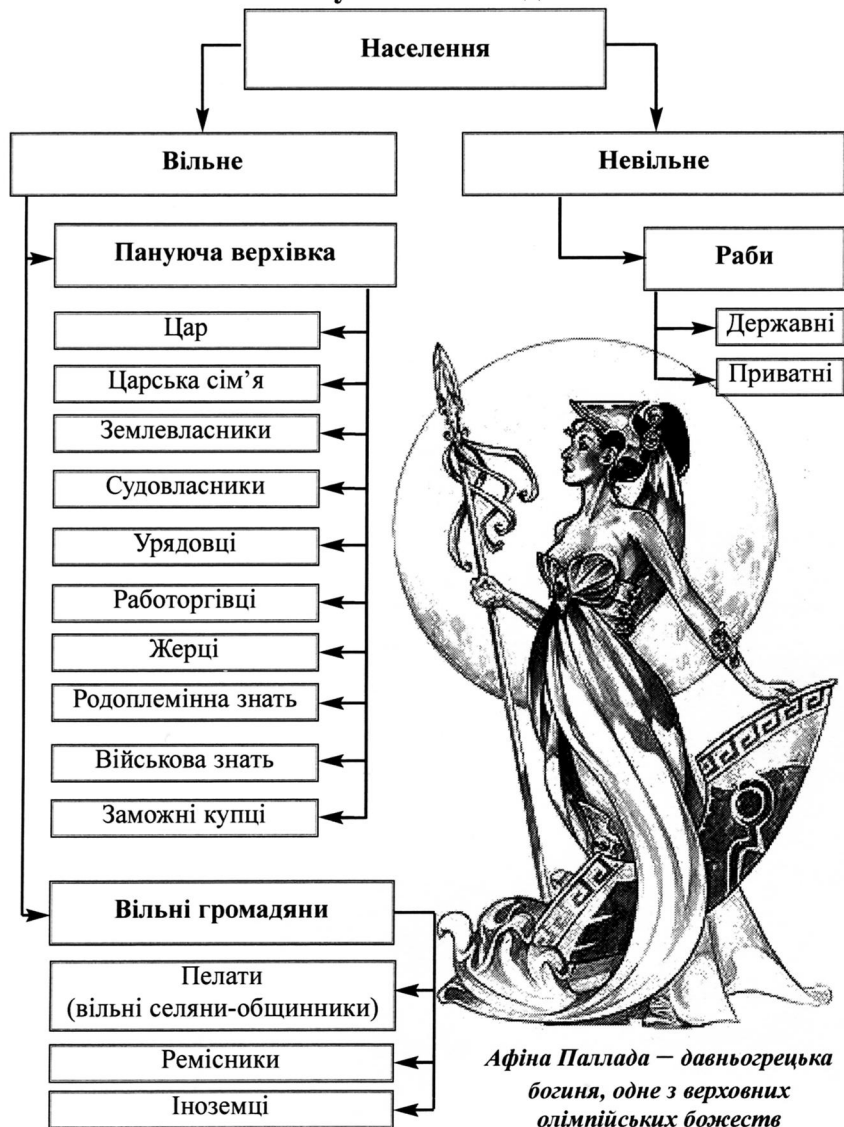

Кримінальне право

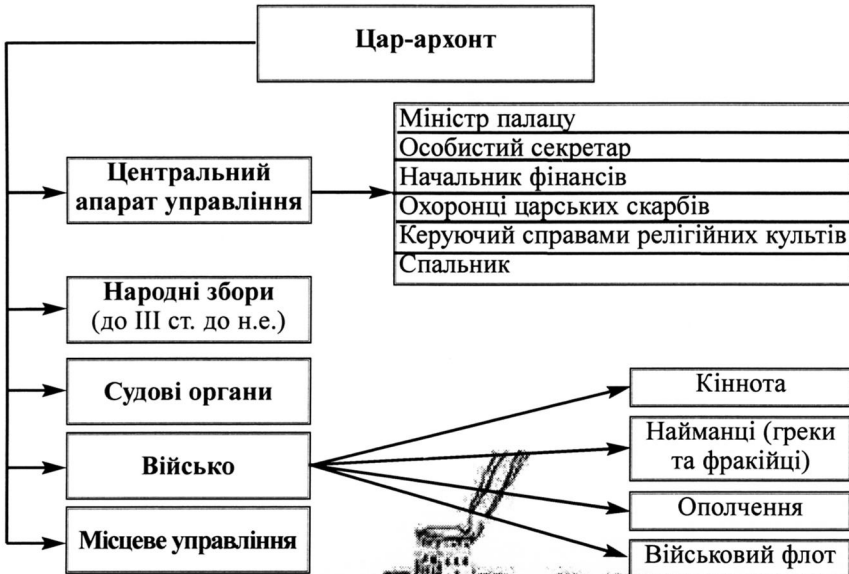
§ 3. Особливості держави і права Боспорського царства

Суспільний лад

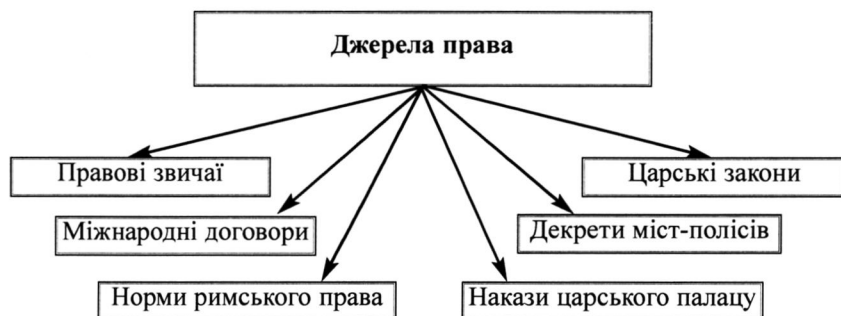

Державний лад

Столиця Боспорського царства
м. Пантікапей

Мітрідат VI Євпатор
(132–63 рр. до н.е.)

*Фанагорія. Античне місто на березі Таманської затоки.
У IV ст. до н.е. увійшло до складу Боспорського царства*

Наслідки античної цивілізації в Північному Причорномор'ї

→ Демократичний полісний устрій, принесений греками в Причорномор'я, сприяв становленню державотворчої традиції на території сучасної України

→ Переселенці передали місцевому населенню прогресивні технології землеробства і ремесла та активно залучили його до товарно-грошових відносин

→ Виникнення міст-держав зумовило розгортання процесу урбанізації

→ Спілкування місцевих племен з колоністами сприяло поширенню серед них здобутків найбільш передової на той час античної культури

Розвалини м. Херсонесу

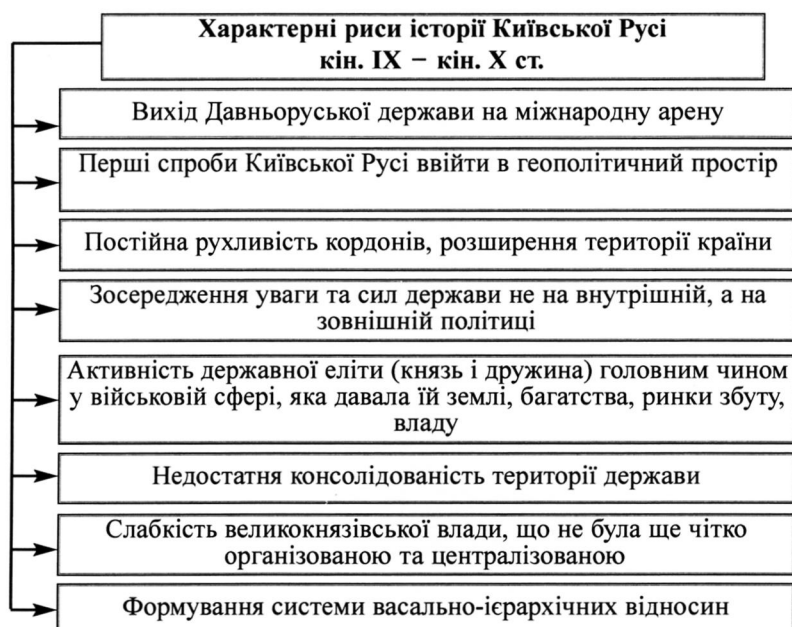

РОЗДІЛ 2. СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ І ПРАВА КИЇВСЬКОЇ РУСІ (VI СТ. – ПОЧ. XII СТ.)

§ 1. Процес формування Давньоруської державності Періодизація історії Київської Русі

Серебренник Володимира Святославовича

Закладка Десятинної церкви в Києві. В.І. Верещагін

**Характерні риси історії Київської Русі
кін. X ст. – сер. XI ст.**

Завершення формування території держави

Перенесення уваги князівської влади з проблеми завоювання земель на проблему їхнього освоєння та втримання під контролем

Злам сепаратизму місцевої племінної верхівки та посилення централізованої влади

Заміна родоплемінного поділу давньоруського суспільства територіальним

Активна реформаторська діяльність великих князів

Запровадження та поширення державної консолідуючої ідеології – християнства

Поява писаного кодифікованого права

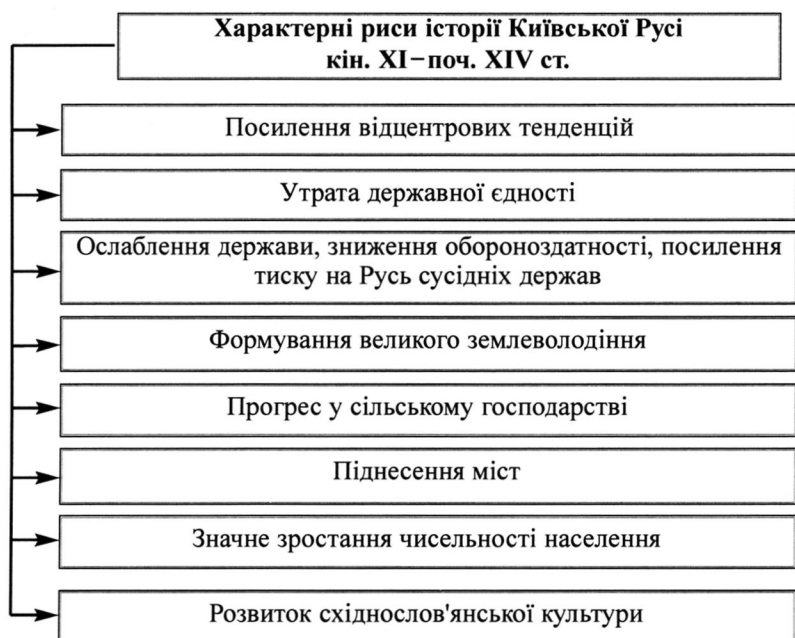
Ширше використання дипломатичних методів вирішення міжнародних проблем

Зростання цивілізованості держави

Розквіт давньоруської культури

Хрещення Русі. В.М. Васнецов

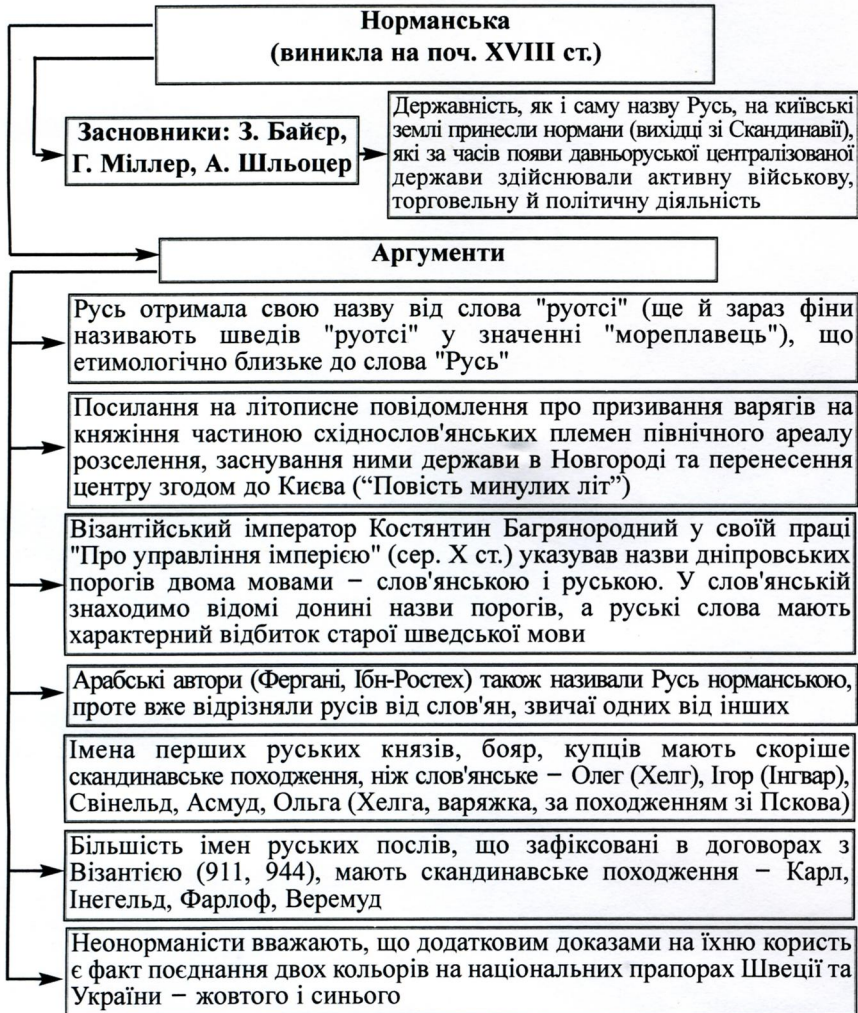

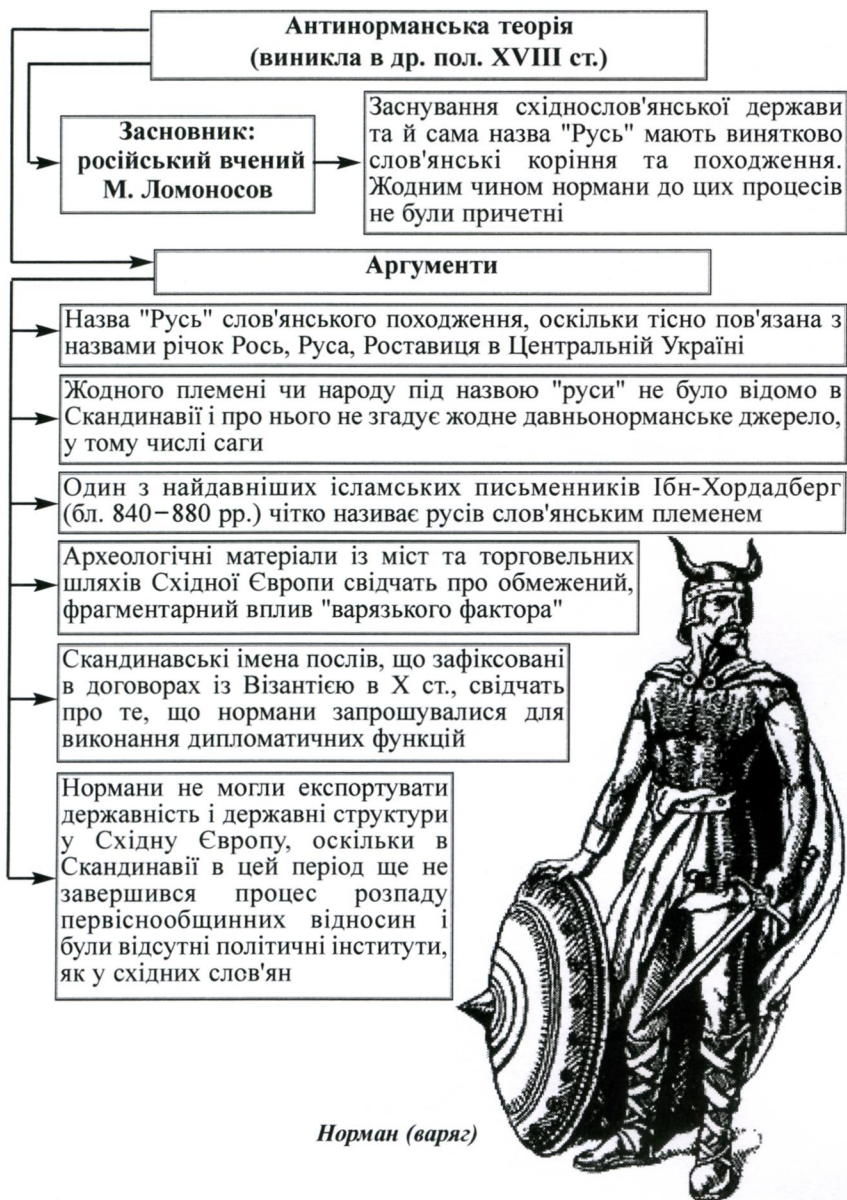
Ярослав Мудрий та його сім'я. Фреска Софіївського собору

Основні теорії зародження державності у східних слов'ян

Проблеми етногенезу (походження народів) і державотворення є найбільш складними і суперечливими. За відсутності якісних, умотивованих джерел, як писемних, так і археологічних, у літературі з'явилася значна кількість наукових концепцій і гіпотез зародження державності у східних слов'ян.

Болгарська теорія

Київ був заснований у VI ст. вихідцями з Болгарії, зокрема братом хана Великої Болгарії Курбата – Шамбатом. Пізніше навколо Київського князівства утворилася держава-імперія на чолі з болгарським правителем Угер Лачина (князем Ігорем). Основоположники цієї концепції спиралися на збірку давніх болгарських літописів "Історія Джагфагра", поему Шамсі Башту "Легенда про доньку Шана", а також свідчення візантійського імператора Костянтина Багрянородного про другу назву Києва – Самбатос

Теорія пантюркізму

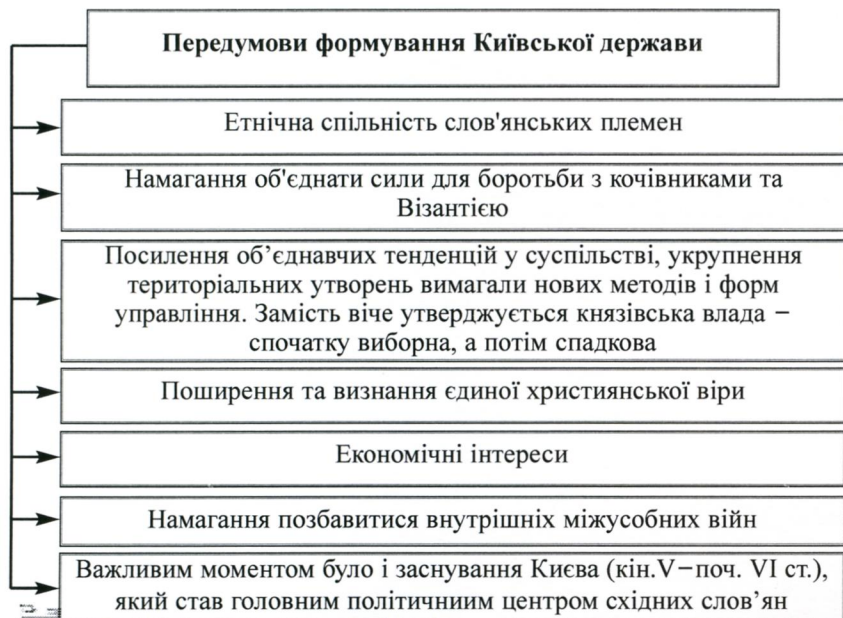
Вона ґрунтується на твердженні деяких західних істориків і археологів про винятково благотворний вплив Хозарського каганату (держави в пониззях Дону та Волги, що існувала впродовж VII–X ст.) на формування держави у східних слов'ян. Вважалося, що хозари були народом тюркської мовної сім'ї, але сформувалися на основі угро-фінського субстрату і лише згодом зазнали тюркізації. Професор Гарвардського університету (США), українець за походженням, О. Прицак пропонує взагалі відмовитися від слов'янського походження Русі. На його думку, поляни були не слов'янами, а хозарами. Одна з їхніх родових гілок стала спадкоємницею роду Кия, який заснував м. Київ

Торговельна теорія

Засновник – російський учений В. Ключевський. Фактично була похідною від норманської теорії, досить впливовою на початку XX ст. Значний інтерес варягів до Наддніпрянщини пояснював торговельно-економічними причинами. Торговий шлях "із варяг у греки", освоєний скандинавськими купцями і воїнами, потребував об'єднання найближчих територій під однією владою. На думку прибічників теорії, саме це й стимулювало утворення держави з центром у Києві (на середині шляху між Скандинавією – на півночі та Візантією – на півдні)

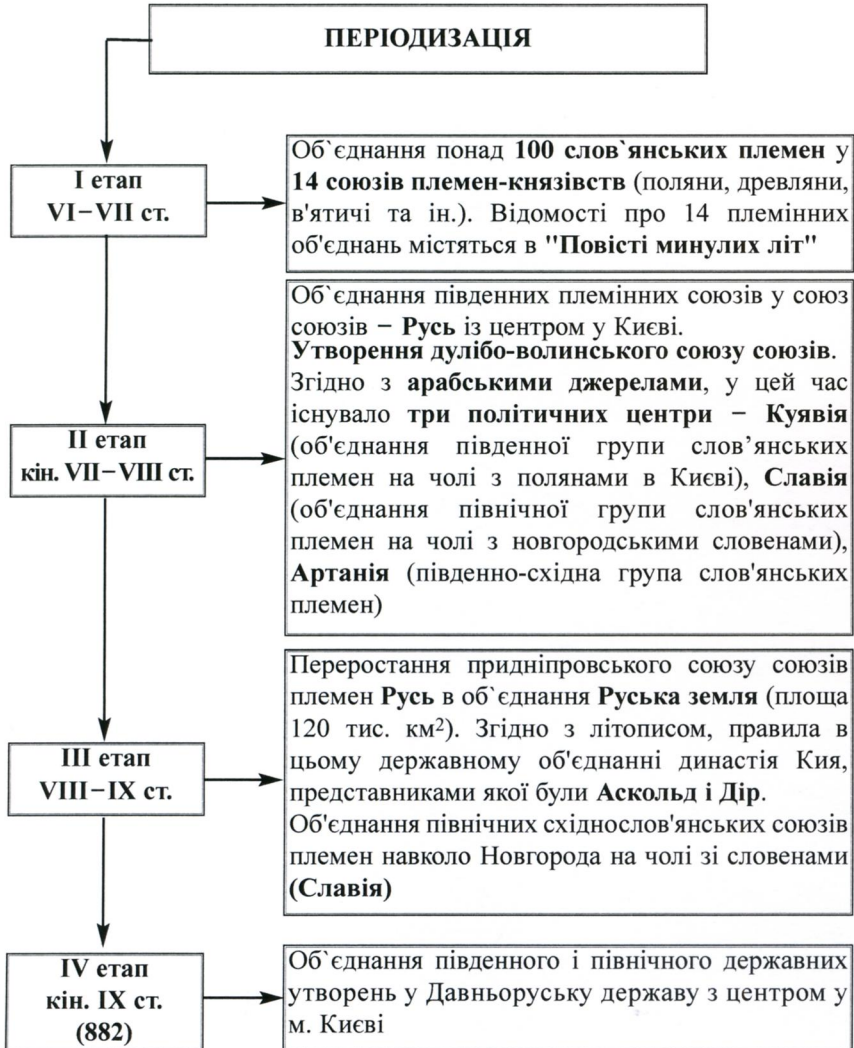
Кожна з теорій мала свої сильні та слабкі місця, що спричинило поглиблення дискусії. Пояснення процесу виникнення державності як наслідку тривалої еволюції суспільного розвитку, відмова від погляду на утворення держави як на одномоментний акт, різнобічно обґрунтовані твердження істориків та археологів про те, що східнослов'янське суспільство ще до літописного призивання варягів мало свої протодержавні утворення, заклали підвалини сучасного якісно нового бачення процесу державотворення русів. І водночас сучасна наука визнає, що норманські князі з бойовими дружинами служили слов'янам та очолили династію.

*Аскольд і Дір – київські князі
др. пол. IX ст., за деякими
данними, нащадки Кия*

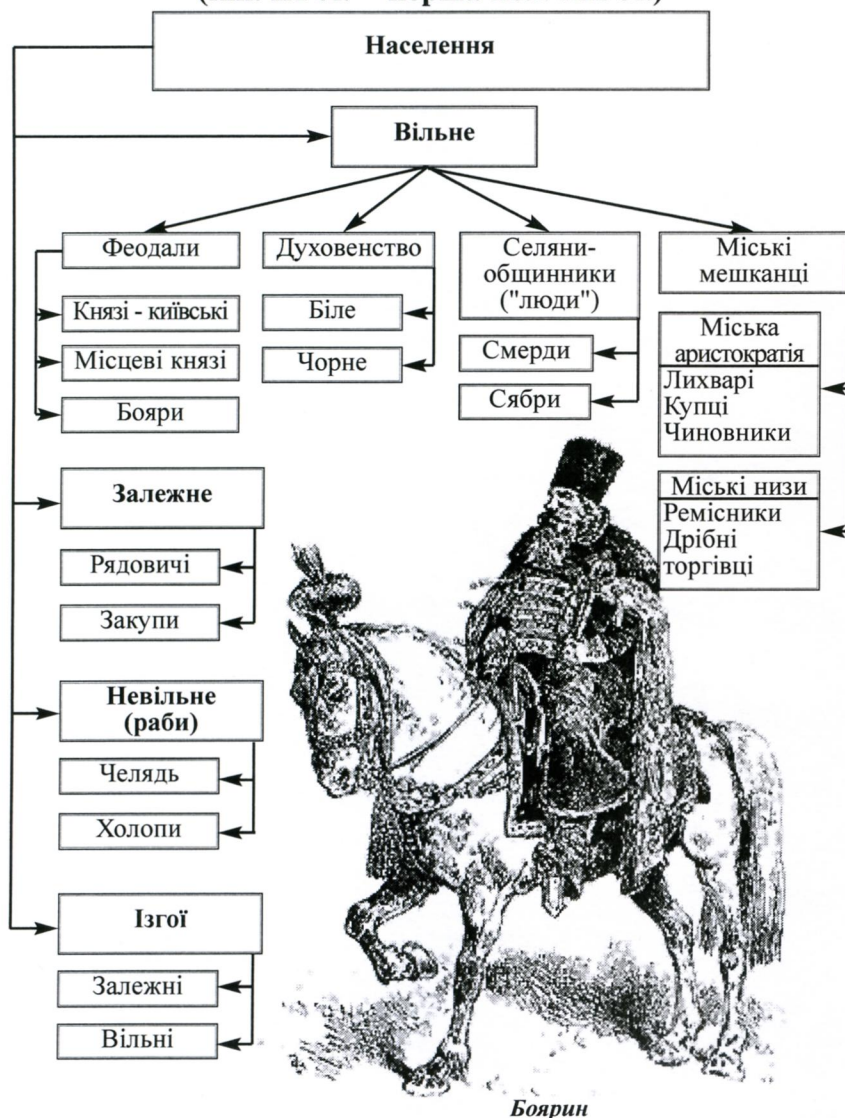
Етапи формування давньоруської державності

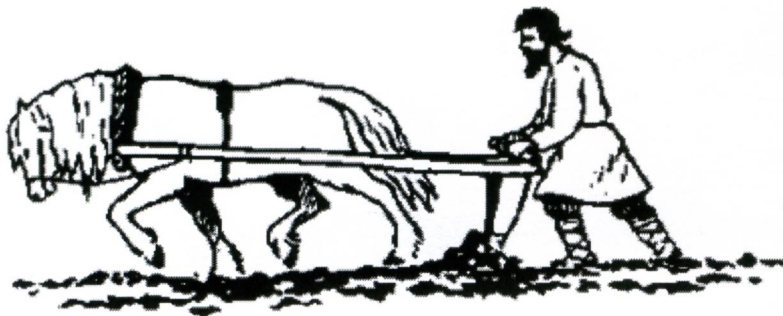
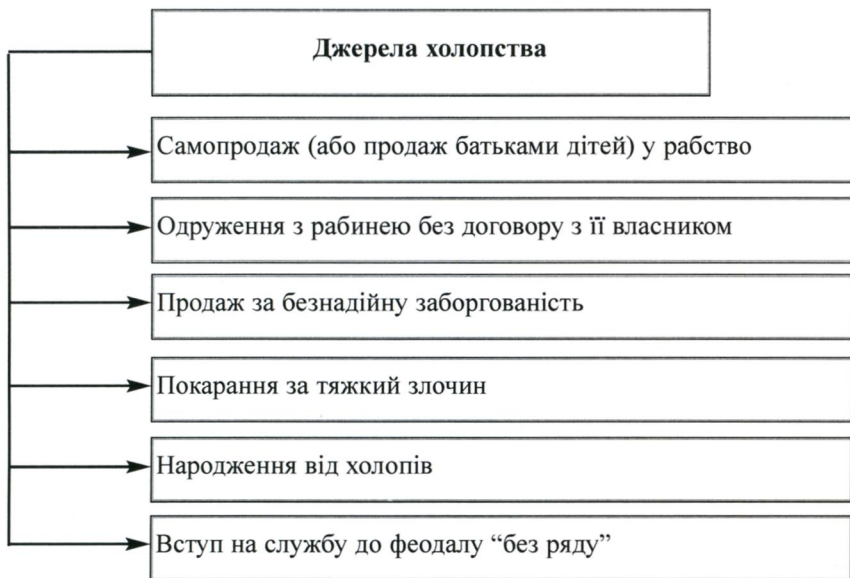
Вітчизняні дослідники обстоюють думку, що Руська держава у своєму формуванні пройшла кілька етапів.

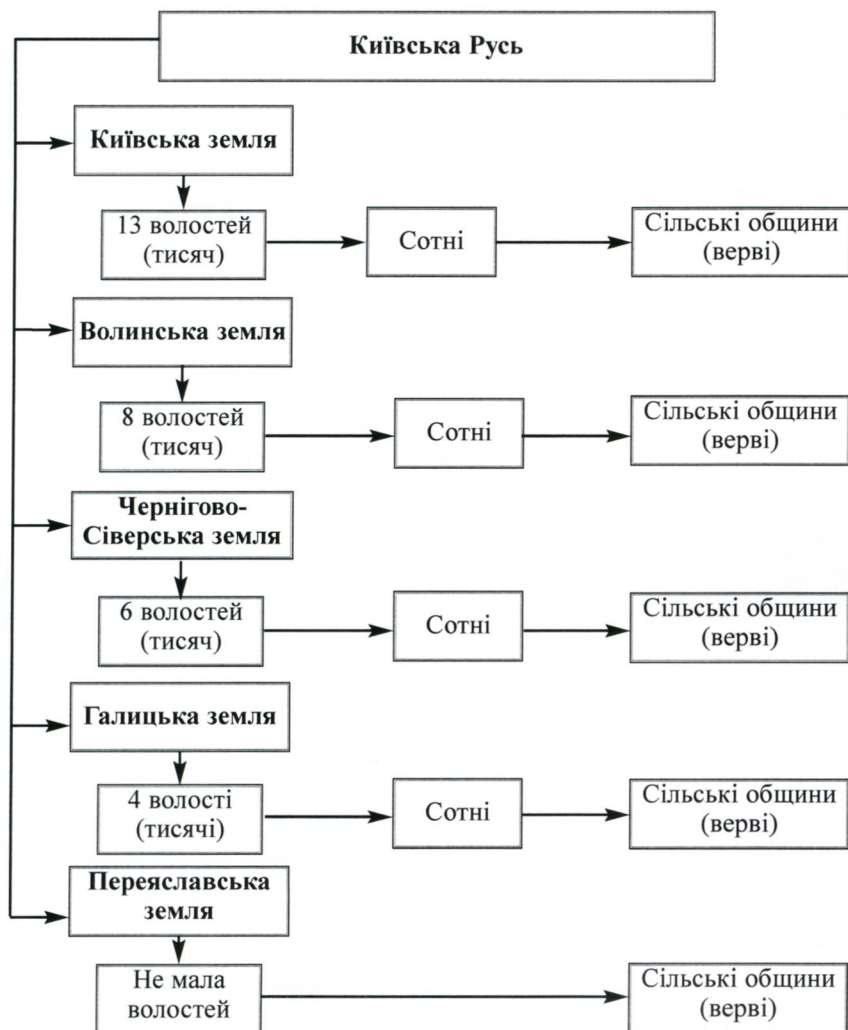
§ 2. Суспільний лад Київської Русі (кін. IX ст. – перша пол. XII ст.)

Холопське становище не було довічним. За "добру" службу холопа могли відпустити на волю, він міг одержати волю також згідно з рішенням суду. Але все це залежало від власників, перед владою яких холопи були повністю безправними.

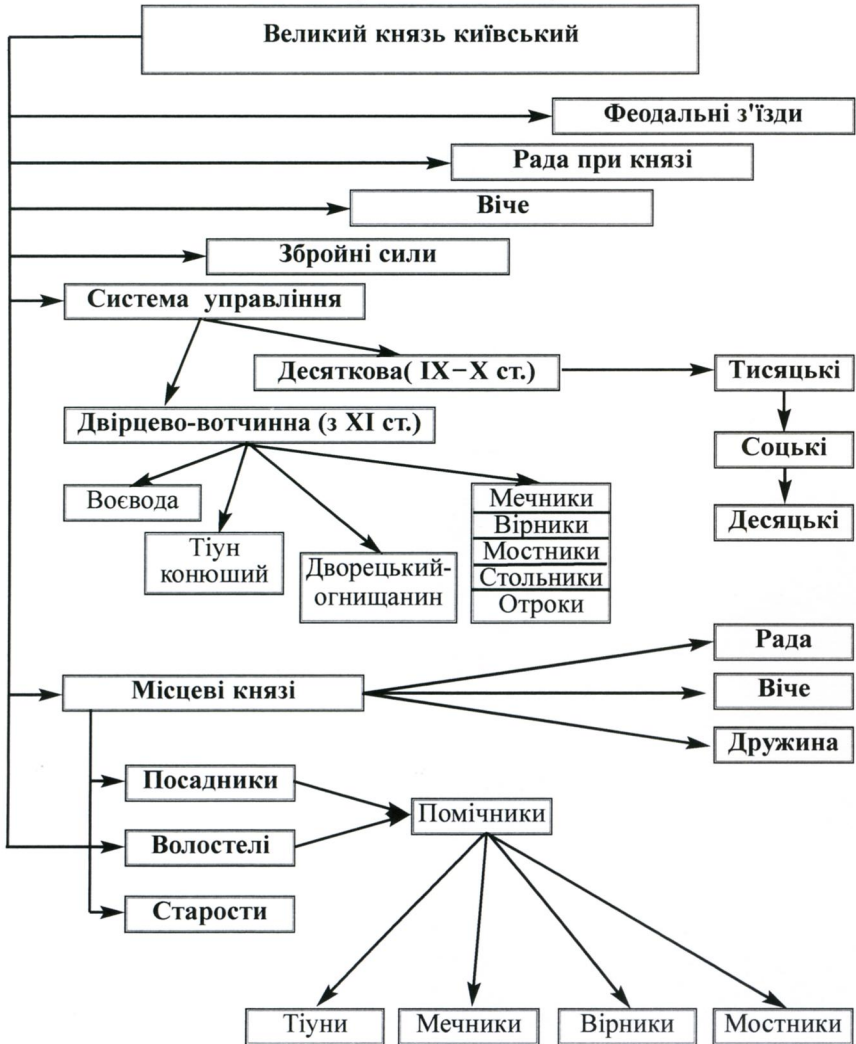
**Адміністративно-територіальний устрій
Давньоруської держави**

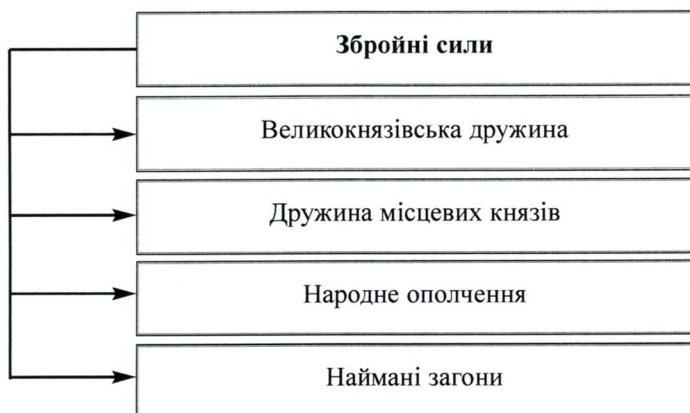

На поч. XI ст. територія Київської Русі становила 1,1 млн км² з населенням близько 4,5 млн осіб.

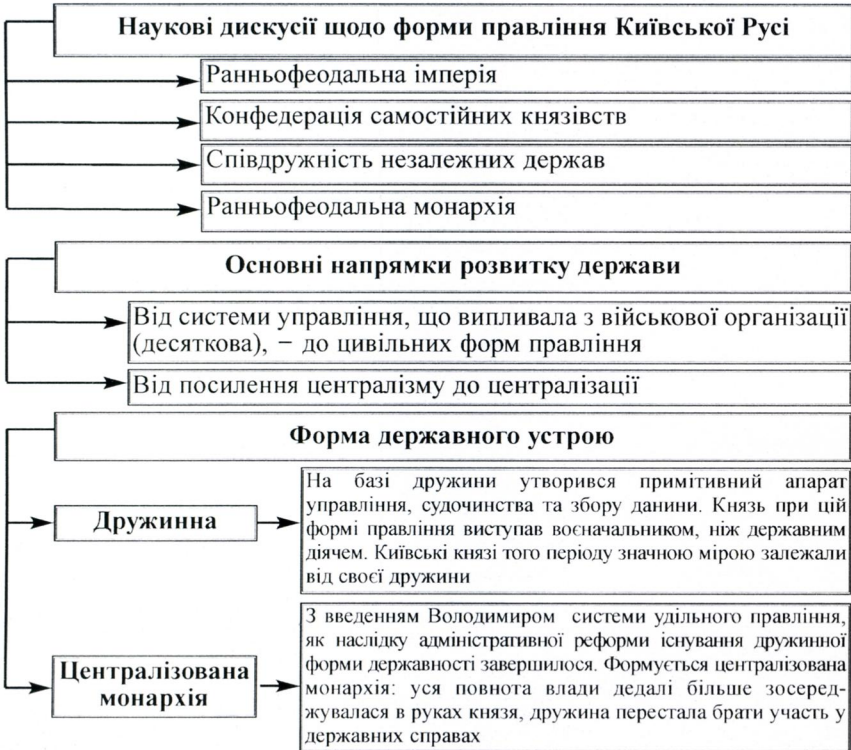
§ 3. Державний лад Київської Русі (кін. IX – поч. XII ст.)
Ранньофеодальна монархія

Князь з дружинниками-кінниками

Форма держави

У часи свого розквіту Київська держава будувалася на принципі **сюзеренітету-васалітету**. Сюзеренові – великому князеві Київському підпорядковувалися місцеві правителі – його васали (після адміністративної реформи князя Володимира – удільні князі, яких у IX ст. було 8–12, і всі вони були близькими родичами великого князя). **Сутність відносин сюзеренітету-васалітету** полягала в тому, що великий князь, наділяючи землею свого родича, передавав йому частину своїх прав на неї, а також право суду над підвладним населенням, захищав його від образ і утисків.

За часів політичної роздробленості порівняно єдину **централізовану монархію** заступила монархія **федеративна**. З **сер. XII ст.** Києво-Руською державою спільно керувало об'єднання найвпливовіших і найсильніших князів, що розв'язували питання внутрішньої та зовнішньої політики на міжкнязівських з'їздах – **снємах**. Такий порядок спільного правління Руссю князями Ярославичами отримав у науці назву **колективного сюзеренітету**.

**Вищим органом влади Київської держави
була влада великого князя**

ВЕЛИКІ КНЯЗІ КИЇВСЬКІ

ОЛЕГ

У 862 р. для подолання внутрішніх чвар на місцевий престол було запрошено норманського князя Рюрика. Прибувши разом зі своїми братами Синеусом і Трувором (окремі історики вважають їх лише літописними персонажами), Рюрик підпорядкував собі ворогуючі племена. У 879 р. Рюрик помер і влада перейшла до його малолітнього сина Ігоря. Хоча насправді фактичним правителем був його опікун – воевода Олег (882–912).

У 882 р. Олег убив київського князя Аскольда і заволодів Києвом. Це був, власне, династичний переворот, коли замість династії Києвичів з'являється династія Рюриковичів, оскільки формальним правителем вважався Ігор Рюрикович. Князювання Олега характеризується наполегливою інкорпорацією (включенням) племен Східної Європи до складу Київської Русі. Формально Олег правив від імені Ігоря, але фактично він був повновладним князем. За часів його правління відбулося збирання руських земель та консолідація їх навколо Києва. В основу консолідації земель Олег заклав модель централізованої держави, а не традиційної для Руської землі федерації племен.

У зовнішньополітичній сфері активність Давньоруської держави була зосереджена на традиційному для русичів візантійському напрямі. Олег здійснив два переможних походи на Константинополь у 907 р. та 911 р. Русько-візантійський договір 911 р. складався з 15 статей і передбачав сплату Візантією значної контрибуції (48 тис. гривень золота), безмитну торгівлю, надання пільгових умов руським купцям у Константинополі та ін.

За арабськими джерелами, після гучних перемог над Візантією Олег здійснив кілька походів проти Арабського халіфату на південно-західне узбережжя Каспійського моря. Під час одного з них (912) він загинув. Після смерті Олега на чолі Давньоруської держави став син Рюрика – Ігор.

Олег

ІГОР

Ігор (912–945) – великий князь київський. Продовжував політику свого попередника Олега, спрямовану на зміцнення Київської

Ігор

держави. Підкорив племена древлян, уличів та інші племена, які відокремилися від Києва на початку його князювання. За Ігоря розпочалися перші напади на Русь печенігів (915, 920 рр.), з якими було укладено мирну угоду. Очолив походи на Кавказ 914 р., 943–944 рр. У 941 р. князь здійснив невдалий похід на Візантію. У 944 р. – другий похід на Константинополь, який закінчився укладенням мирної угоди між Києвом та Візантією (не нападати на володіння Візантії в Криму; не мати військових гарнізонів у гирлі Дніпра; надавати одна одній у разі потреби військову допомогу; було обумовлено правила торгівлі й обміну посольствами).

Антивізантійську спрямованість мав і похід Ігоря на Закавказзя, здійснений 944 р. Ця збройна акція мала на меті нейтралізацію союзника Константинополя, лідера войовничих горців Південного Прикаспію Марзубана. Арабські джерела повідомляють, що русичам у жорстокому протистоянні вдалось оволодіти Дербентом, Ширваном і столицею Кавказької Албанії містом Бердаа.

Широкомасштабні воєнні походи поглинали значну кількість ресурсів і вимагали від держави постійного напруження сил, що підштовхувало князя до збільшення данини. Одне з таких повторних збирань данини призвело у 945 р. до повстання древлян, під час якого Ігоря було вбито.

ОЛЬГА

Княгиня Ольга (945–964), дружина князя Ігоря, після трагічних подій стала на чолі Давньоруської держави, оскільки її син Святослав був ще малолітнім. Своє регентство вона розпочала з придушення древлянського повстання, у ході якого кількох древлянських князів було вбито, а головне місто цієї землі Іскоростень – спалено.

Ольга

Намагаючись уберегти себе від нових народних виступів, Ольга провела деякі реформи, сутність і зміст яких полягали в регламентації повинностей залежного населення; у нормуванні процесу збирання данини (визначення її розмірів і встановлення місць збирання), створенні осередків центральної князівської влади на місцях – "погостів".

Активною була діяльність Ольги на міжнародній арені. У 946 та 957 рр. вона здійснила два дипломатичні візити до Константинополя, у ході яких було укладено союзницькі угоди, розглядалася проблема християнізації Русі (сама княгиня була охрещена під час одного з візитів у візантійському Софіївському соборі).

Проте русько-візантійські відносини склалися не так, як того хотіла Ольга.

Княгиня Ольга зав'язала політичні зв'язки з німецьким королем Оттоном I.

Ольга переконала Святослава не здійснювати після її смерті язичницькі тризни.

Скориставшись обставинами, язичницька опозиція здійснила державний переворот і поклала край регентству княгині. У 964 р. уся повнота влади на Русі зосередилася в руках Святослава (964–972).

Княгиня Ольга канонізована православною церквою.

ЯРОСЛАВ МУДРИЙ

Ярослав Мудрий (1019–1054) – великий князь київський. Син Володимира Святославича і полоцької княжни Рогніди. За життя батька управляв Ростовом, потім Новгородом. У 1015–1019 рр. вів боротьбу за київський престол із братом Святополком Окаянним, яка закінчилася його перемогою в битві на річці Альті.

Ярослав продовжував розширювати кордони Київської держави за рахунок західних і північних слов'янських, а частково, і неслов'янських земель. Велике значення для подальшого зміцнення і безпеки руських земель мала боротьба Ярослава з печенігами. Він відвоював Червенські землі в Польщі, розгромив печенігів (1036).

Зміцнив міжнародні зв'язки Русі за допомогою династичних шлюбів.

Активною була внутрішня політика Ярослава. По всій країні поширювалося християнство: будувались і перетворювались на осередки культури монастирі, зводилося багато храмів. Тільки в Києві за часів його правління було побудовано близько 400 церков.

За часів Ярослава Мудрого було побудовано Софіївський собор – головний храм давньоруської держави. Собор являв собою розкішну 13-главу споруду, прикрашену прекрасними мозаїками і фресками. При Софіївському соборі Ярослав Мудрий заснував бібліотеку і архів. При соборі було відкрито школу. Школи, бібліотеки відкривались при монастирях і великих церквах у Києві та в інших великих містах. За князювання Ярослава на Русі було складено перший писаний збірник законів "Руська правда", який об'єднав усі загальноприйняті на той час юридичні норми.

Ярослав Мудрий спробував розв'язати також одну з найбільш складних проблем свого часу – проблему престолоуспадкування.

Помер Ярослав Мудрий у Вишгороді. Похований у Софіївському соборі в Києві.

Я. Мудрий

ВОЛОДИМИР ВСЕВОЛОДОВИЧ (МОНОМАХ)

Володимир Мономах (1053–1125) – князь чернігівський (1078–1094), переяславський (1094–1113), великий князь київський з 1113 р., син Всеволода Ярославича та Марії, дочки візантійського імператора Костянтина Мономаха (звідси і прізвисько).

Володимир Мономах спробував зупинити міжусобну боротьбу і об'єднати руські землі для боротьби з половецькою навалою.

Київські бояри, налякані народним повстанням у Києві в 1113 р., запросили на князювання Володимира Мономаха. Щоб заспокоїти народ, великий князь, прибувши до Києва, негайно видав новий закон – "Устав Володимира Всеволодовича", який значно полегшив становище міської бідноти, боржників і закріпачених селян-закупів. Усього за 12 років Володимир Мономаху вдалось укріпити державну єдність. Силою свого авторитету великий князь київський зумів об'єднати більшість розпорощених руських земель і підпорядкувати своїй владі удільних князів. Піклувався він і про будівництво Києва та інших міст. У Києві було побудовано міст через Дніпро, з'явилися нові храми, поповнювалася державна скарбниця.

Значно зросли в цей час міжнародний авторитет і позиції Русі. Припинилися спустошливі набіги половців. Існують перекази, що Володимир Мономах 83 рази, об'єднавши сили з іншими князями і мобілізувавши населення, виступав проти половців і знищив 200 половецьких вождів.

Володимир Мономах був видатним письменником свого часу. Він написав знамените "Повчання дітям", відоме своїми високими літературними якістьми, проникнуте ідеями гуманізму, християнської моралі, любові до ближнього, турботою про рідну землю.

З ім'ям князя пов'язують існування шапки Мономаха, яку він начебто отримав від візантійського імператора і якою протягом кількох століть вінчали на царство російських монархів.

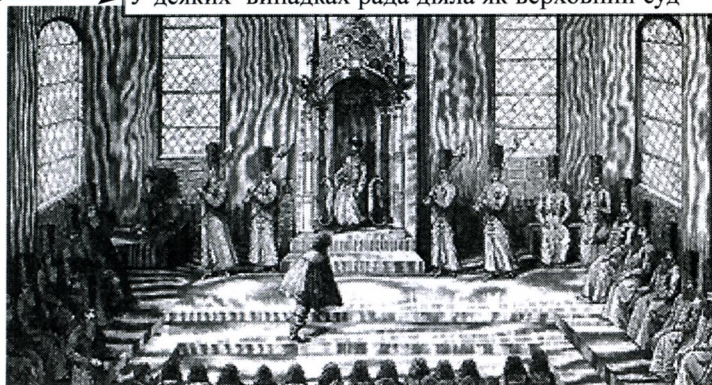
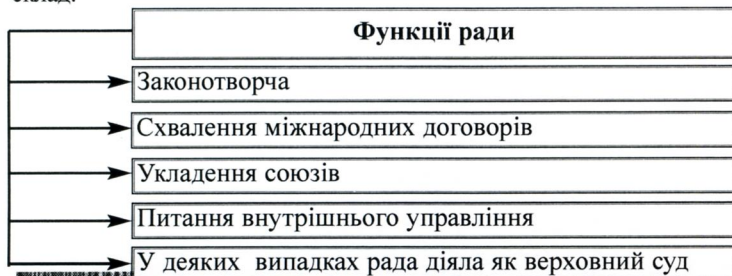

Володимир Мономах

Княжа (боярська) рада

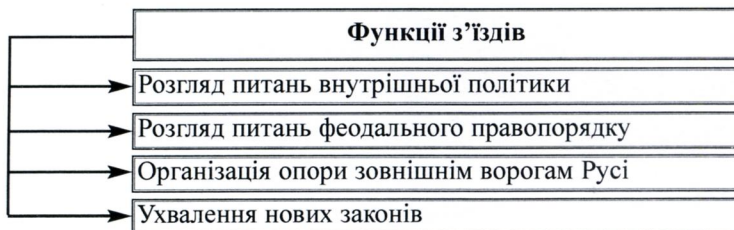
Рада при князі – дорадчий орган правителя. Функціонувала регулярно. До ради входили **дружинники, бояри, духовенство**.

У її функціонуванні можна розрізнити **внутрішнє коло** і більш **широкі збори**. У діяльності **внутрішнього кола** брали участь тільки члени княжої дружини ("мужи передні") – 3–5 членів. Це був постійно діючий склад.

Боярська дума

Феодалні з'їзди (снеми)

Віче

Віче – народні збори були загальним і повсюдно поширеним інститутом у Київській Русі: у містах і приміській окрузі. Усі вільні громадяни чоловічої статі мали право брати участь у зборах віча. Як правило віче скликалося з ініціативи князя, правлячої верхівки чи народу на соборній площі. Звичай вимагав, щоб рішення, прийняті віче, були одноголосними. Звичайно на віче **головував міський голова**, але бували випадки, коли головував і **митрополит** або **єпископ**. Князь мав право бути присутнім на віче, але віче могло бути скликане і групою городян, не задоволених політикою князя. Тобто при сильному князі – віче було слухняним додатком верховної влади, при слабкому – залежність могла бути і зворотною.

Віче як орган державної влади поступово втрачало своє значення і до XIII–XIV ст. зовсім зникло.

Компетенція віче

Питання війни і миру

Комплектування народного ополчення

Зміщення князя, винесення йому смертельного вироку, якщо він завинив

Перевибори адміністрації

Питання престолоспадкування

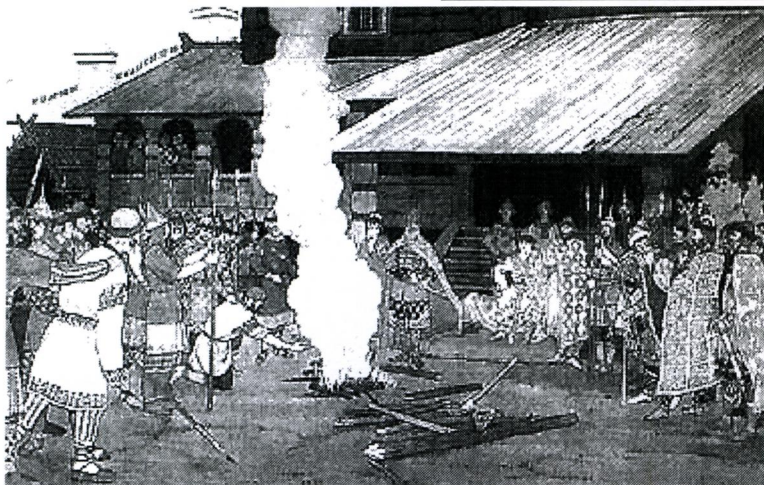
Судова функція

Віче

Судоустрій Київської Русі

Суд за часів Руської правди. І. Білібін

§ 4. Запровадження християнства на Русі

Хрещення – це епохальний переворот в історії Давньоруської держави, який суттєво вплинув на всі сфери тогочасного суспільного життя.

У 988 р. (за літописом), прагнучи швидше охрестити свій народ, Володимир під страхом покарання наказав загнати натовп киян у р. Почайну і там всіх одночасно охрестити.

Вплив християнства на подальший розвиток Київської Русі

Нова віра сприяла остаточному розкладу родового ладу і формуванню та зміцненню нових феодальних відносин у східних слов'ян

Християнство, сформоване як релігія класового суспільства, освячувало владу панівної еліти, соціальну диференціацію та всю феодальну систему, адже існування християнської небесної ієрархії було ніби віддзеркаленням ієрархії феодального суспільства

Православ'я сприяло більш тісному об'єднанню навколо Києва, стало надійним підґрунтям для створення могутньої, централізованої самодержавної країни

Християнське єдинобожжя стало своєрідним ідеологічним підґрунтям утворення особистої влади верховного правителя

Прийняття християнства сприяло зростанню міжнародного авторитету держави

Давньоруській державі відкрився шлях до її визнання європейською християнською спільнотою. З того часу великий князь ставав повноцінним суб'єктом міжнародного права: кордони його держави вважалися недоторканими (бодай номінально); на полі бою княжих воїнів брали в полон, а не в рабство тощо. Християнство сприяло налагодженню плідних зв'язків з багатьма європейськими країнами (Німеччиною, Польщею, Швецією, Римом)

Вплив християнства на подальший розвиток Київської Русі

Під впливом християнства поступово відбулася докорінна зміна світобачення та світосприйняття в населення Давньоруської держави

Язичництво виховувало страх перед природними силами. Оголошення християнством Бога надприродною силою, яка керує світом, докорінно змінило ситуацію, позбавивши людину цього страху. Поступово відбувалася зміна акцентів у релігійній вірі: він переноситься із зовнішнього світу на внутрішній світ людини. Такі зміни помітно вплинули на звичаї та мораль ранньофеодального суспільства: певною мірою пом'якшилися стосунки між людьми, було припинено полігамію, засуджено звичаї родової помсти, поліпшилося ставлення до бідних

Нова віра заклала якісно нові підвалини в культурній сфері, сприяла розвитку писемності, літератури, архітектури та мистецтва

Отже, запровадження християнства на Русі, безумовно, було явищем прогресивним. Воно сприяло формуванню та зміцненню феодальних відносин, розвитку державності, зростанню міжнародного авторитету, розвитку культури.

Десятинна церква

§ 5. Правова система Київської Русі

Право власності

Зобов'язальне право

Купець

СЕРИИ

Спадкування

За законом (у межах сім'ї)

Дружина

Отримувала у своє
розпорядження частину майна
"на прожиток"

До досягнення повноліття
спадкоємців розпоряджалася
спадком

Заповідати могла лише своїм дітям

У разі смерті без заповіту її частка майна діставалася тому з дітей, хто за нею доглядав

*Норми “Руської правди”
регулювали спадкове право*

За заповітом
(укладався переважно усно)

Залишити заповіт міг
батько або мати щодо своїх
дітей, і чоловік на "виділ"
– своїй дружині

Сини

Батьківський двір без розподілу переходив до молодшого сина після досягнення ним дієздатного віку

Виділяли сестрам придане та видавали заміж

Обов'язкова передача частини спадку на користь церкви (з кін. X ст.)

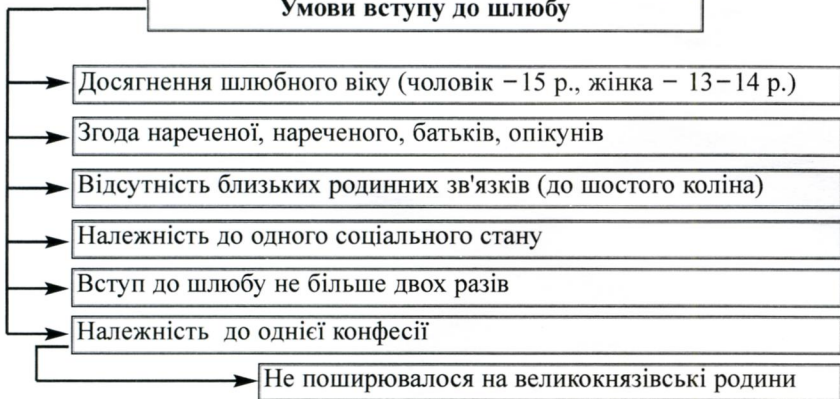
Бояри та дружинники за відсутності синів могли передавати спадщину дочкам

Майно померлого смерда, у якого не було синів, переходило у власність князя

До спадкоємця переходили боргові зобов'язання спадкодавця

Шлюбно-сімейне право

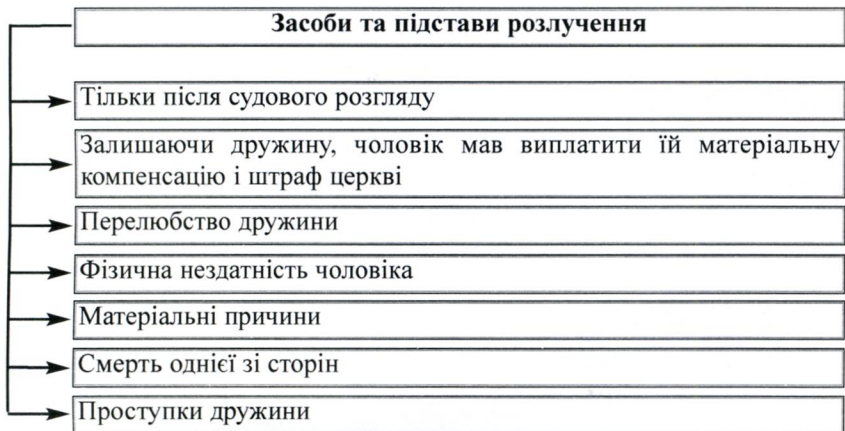
Умови вступу до шлюбу

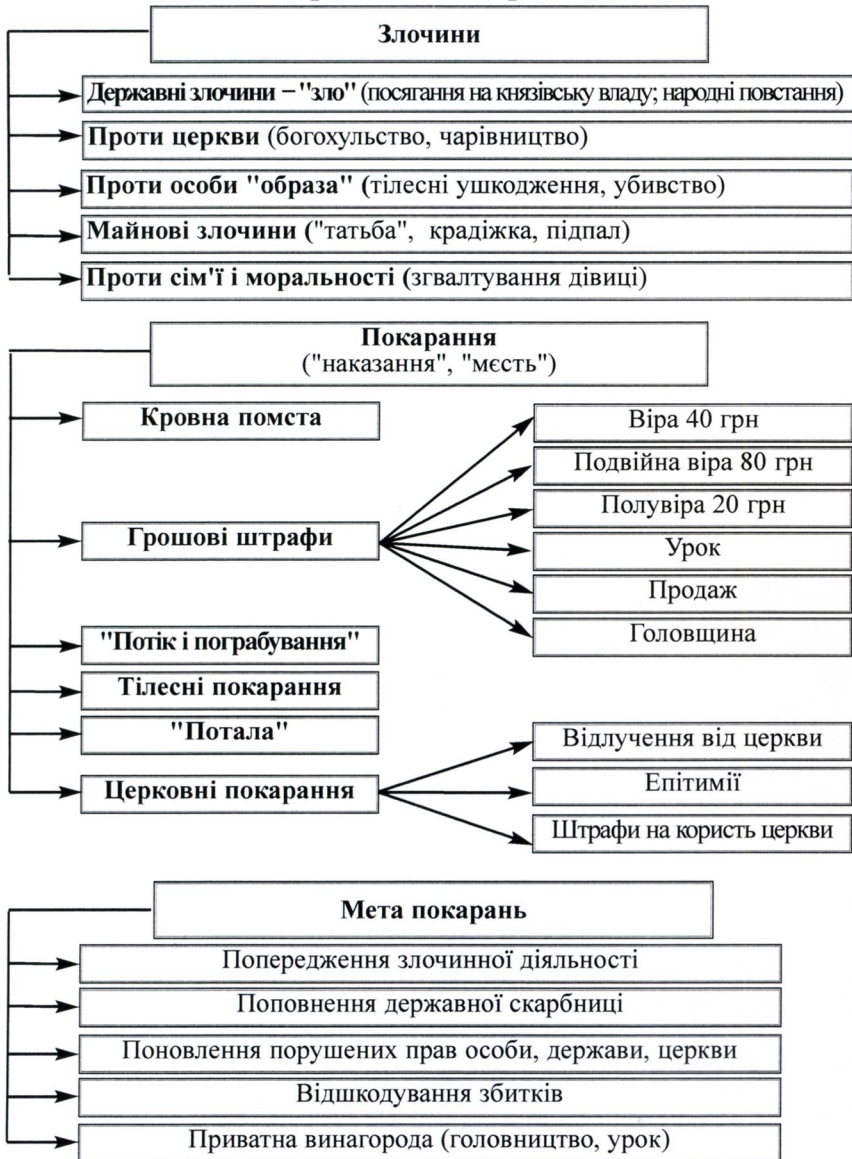
Способи укладення шлюбу

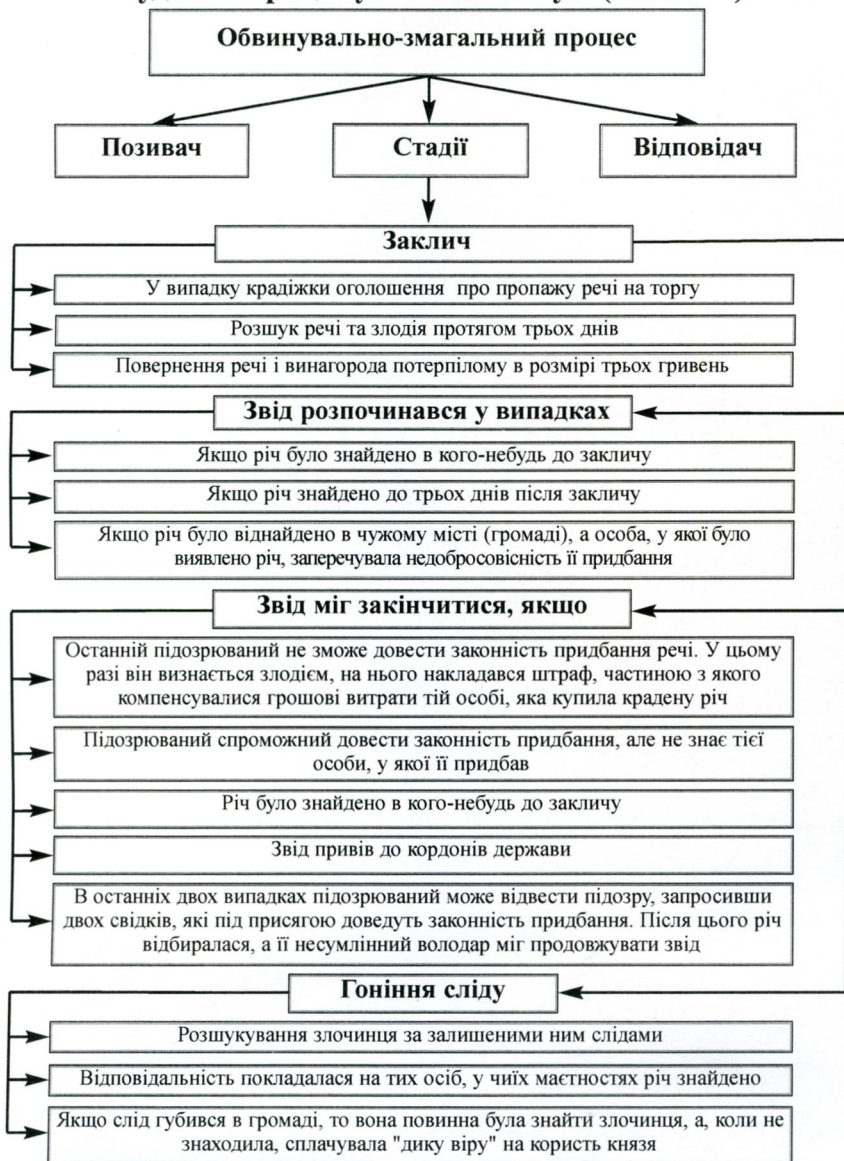
Засоби та підстави розлучення

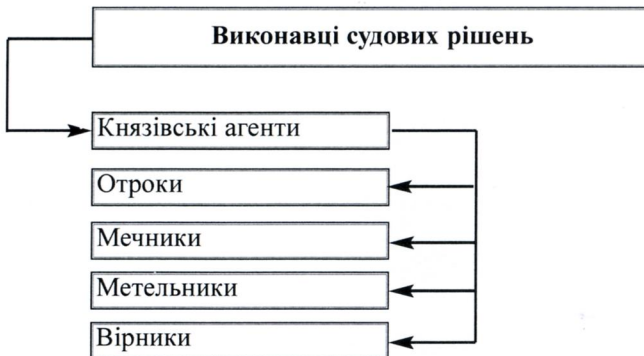
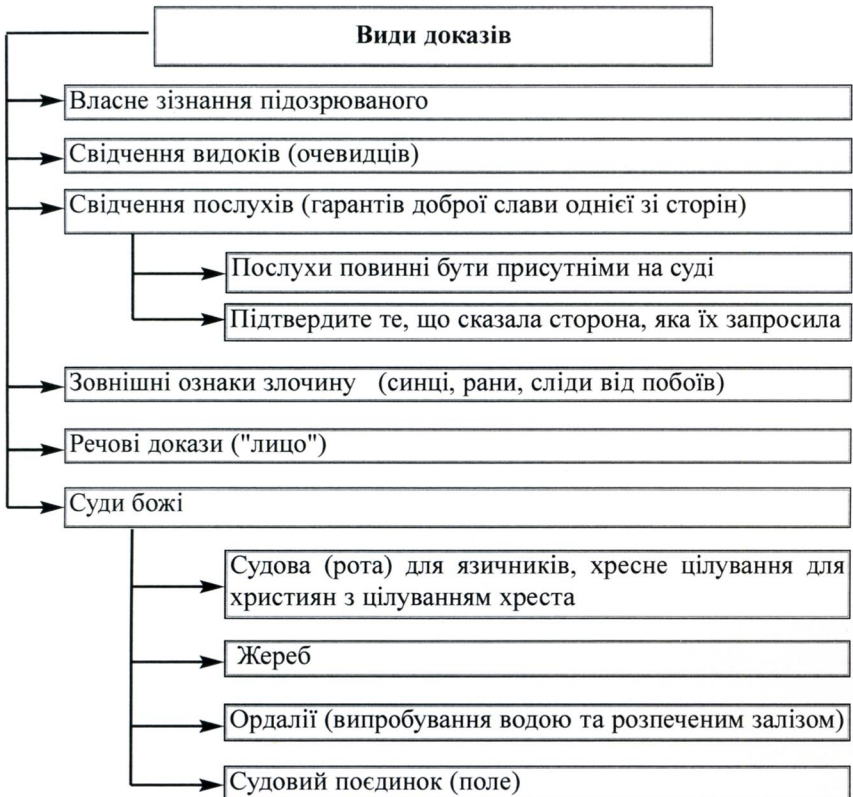
Кримінальне право

Судовий процес у Київській Русі ("тяжба")

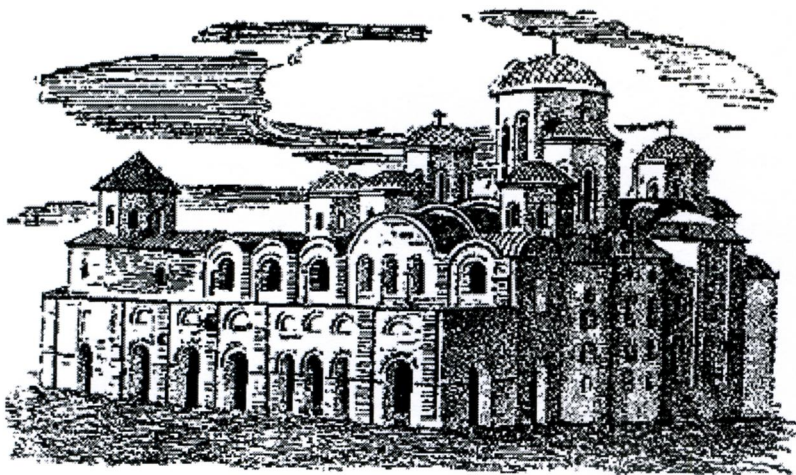

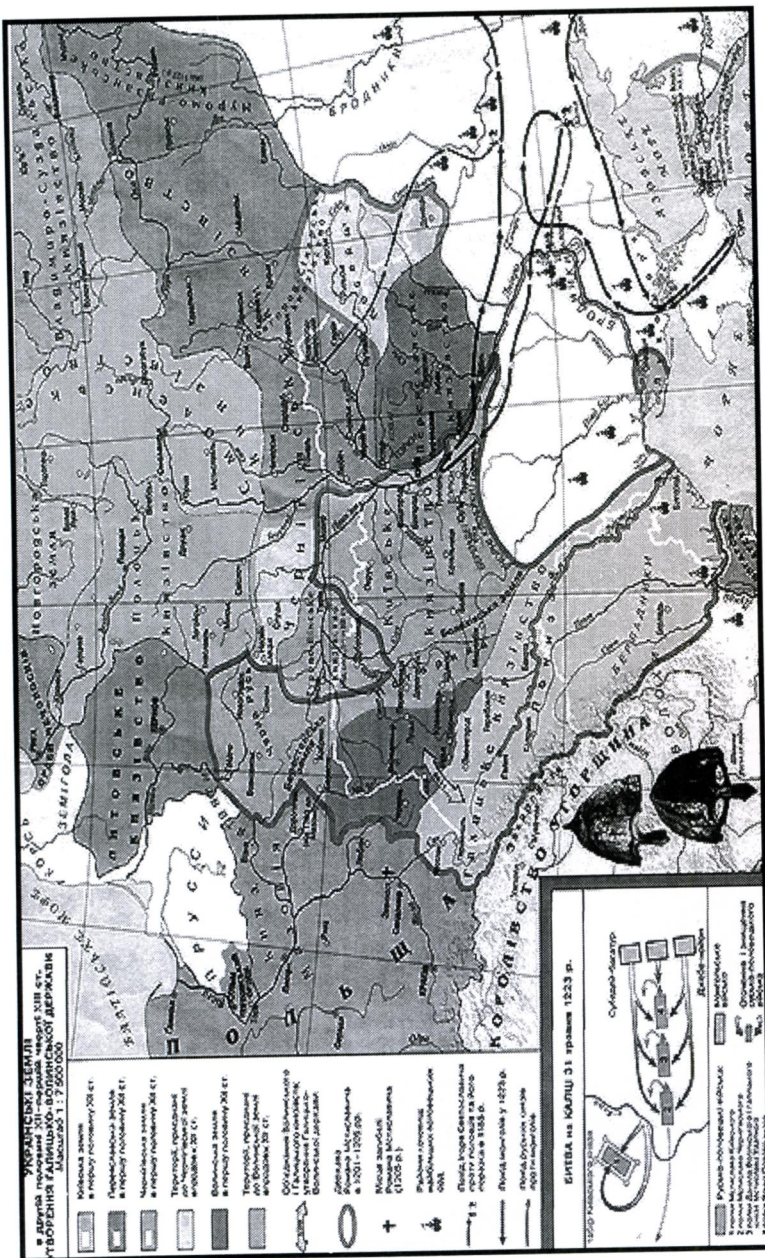

Історичне значення Київської Русі

- Уперше об'єднала всі східнослов'янські племена в єдину державу
- Заклала підвалини державності в деяких неслов'янських народів
- Закрила доступ східним ордам до Європи, тим самим захистивши її від руйнації
- Зміцнила обороноздатність східних слов'ян, захистила їх від фізичного винищення з боку кочівників
- Зміцнила міжнародні зв'язки, підвищила авторитет східних слов'ян
- Сприяла розвитку культури, особливо після прийняття християнства (писемність, школи, бібліотеки, розвиток архітектури, живопису тощо)

Софіївський собор в Києві (1037)

Київська Русь XII–XIII ст.

РОЗДІЛ 3. ДЕРЖАВА І ПРАВО РУСІ ЗА ЧАСІВ РОЗДРОБЛЕНOSTІ
(30-ТІ РР. XII – XIV СТ.)

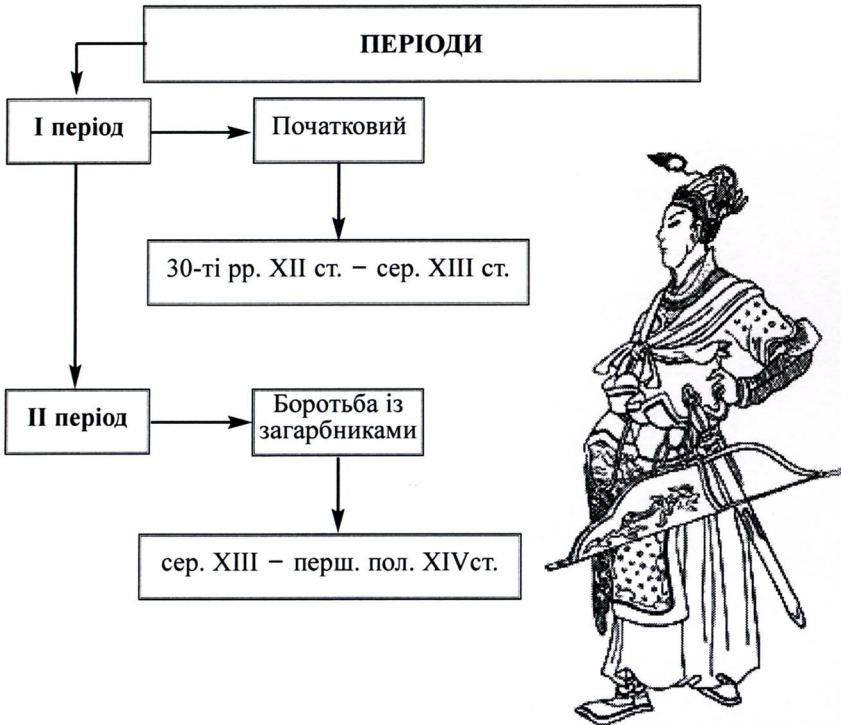
§ 1. Причини та періодизація феодальної роздробленості

Період феодальної роздробленості – закономірний етап у розвитку суспільства, адже роздробленість – не особливість Київської Русі, а загальноєвропейська тенденція. Саме тоді час відбулося остаточне формування феодальної системи (чітко визначилися права феодалів та повинності селян, завершився процес становлення феодально-станової ієрархії, склався і вдосконалився державний апарат тощо). Роздрібнення структури політичної влади було цілком логічним і природним наслідком феодальних відносин: роздрібненій формі земельної власності відповідає роздрібнена форма держави, роздрібнена структура влади.

Періодизація феодальної роздробленості

Батий (Бату, Сайнхан; 1208–1255) – монгольський хан, полководець, онук Чингісхана. У 1236–1243 рр. очолив похід монголо-татарського війська в Східну і Центральну Європу

Загальні риси соціально-економічного та політичного розвитку руських князівств доби феодальної роздробленості

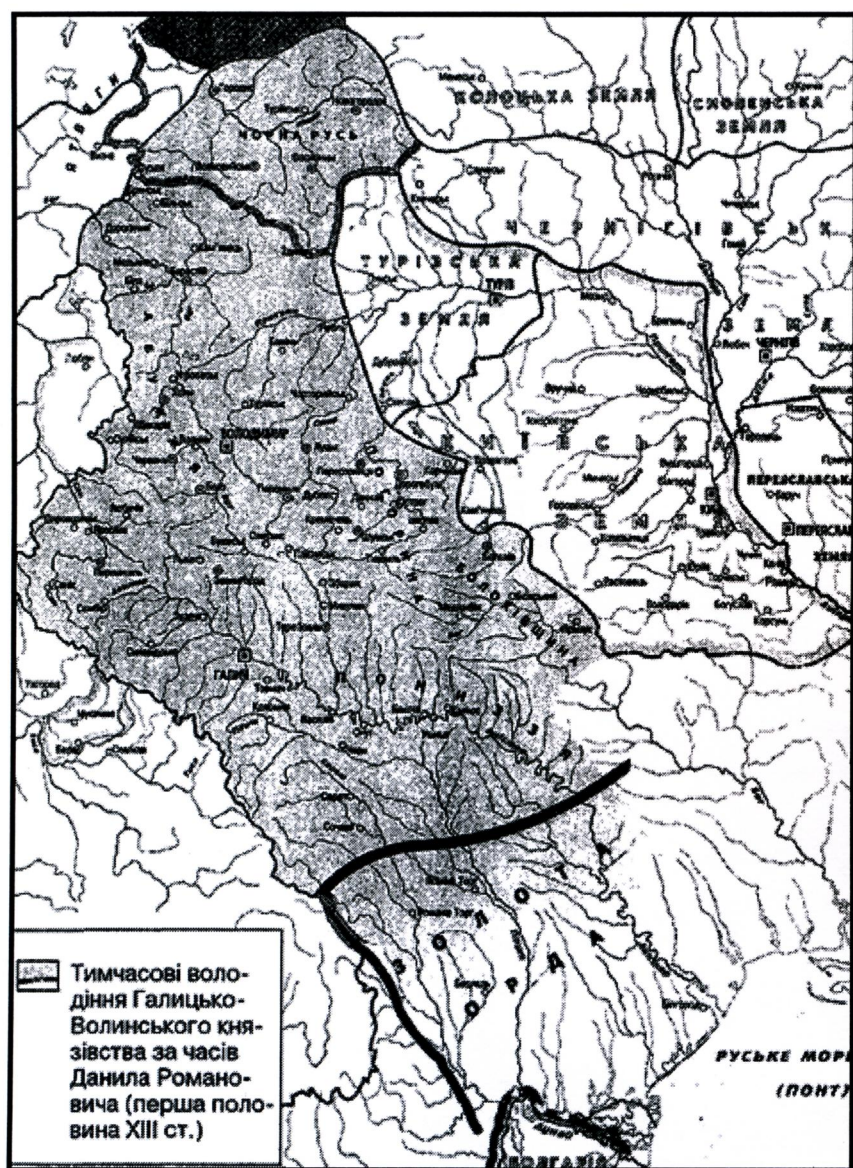
Відбувався процес "**осідання дружини на землю**", який з точки зору фінансового врегулювання супроводжувався перетворенням данини у феодальну ренту (данина стягувалася князем на тій підставі, що він був верховним правителем і захисником усієї території, на яку поширювалася його влада, а рента стягувалася власником землі з тих, хто проживав на тій землі та користувався нею)

Зазнала змін система державного управління: остаточно утвердилася **двірцево-вотчинна** система управління, що заступила десяткову. Суть цієї системи полягала у формуванні двох центрів управління: княжого палацу й вотчини. Усі придворні чини одночасно були державними посадовими особами в межах кожного окремого князівства-землі

Існувала **система імунітетів**. Згідно з нею, боярські вотчини звільнялися від княжого управління та суду. Установлювалася складна система поземельної феодальної власності. Бояри отримували право вільного "**відходу**", тобто право змінювати своїх сюзеренів

Епоха феодальної роздробленості Київської Русі супроводжувалася низкою великих і малих **міжусобних війн**. Спустошливого, загрозливого характеру князівські міжусобиці набули **останньої чверті XI ст.** Як відомо, з'їзд князів у **Любечі (1097)** мав на меті покласти край міжусобним війнам, однак його рішення було одразу порушено. Найзапекліша боротьба розгорнулася навколо володіння Києвом. Трагедією князівських чвар часто була ще й та обставина, що князі закликали собі на допомогу половців, які без того спустошували руські землі. Наприклад, за 50 років (від 1061 р.) половцями було здійснено близько 50 великих нападів

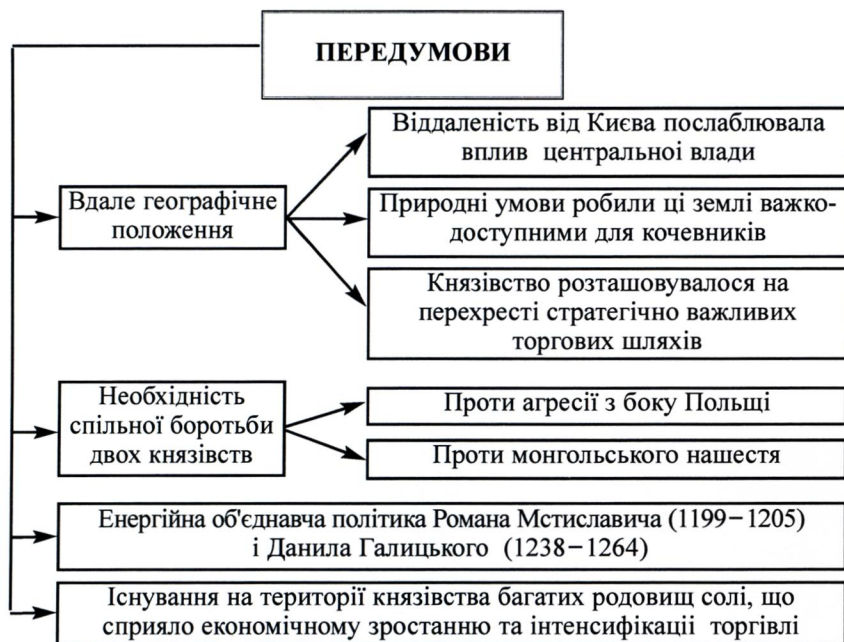
Вплив монголо-татарського іґа на суспільно-політичний лад руських князівств із середини XIII ст.

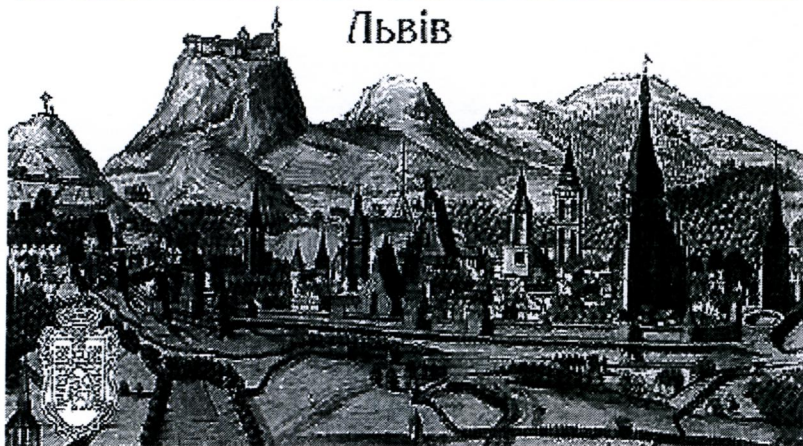
*Галицько-Волинське князівство
поч. XII – XIII ст.*

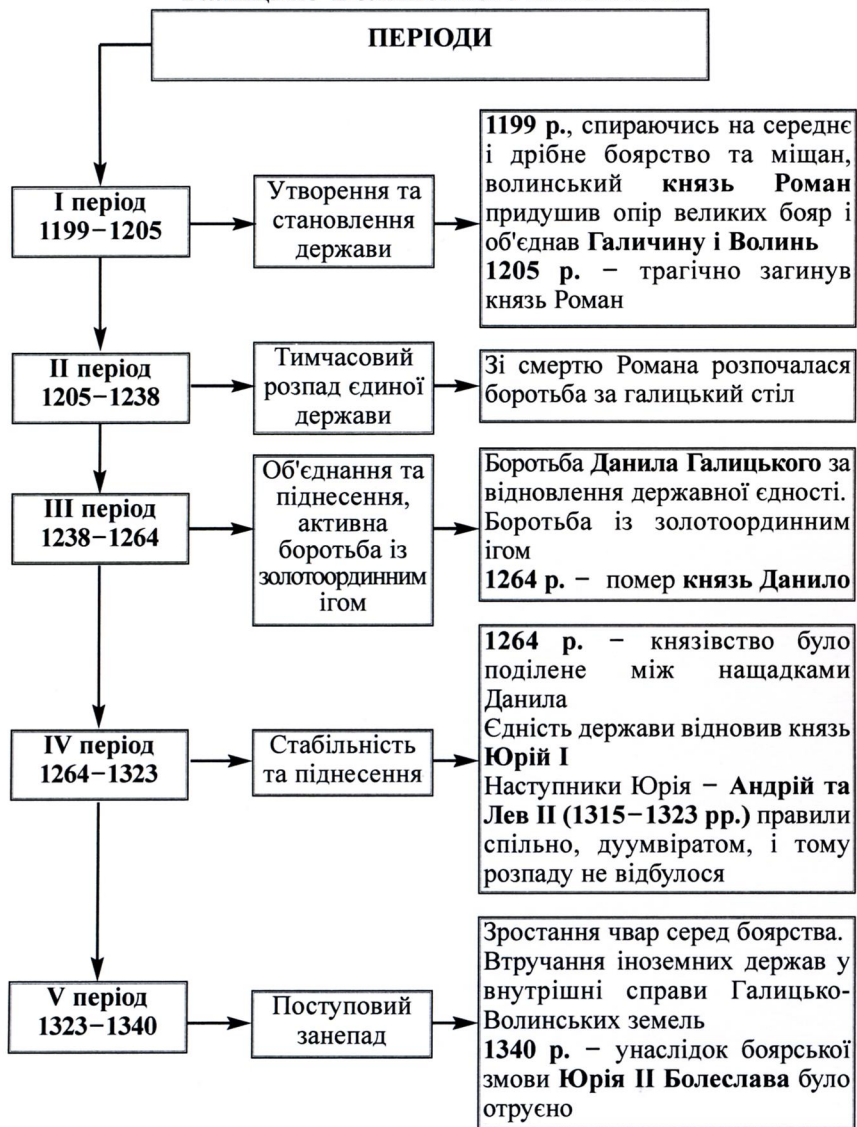
§ 2. Галицько-Волинське князівство (1199–1340) Передумови виникнення та піднесення Галицько-Волинської держави

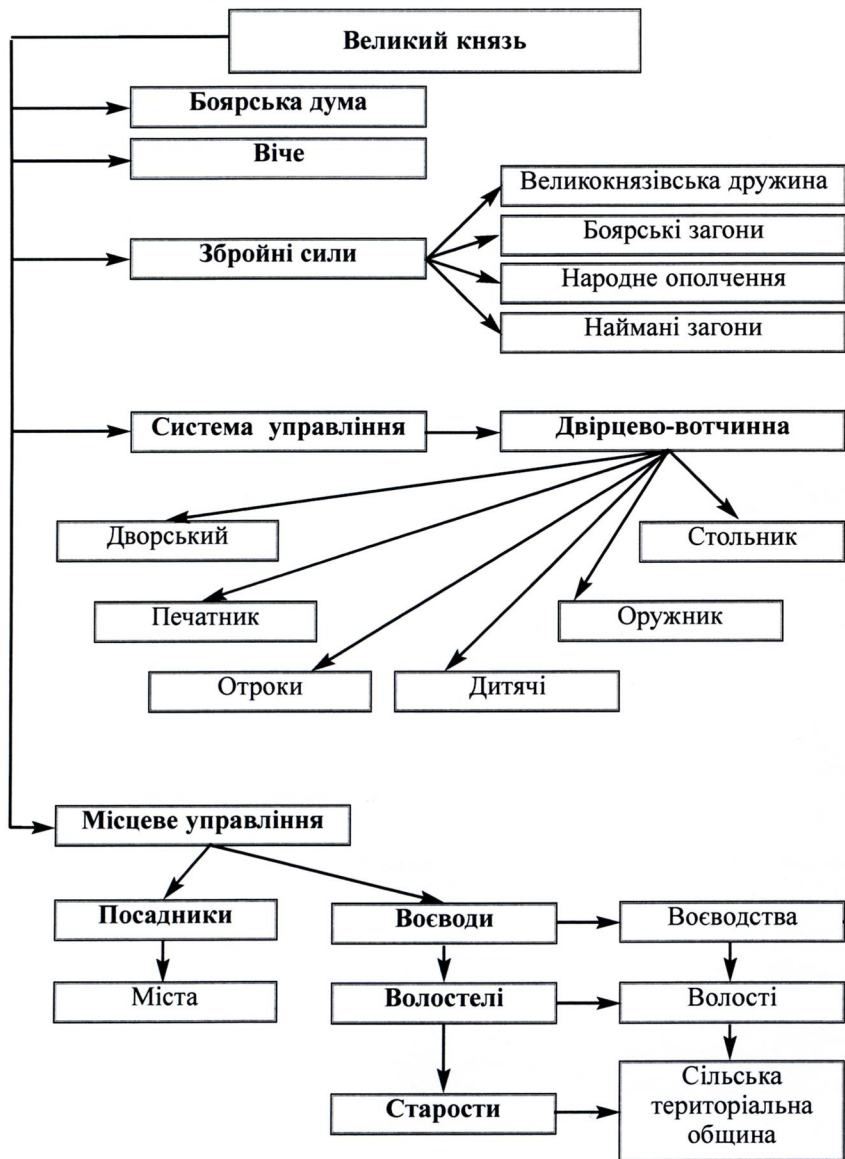
Львів

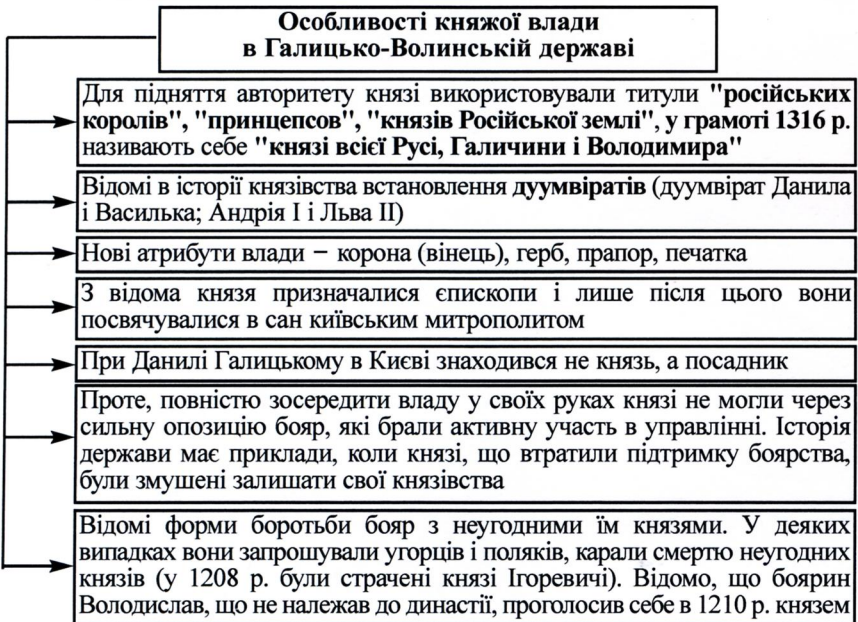
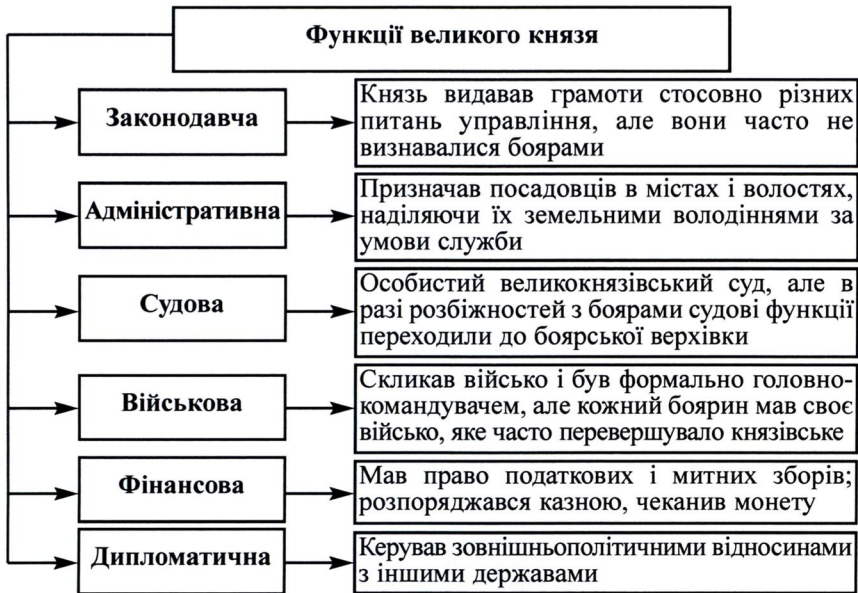
Періодизація державного розвитку Галицько-Волинського князівства

Державний устрій Галицько-Волинського князівства

**ВЕЛИКІ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКІ КНЯЗІ
РОМАН МСТИСЛАВИЧ**

Роман Мстиславич (бл. 1152–1205) – галицько-волинський князь (1199–1205). Був князем новгородським (1168–1170), володимир-волинським (1170–1187, з 1188 р.), галицьким (1188, з 1199 р.). Син великого князя київського Мстислава Ізяславича.

Роман Мстиславич

Після смерті Мстислава Ізяславича волинські землі були поділені між його синами: Роман одержав Володимир-Волинський. Після смерті в 1198 р. останнього з роду Ростиславичів – Володимира Ярославича, Роману вдалося встановити свою владу в Галичі і об'єднати волинські й галицькі землі в єдину Галицько-Волинську державу у 1199 р. Намагаючись зміцнити князівську владу, вів гостру боротьбу з боярством. Вигнав з галицьких земель впливовий боярський рід Кормильчичів. У своїй діяльності

спирався на волинське боярство та городян. У 1202 р. здійснив похід на Київське князівство і оволодів Києвом (протягом квітня 1203 р. – червня 1205 р. фактично був великим князем київським). Роман прославився як полководець і особистою хоробрістю. Організував низку походів проти ятвягів, очолив два великих походи проти половців. Вів активну зовнішню політику. Підтримував контакти з Тевтонським орденом, з ним рахувалися правителі Візантії, Угорщини та інших держав. Римський папа Інокентій III запропонував Романові королівську корону за умови прийняття ним католицизму. Під час міжусобної війни в 1195 р. Роман був поранений у битві під Муравою. Загинув 19 червня 1205 р. у сутичці неподалік від м. Завихвост. Похований у Володимирі-Волинському (за іншими даними – у Галичі).

ДАНИЛО РОМАНОВИЧ ГАЛИЦЬКИЙ

Данило Галицький (1201–1264) – князь волинський і галицький, старший син Романа Мстиславича. Після смерті батька (1205) разом із матір'ю та братом Васильком виїжджає до Польщі, рятуючись від повстання бояр.

Близько 1213 р. Данило Романович знову на короткий час був визнаний боярами князем галицьким. Із загоном дружинників брав участь у поході проти боярина-узурпатора Володислава Кормильича. Згодом з братом дістав у управління міста Тихомль та Перемишль.

У 1214–1215 рр. брати вокняжились у Володимирі Волинському. У 1245 р. Данило остаточно став княжити в Галичі, відновивши Галицько-Волинське князівство. Розбудував державу, звів багато міст і фортець, серед них – Львів і Холм, перетворив народне ополчення на регулярне військо – одне з найсильніших у Європі.

Він мав унікальні здібності дипломата і вмів зберігати багатовекторність політики без суперечностей, сприяв примиренню вищих церковних ієрархів – Папи Римського і Патріарха Константинопольського.

Головною метою життя вважав визволення Руської землі від монголо-татар. У 1223 р. спільно з іншими руськими князями брав участь у битві на Калці, під час якої був поранений.

Успішною для Данила Галицького була війна з Угорщиною. У 1245 р. об'єднані дружини Романовичі завдали поразки під Ярославом військам угорських та польських загарбників. У 1247 р. князь Данило Романович установив мирні відносини з Польщею та уклав договір про дружбу з Угорщиною. У 1253 р. прийняв від Папи Інокентія IV королівську корону, сподіваючись на допомогу католицького Заходу.

Помер у Холмі й похований там у кафедральному соборі Богородиці.

Данило Галицький

АНДРІЙ I та ЛЕВ II

Спадщина Юрія дісталася його синам Андрію I, Леву II (1308 чи 1315–1323). Вони спільно правили державою. Збереглися їх оригінальні документи, грамоти, писані латинською мовою, – найдавніші з княжих часів. Правителі високо підтримували престиж держави і власний авторитет – титулувалися князями всієї Русі. Привілеї, які вони дали польським купцям, свідчать про значний розвиток української торгівлі. Особливо тісні стосунки (військовий союз) мали брати з потужним німецьким Пруським орденом. Тогочасний польський князь Володислав Локеток у листі до папи свідчив, що були Юрійовичі для Польщі "непереможним щитом проти жорстокого татарського народу".

Очевидно, у сутичці з татарами, влади яких князі не визнавали, вони й загинули. Після їхньої смерті припинила існування династія Романовичів.

Андрій I

Лев II

ЮРІЙ II БОЛЕСЛАВ

Юрій II Болеслав Тройденович (бл. 1306–1340) – галицько-волинський князь (1323–1340). У 1325 р. бояри обрали князем Болеслава – сина Мазовецького князя та сестри Юрієвичів, який прийняв православ'я і ім'я Юрій.

Намагаючись протистояти експансії Польщі й Угорщини, Юрій II підтримував союзні відносини з Тевтонським орденом і Литвою. Робив спробу повернути Люблінщину, яку в 1303 р. захопила Польща.

Юрій II був одружений з донькою великого князя литовського Гедиміна. Прагнучи зміцнити князівську владу, вів боротьбу проти бояр, у якій спирався на міщан.

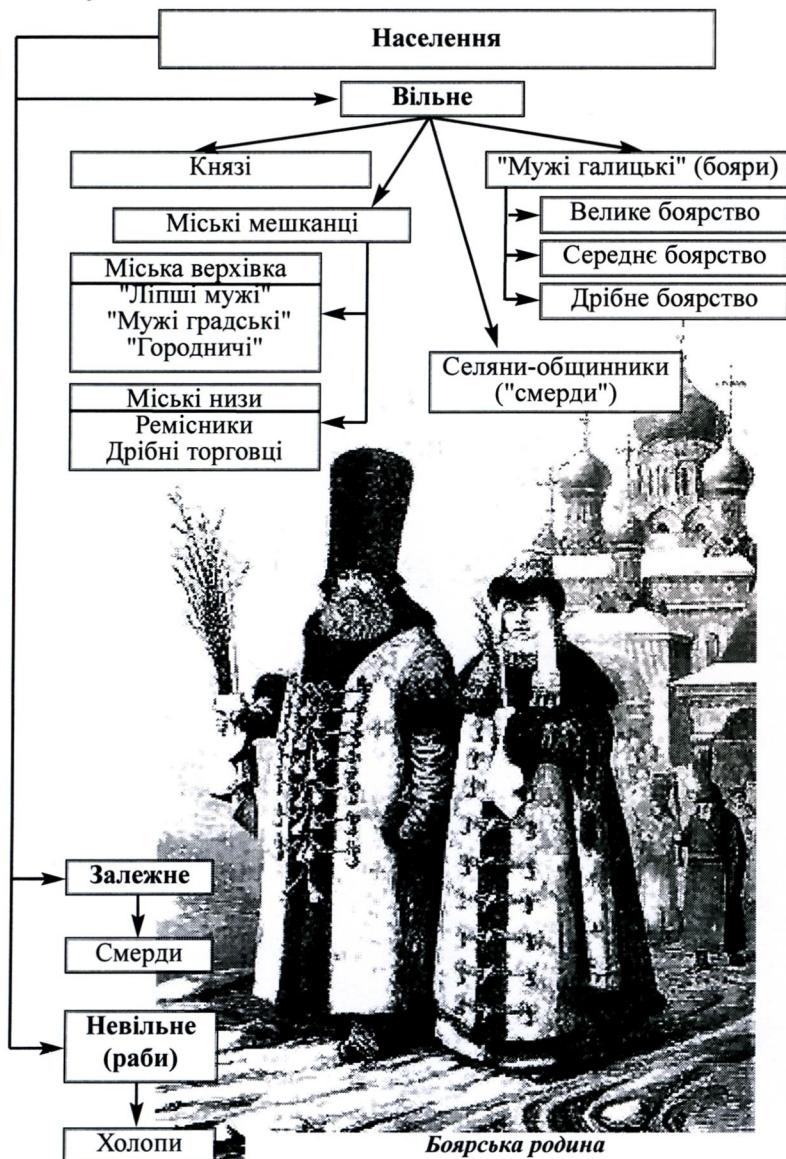
Юрій II Болеслав підтримував розселення німецьких колоністів, планував запровадити католицизм. Ці заходи Юрія II підривали значення місцевої аристократії. У 1340 р. бояри організували проти Юрія II змову й отруїли його у Володимирі.

Невдовзі після смерті Юрія II, останнього представника династії Романовичів, Галицько-Волинське князівство перестало існувати як незалежна держава.

Юрій II

Суспільний лад Галицько-Волинського князівства

Особливості суспільно-політичного розвитку Галицько-Волинської держави

Значний вплив галицького боярства на управління князівством. Від волі бояр нерідко залежала доля князівського столу (так сталося з Романом Мстиславовичем і недопущенням до спадкоємної влади його дружини та двох синів). Основою економічної могутності бояр було зосередження в їхніх руках великої земельної власності, яка приносила значні прибутки. Другим джерелом збагачення слугували вищі адміністративні посади. Могутність боярства знайшла вияв у ролі постійного інституту державної влади – **Боярської ради**. Так, з перш. пол. XIV ст. діяло правило, за яким закон набував чинності лише після ухвалення його Боярською радою і підписання князем

В організації місцевого управління боярству також належала виняткова роль. Воно привласнило право роздавати міста і волості, наділяти земельними ділянками. Навіть Данило Романович не зміг припинити цю практику

Вплив Золотої Орди на Галицько-Волинське князівство був значно меншим, ніж на інші руські князівства. Якщо північно-руські землі (Володимир, Суздаль, Рязань) і перебували під "татарським ярмом" до 1480 р., то Галичина, Волинь та більша частина українських земель позбулися його значно раніше

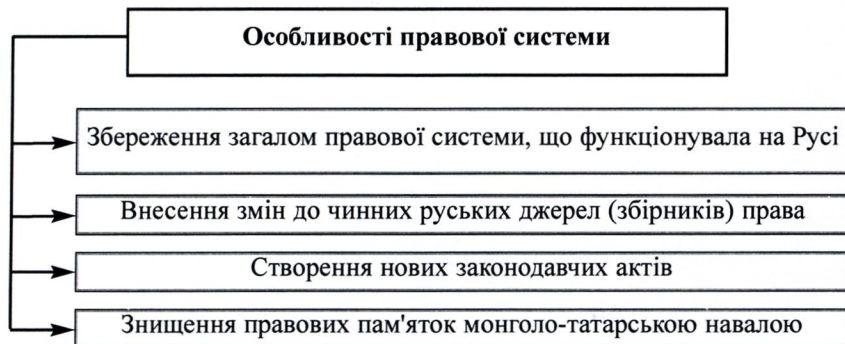
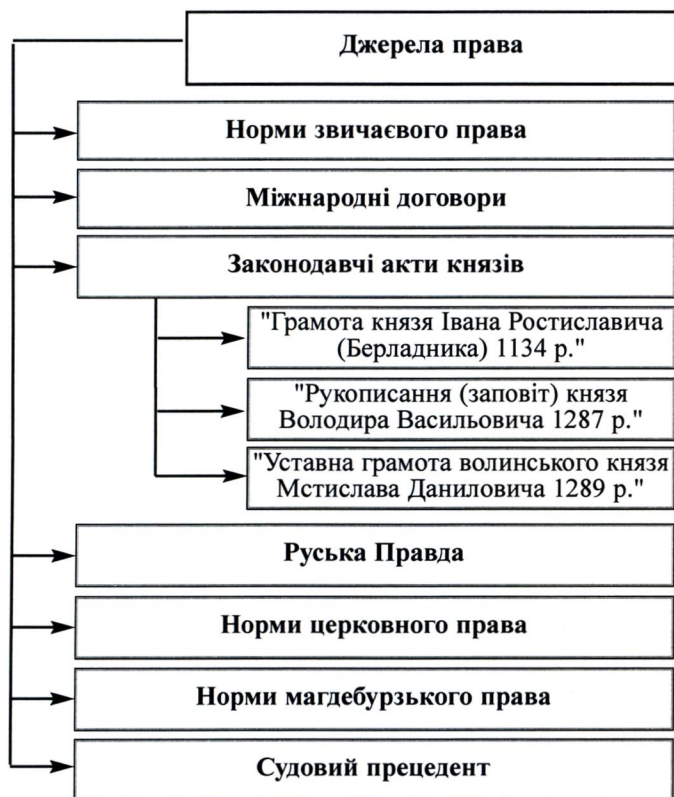
Галицько-Волинське князівство не поділялося на уділи. Після 1245 р. формою правління на цій території став своєрідний дуумвірат (спільне правління двох великих князів). Під рукою Данила перебували Галичина, Дорогочинська, Белзька та Холмська землі на Волині, а під впливом Василька – Володимир разом із більшою частиною Волині

Значний вплив на формування суспільно-політичних відносин у Галицько-Волинському князівстві мало західноєвропейське право. Саме з Угорщиною, Литвою, Ватиканом, насамперед, підтримували найтісніші контакти галицько-волинські правителі

Віче в Галичині й на Волині, на відміну від Новгородської землі, не мало істотного значення. Спроби князя Данила скликати його в 1231, 1235 рр. і знайти в нього підтримку для боротьби з боярством виявилися марними

Галицькі землі були рано відірвані від торгового шляху "із варяг у греки". Але цей фактор жодним чином не вплинув на господарську систему князівства. Навпаки, це стало поштовхом до розвитку міст і зростання чисельності міського населення. Оскільки за етнічним складом воно було неоднорідним, життя організовувалося за общинним принципом, який у подальшому переріс у цеховий

Причини занепаду Галицько-Волинського князівства

- Монголо-татарське іго
- Деструктивна політика боярської олігархії
- Припинення княжої династії
- Агресія з боку Польщі, Литви

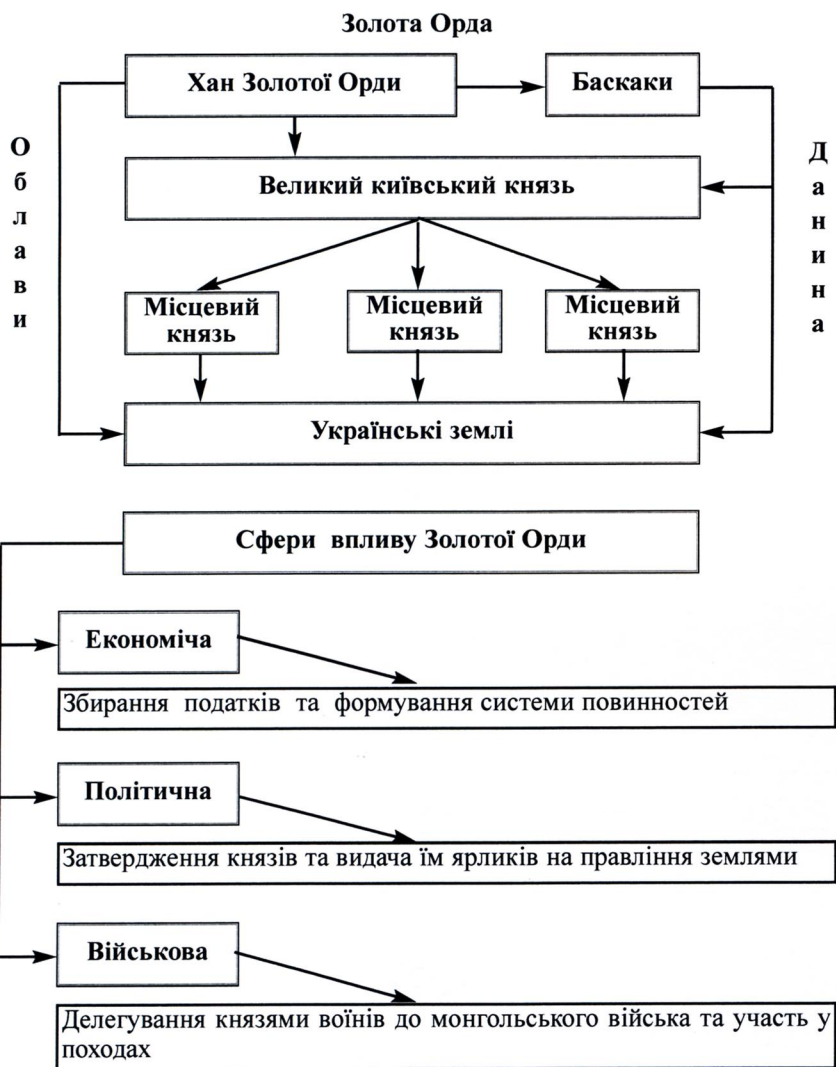
Роль Галицько-Волинського князівства в історії українського народу

- Об'єднало близько 90% української території
- Охороняло Україну від поневолення та асиміляції з боку Литви, Угорщини, Польщі та інших сусідніх держав, які зазіхали на багаті українські землі
- Модернізувало давньоруську державну організацію
- Відкрило широкий шлях західноєвропейським культурним впливам на Україну, сприяло поступовому подоланню односторонності візантійського впливу, зберігаючи при цьому кращі традиції української національної культури
- Продовжило славні дипломатичні традиції Київської Русі, ще 100 років після встановлення золотоординського іго з честю представляло східнослов'янську державність на міжнародній арені
- Стало новим після занепаду Києва центром політичного й економічного життя українства

Роман перемагає половців. Радзивілівський літопис

§ 3. Зміни в державному ладі Південно-Західних земель у період боротьби Русі з іноземними загарбниками

Особливості встановлення іґа на Русі

Руські землі не входили безпосередньо до складу Золотої Орди

На території Русі не було створено постійного адміністративного апарату завойовників

Толерантне ставлення золотоординців до християнства та православного духовенства

Усе це дало змогу східним слов'янам зберегти власну етнічну самобутність і накопичити державотворчі сили

Наслідки монгольського іґа

Руйнація та падіння ролі міст. За даними розкопок, із 74 міст близько 49 були розорені військами хана Батия

Занепад ремесла і торгівлі

Демографічні втрати. Чисельність населення Південної Русі зменшилася через фізичне знищення, втечі, але масове обезлюднення території не відбулося, тому що населення ховалося в лісах

Знищення феодальної еліти. Загибель князів та дружинників суттєво загальмували і деформували розвиток усієї системи феодальних відносин

Монгольське завоювання зумовило появу низки тенденцій, які помітно вплинули на історичний розвиток східних слов'ян, наклали відбиток на їхню ментальність

Переміщення і своєрідне роздвоєння центру суспільного життя слов'ян. Київ занепадає і втрачає свою організуючу роль, але в той самий час виникають нові центри політичної консолідації: Галицько-Волинське князівство, Московська держава. Відбувається масова міграція еліти південних князівств та кваліфікованих ремісників спочатку до Володимира, а потім до Москви

Консервація та поглиблення феодальної роздробленості

Запровадження в стосунках між князем і знаттю системи підданства. Монгольська модель управління державою містила в собі абсолютну покірність підданих і безмежну владу правителя. Руські князі в Орді разом з ярликом одержували необмежену владу над підданими

Послаблення обороноздатності Русі призвело до того, що південні та західні руські князівства опинилися в складі Литовського князівства та Польського королівства, а Північно-Східна та Новгородська землі залишаються під владою Орди

Отже, монголо-татарське іґо наклало свій відбиток на розвиток Східної Європи, суттєво деформувавши суспільні відносини та помітно вплинувши на етнічні процеси.

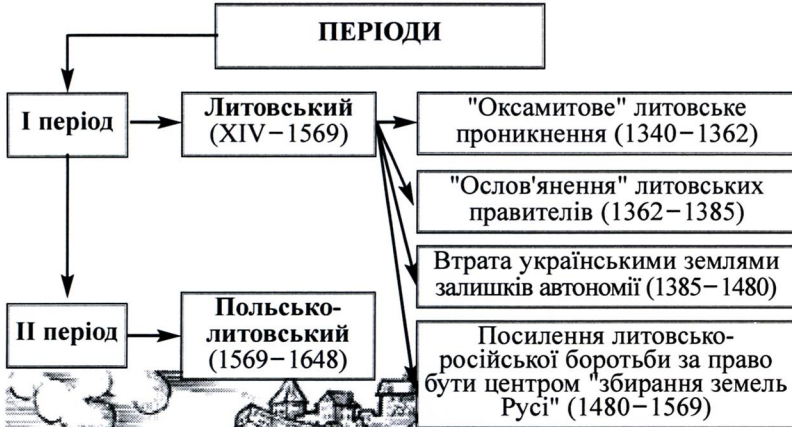

РОЗДІЛ 4. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЛАД І ПРАВО НА
УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ ПОЛЬЩІ ТА ЛИТВИ
(КІН. XIV – ПЕРША ПОЛ. XVII СТ.)

§ 1. Періодизація колонізації українських земель

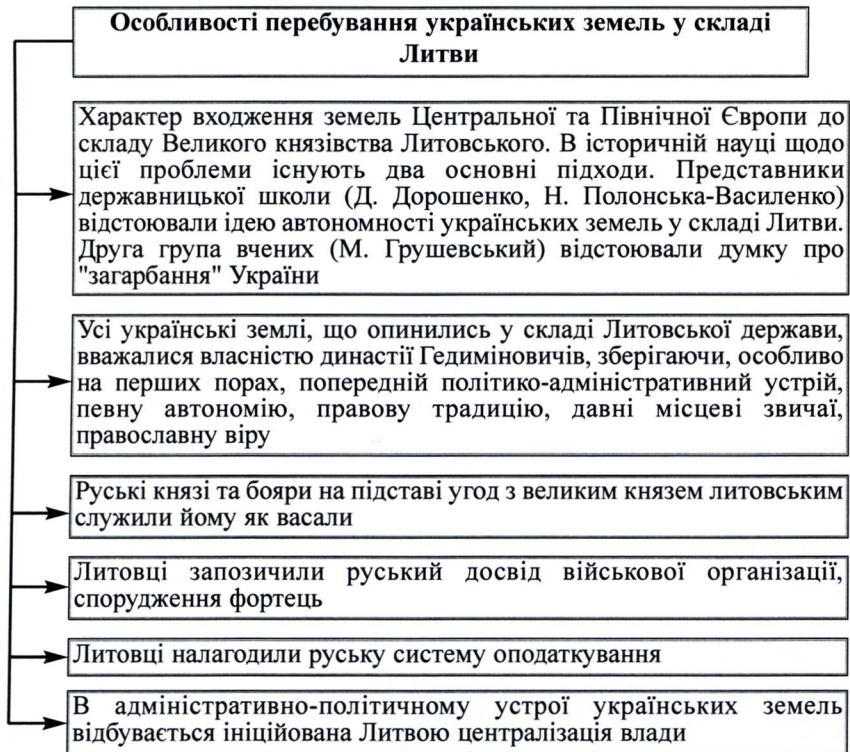

Грюнвальдська битва 1410 р. між військами Тевтонського ордену
і об'єднаною польсько-литовсько-українською армією.
Гравюра із «Хроніки» М. Бельського. XVI ст.

§ 2. Хронологія подій

Литовські племена заселяли територію правобережжя р. Неман. Розпад родоплемінних відносин у литовців відбувся у XII ст. Великий кунігас Міндовг об'єднав у XIII ст. литовські племена в єдину державу. Наступники Міндовга, зокрема князь Гедимін, приєднав до Литовської держави землі Київської Русі: Полоцьку, Вітебську, Турово-Пінську та Берестейську. Його сини Любарт та Ольгерд, продовжуючи загарбницьку політику, у XIV ст. захопили Волинську, Чернігово-Сіверську, Київську землі та Поділля.

Остаточне утвердження Литви на українських землях датується 1340 р., коли литовський князь посів князівський стіл на Галичині і Волині.

Із сер. XIV ст. Литва була змушена шукати підтримки в зовнішньої сили – Польщі.

Передумови об'єднання Литви та Польщі

→ Досвід литовсько-польських союзів

→ Необхідність організації опору агресії хрестоносців – Лівонському і Тевтонському орденам, що становили значну військову загрозу для обох держав

→ Поступове політичне зміцнення Московського царства, що намагалася розширити свої володіння за рахунок сусідніх держав

→ Прагнення української шляхти здобути права, якими користувалися польські шляхтичі (приміром, не сплачували деякі податки)

Олеський замок. Літографія

**Кревська унія
1385 р.**

→ Династичний шлюб між литовським князем **Ягайлом** і польською королевою **Ядвігою**

→ **Ягайло** отримав титул короля Польщі

→ **Ягайло** зобов'язався прийняти католицизм разом з усім литовським народом

→ Об'єднання збройних сил для боротьби з Тевтонським орденом

→ Об'єднання Польщі і Литви в єдину державу під владою єдиного короля

*Ягайло – великий князь литовський
(1377–1392) і польський король
(1386–1434)*

*Ядвіга – польська королева
(1384–1399)*

**Люблінська унія
1569 р.**

→ Юридичне оформлення об'єднання Польщі та Литви в єдину державу – Річ Посполиту

→ На чолі держави стояв король, що обирався на спільному сеймі

→ Король присягав на вірність обом народам

→ Більшість українських земель переходили зі складу Литви до Польського королівства

→ Підтверджувались усі права та вольності шляхти і привілеї окремих осіб

→ Укладені до унії міжнародні договори обох країн денонсувалися, якщо вони були спрямовані проти однієї зі сторін

→ Запроваджувалася спільна монета

→ Литва у складі Речі Посполитої залишала за собою право на власне законодавство, суд, мову, казну, військо

→ Узаконювалося право набувати землі для польської шляхти в Литві та для литовської в Польщі

*Сигізмунд II Август (1520–1573) –
польський король (1530–1570),
великий князь литовський (з 1548 р.).
Брав активну участь в укладенні
Люблінської унії*

Особливості політичного розвитку України після Люблінської унії

Після унії була остаточно ліквідована адміністративна система, що брала початок ще з часів Київської Русі. Українські землі, де проживало майже **2 млн українців**, були поділені на **6 воєводств**

Південні причорноморські землі України перебували під ударами татар і були майже незаселеними (Закарпатська Україна була в складі Угорщини, Північна Буковина - Молдавії, Чернігівщина до 1618 р. – у складі Московської держави, а потім перейшла до Польщі)

З появою на українських землях нових господарів-магнатів і польської шляхти значно посилюлося феодально-кріпосницьке і національно-релігійне гноблення. Польські магнати та католицька церква, захоплювали українські землі, міста і села, закріпачували українських селян, насаджували католицизм

Прибравши до рук великі земельні володіння, польські феодалі поступово стали перетворювати їх на **фільварки**. У **1557 р.** в Польщі була проведена аграрна реформа, відома під назвою **"Устава на волоки"**. Згідно з реформою, максимальний розмір селянського наділу не повинен був перевищувати однієї волоки (21,3 га). Надлишки землі відбирались у селян на користь феодалів, для розширення панських фільварків

Процес переходу до фільваркового господарства супроводжувався посиленням **кріпосної залежності селян**: замість **оброку** пани вводили регулярну **шоденну панщину**. Згідно з польськими законами, селянин, який прожив на землі феодала 10 років, ставав кріпаком. "Артикули" Генріха Валуа (1573) запроваджували необмежену панщину "з волі пана"

Польська шляхта зміцнювала політичний вплив у державі. Вона прагнула обмежити право короля оголошувати війну, підпорядковувала собі місцеві сеймики, а згодом і загальний сейм Речі Посполитої. При цьому польська шляхта в польській армії тепер служити не бажала, а воліла займатися господарством і отримувати великі прибутки від власних маєтків

Берестейська унія

Ідея об'єднання християнської церкви постанала чи не відразу ж після її розколу в 1054 р. на православну та католицьку гілки.

Умови об'єднання церкви (кін. XVI ст.)

Кризовий стан православної церкви в Україні, що проявлявся в занепаді церковної дисципліни, непорозумінні між церковними братствами та ієрархією

Прийняття унії, на думку українських єпископів, з високоавторитетною і добре організованою католицькою церквою забезпечить серед православних порядок і дисципліну, а отримання ними рівного з католицькими ієрархами статусу, у т. ч. і місце у сенаті, сприятиме зростанню їхнього авторитету серед духовенства та мирян

Прийняття унії мало вирішити проблему полонізації та окатоличення православних українців, бо, ставши частиною єдиної церкви, вони отримали б повну рівноправність у Речі Посполитій, зокрема православну знать перестали б ігнорувати при розподілі службових посад

Унію активно підтримували польські можновладці, які сподівалися, що вона прискорить остаточну інтеграцію українських та білоруських земель до складу Речі Посполитої

Прагнення католицької церкви відновити втрати, завдані реформаційним рухом, шляхом розширення своїх впливів та володінь на Сході

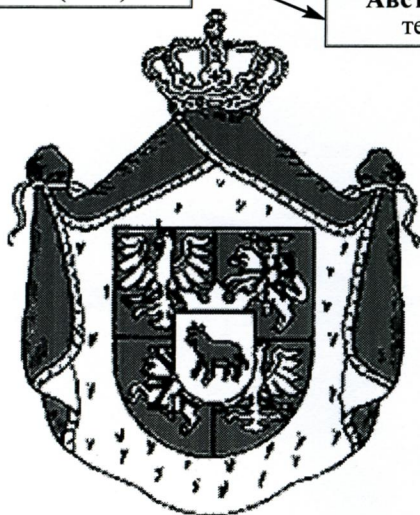
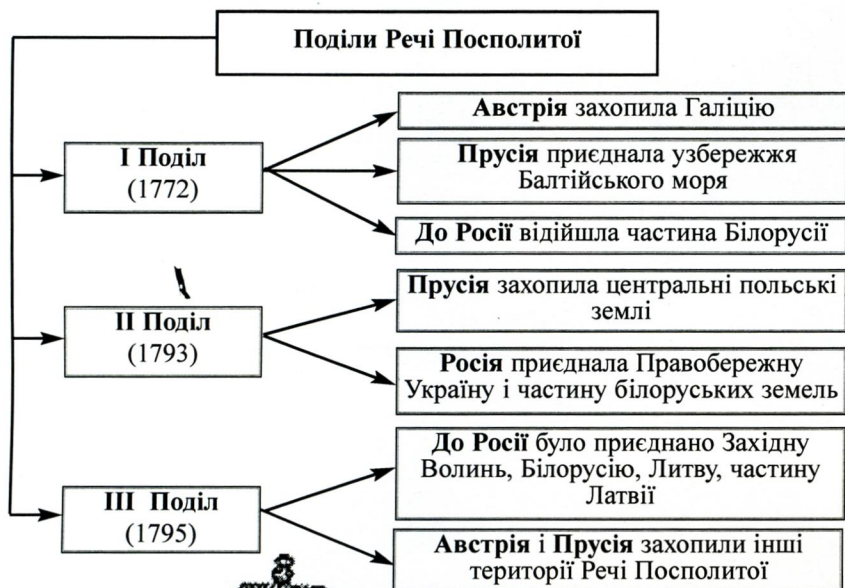
Першим думку про необхідність укладення церковної унії з Римом висловив у 1590 р. львівський православний єпископ **Гедеон Балабан**. З нею погодились єпископи К. Терлецький, Д. Збуйський, Л. Пелчицький, М. Копистянський та митрополит М. Рогоза.

У **жовтні 1596 р.** у м. Бересті був скликаний церковний собор. Із самого початку він розколовся на два непримиренні табори, які провели фактично два собори. **Православні** засудили унію. Уніатський собор проголосив об'єднання з католицькою церквою, визнавши її догмати й зверхність Папи Римського, але зберігши православні обряди й церковнослов'янську мову в богослужінні. **Уніати** діставали значні привілеї: духовенство звільнялося від податків, шляхтичам відкривався доступ до державних посад, міщани зрівнювались у професійних правах із католицьким міщанством. Уніатським єпископам обіцяли місце в сенаті, але це ніколи не було виконано.

Отже, Берестейська унія не тільки не пододала розколу 1054 р., а й збільшила його: до двох досі існуючих церков – **католицької та православної** – додалася ще й третя – **уніатська, або греко-католицька**. Не принесла вона єдності й українському суспільству, розділивши його на дві частини: з одного боку – православна більшість на чолі з двома владами, що відмовилися від унії, з іншого – уніатська меншість разом із митрополитом та рештою єпископів. Обидві сторони повели між собою зятату боротьбу у всіх напрямках.

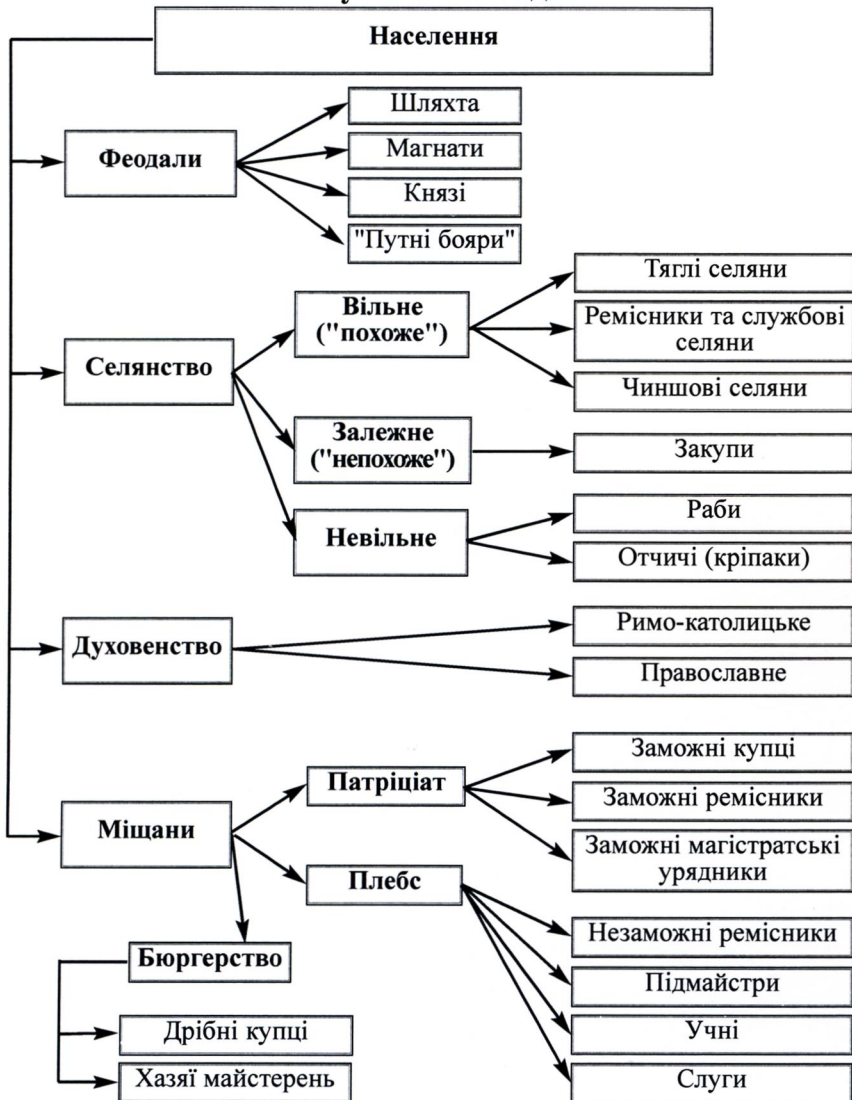

У 1772 р. під приводом захисту своїх одновірців **Прусія, Австрія і Росія** підписали акт про поділ польських земель. Другий і третій поділи остаточно ліквідували польську державу, а українські землі увійшли до складу Росії і Австрії.

Герб Речі Посполитої

§ 3. Велике князівство Литовське: державний устрій, суспільний лад та право Суспільний лад

Державний лад Великого князівства Литовського Періодизація еволюції державного ладу

*Великий князь Литовський Гедимін
(1316–1341)*

Башта замку князя Гедимина

Вищі органи влади Великого князівства Литовського

Великий князь литовський
Витовт (1392–1420)

ВЕЛИКІ ЛИТОВСЬКІ КНЯЗІ

ОЛЬГЕРД ГЕДИМІНОВИЧ

Ольгерд (1296–1377) – великий князь литовський (1345–1377), син Гедиміна.

Правив разом зі своїм молодшим братом Кейстутом.

Ольгерд

Ольгерд прагнув розширити володіння Великого князівства Литовського за рахунок південно-західних і західних українських земель.

Він вів боротьбу проти Золотої Орди, Московського князівства, Польщі та Тевтонського ордену.

Близько 1355–1356 рр. Ольгерд відвоював у татар Чернігово-Сіверську землю. У 1362 р. на березі р. Сині Води (за деякими даними р. Синюха) – лівої притоки р. Бугу, Ольгерд розбив монголо-татарське військо і приєднав до Литви Київщину, Поділля і Переяславщину. У Києві посадив удільним князем свого сина Володимира Ольгердовича.

Ольгерд вів тривалу боротьбу з Польщею за Волинську землю, унаслідок чого в 1377 р. до Литви ввійшли Берестейський, Володимирський і Луцький уділи.

За правління Ольгерда українська (руська) мова стала офіційною мовою Великого князівства Литовського.

Ольгерд здійснив три походи на Москву (1368, 1370, 1372 рр.). Робив спроби поширити свій вплив на Смоленське князівство, Псков і Новгород.

КАЗИМИР IV ЯГЕЛЛОНЧИК

Казимир IV (1427–1492) – великий князь Литовський (з 1440 р.) і король Польщі (з 1447 р.).

Народився в м. Кракові. Син Ягайла і руської княжни Софії Гольшанської.

Казимир IV Ягеллончик

У 1447 р. Казимир IV, намагаючись зміцнити королівську владу шляхом послаблення політичної ролі магнатів, видав загальноземський привілей, який значно розширював права шляхти, у тому числі української.

Проводив політику остаточної ліквідації залишків автономії українських земель. У 1452 р. скасував Волинське, а в 1471 р. – Київське князівство і перетворив їх на литовські провінції.

За правління Казимира IV зусиллями київського князя Семена Олельковича та митрополита Григорія II Болгариновича був здійснений остаточний поділ Київської митрополії на Київську (охоплювала 10 українсько-біло-

руських єпархій та існувала до 1686 р.) і Московську.

За Казимира IV Ягеллончика було укладено в 1468 р. збірник тогочасних законів – Судебник великого князя Казимира.

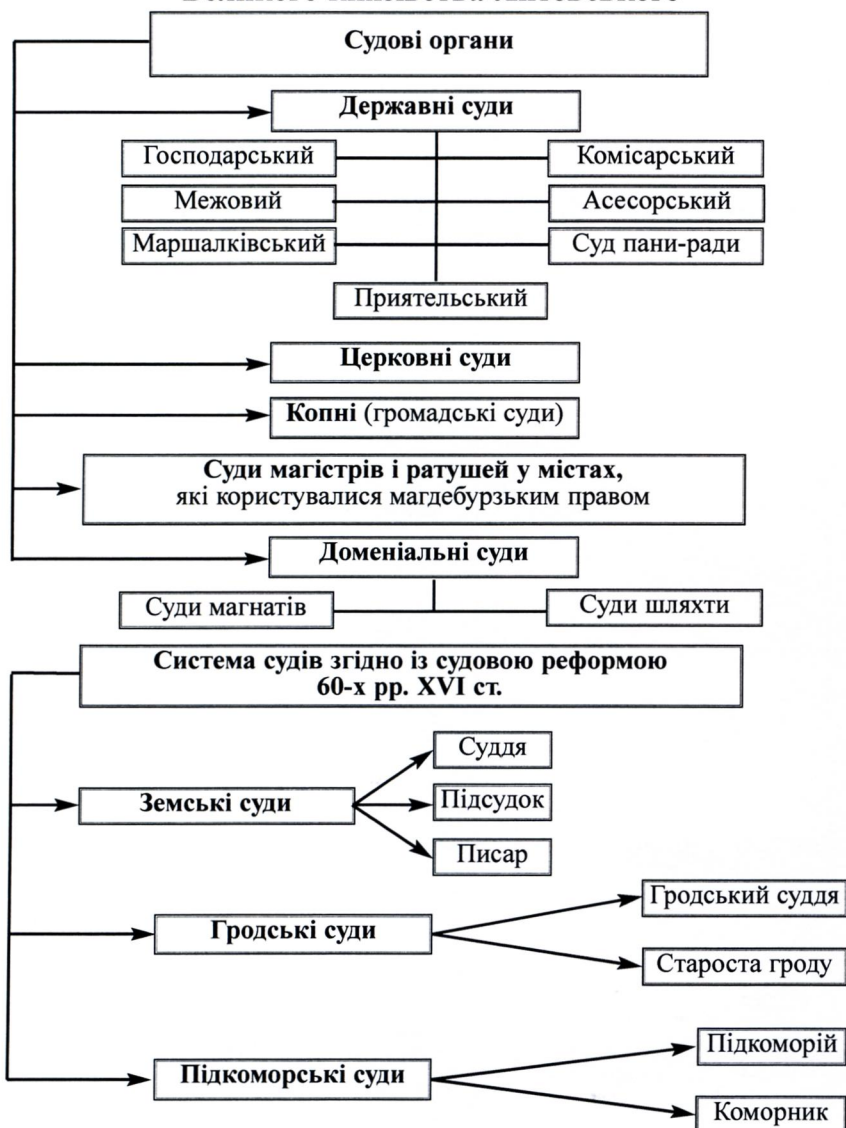
У 1454–1466 рр. Казимир IV завоював Східне Помор'я з Гданськом, володіння Тевтонського Ордену та поставив у васальну залежність Східну Прусію з її столицею Кенігсбергом.

Казимир IV Ягеллончик, проводячи активну зовнішню політику, домогся утвердження свого сина Владислава на чеському (1471) та угорському (1490) престолах.

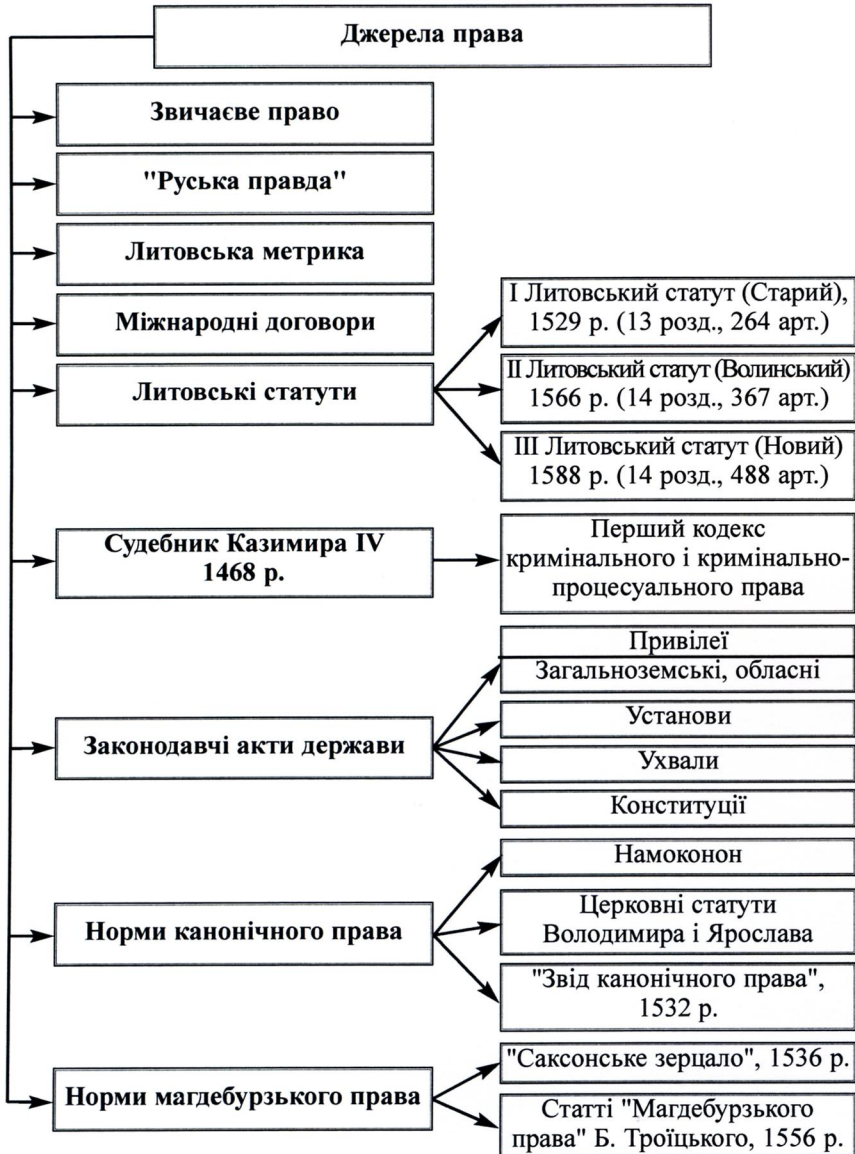
У 1481 р. Казимир IV Ягеллончик викрив спробу підготовки повстання проти його влади з боку українських князів. Війська Казимира IV Ягеллончика жорстоко придушили повстання Мухи в 1490–1492 рр.

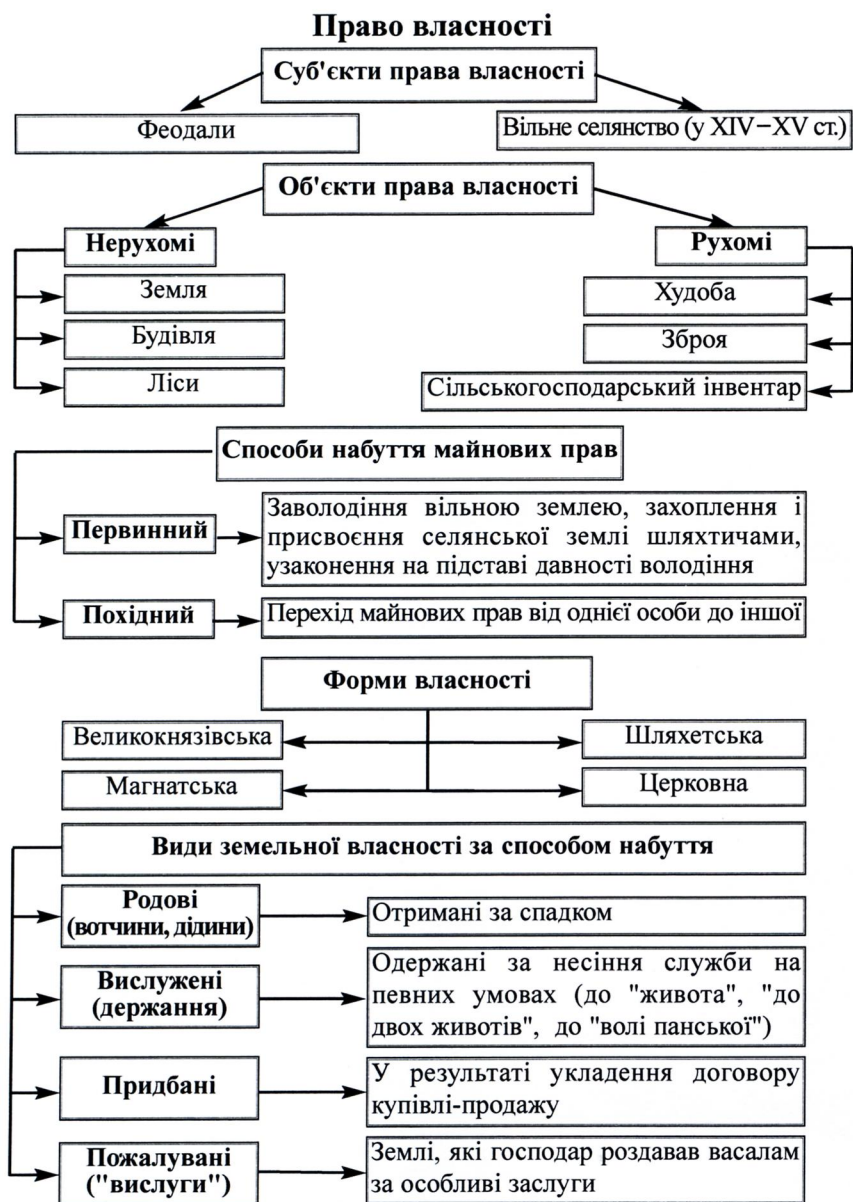
Казимир був одружений на Єлизабеті, доньці імператора Священної Римської імперії Альбрехта II. Вони мали шість синів та сім дочок.

Судова система в українських землях Великого князівства Литовського

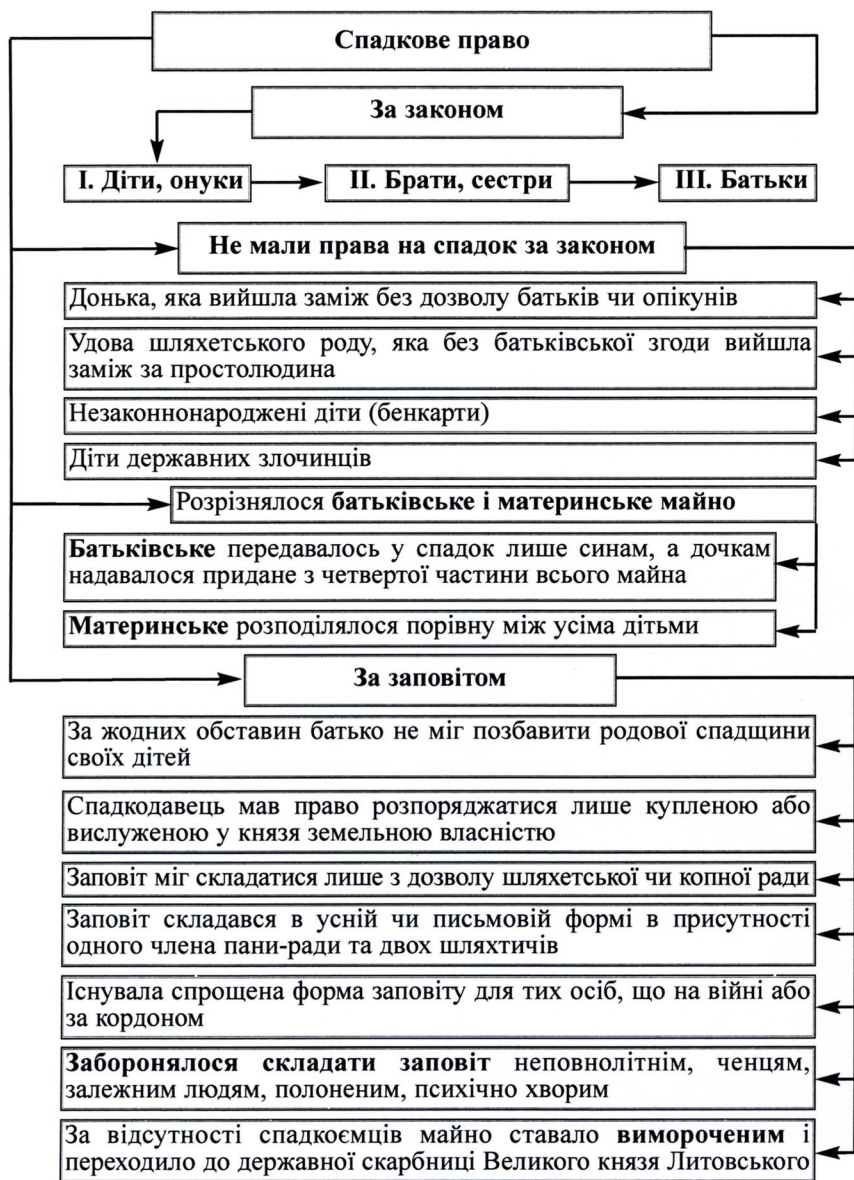

Правова система Великого князівства Литовського

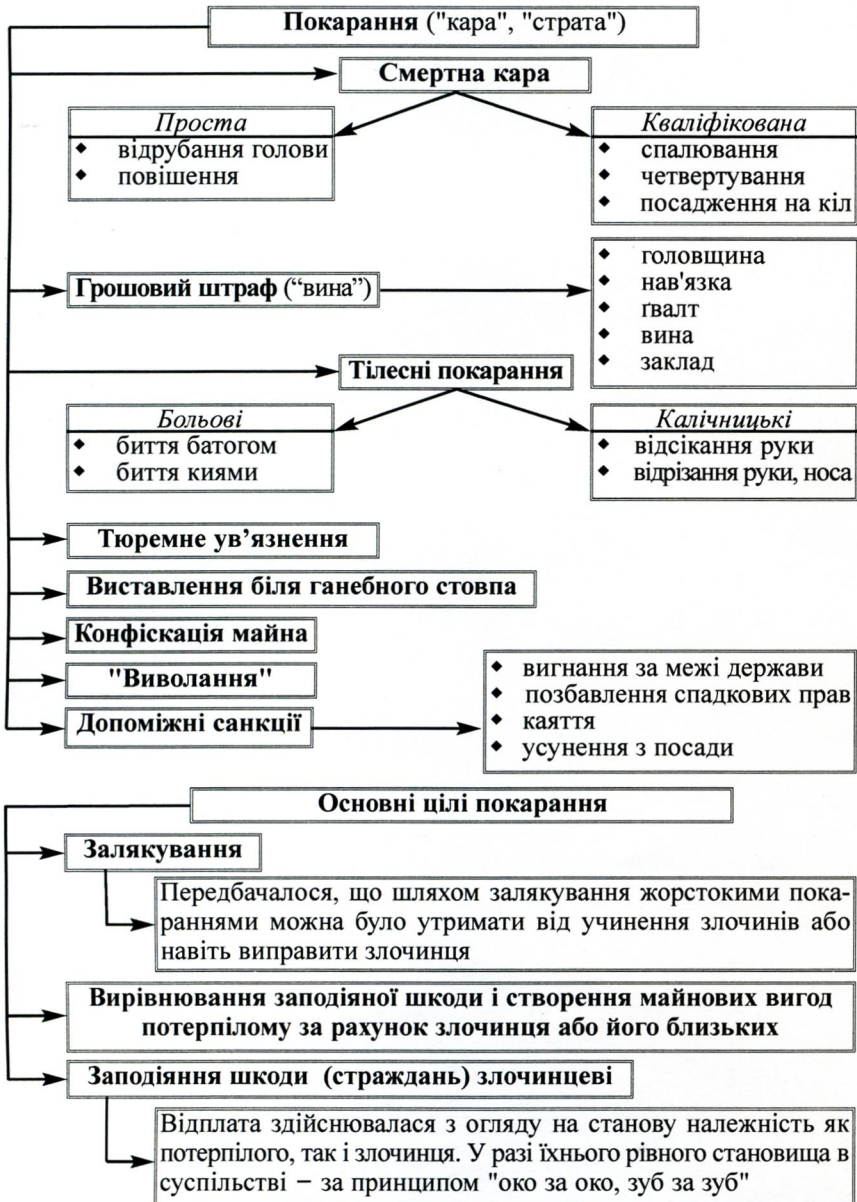

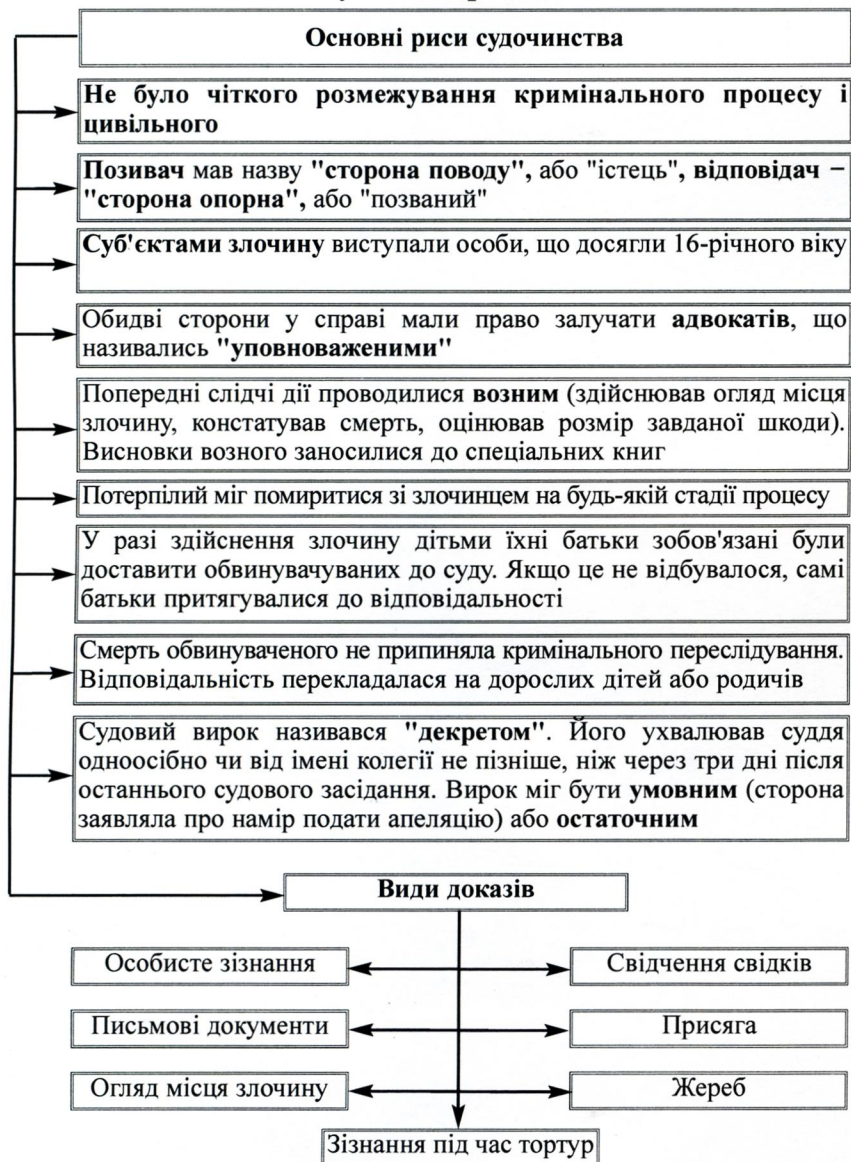

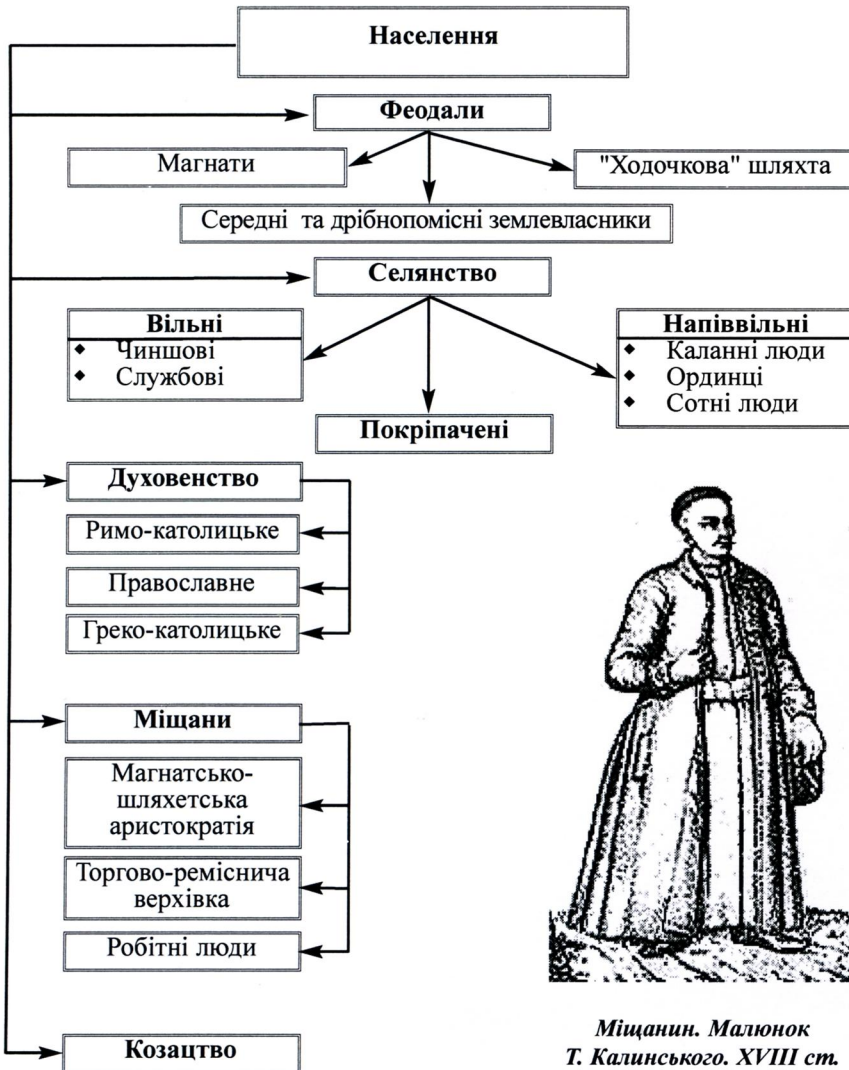

Судовий процес

§ 4. Політико-правове становище українських земель у складі Королівства Польського та Речі Посполитої (XIV–XVIII ст.)

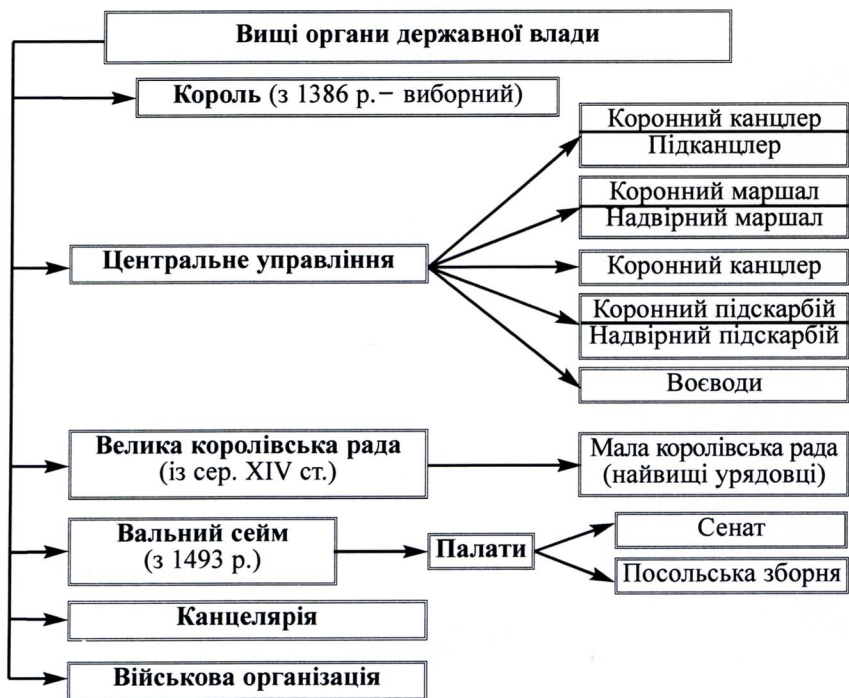
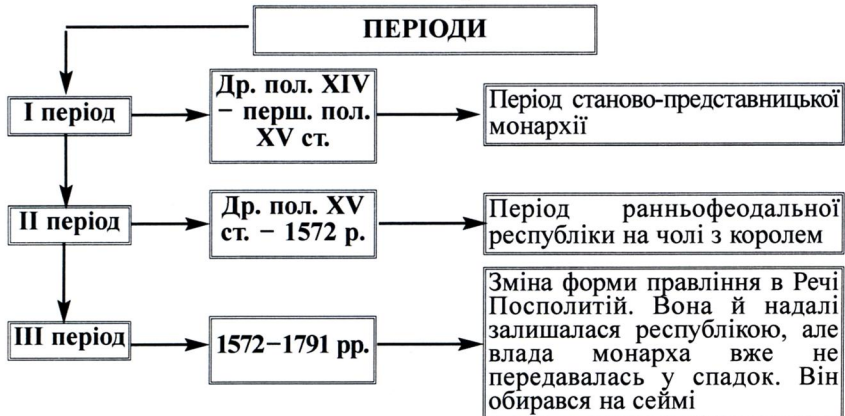
Суспільний лад

Міщанин. Малюнок
Т. Калинського. XVIII ст.

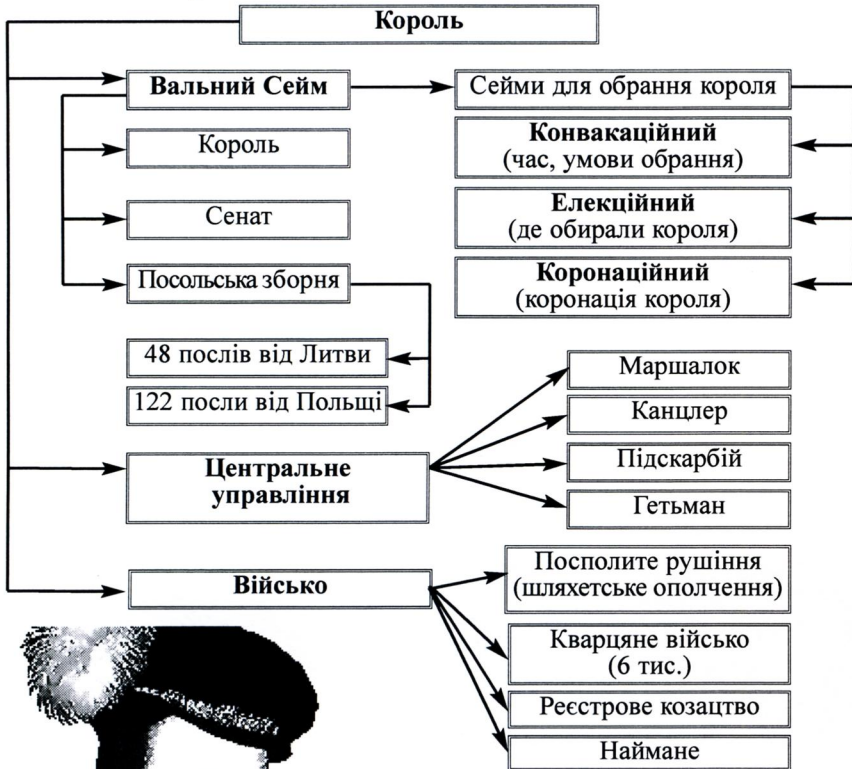

Періодизація еволюції державного ладу Польського королівства

Вищі органи державної влади Речі Посполитої

Король Генріх Валуа (1573–1574), при якому остаточно був сформований державний устрій Речі Посполитої

КОРОЛІ ПОЛЬЩІ ТА РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

КАЗИМИР III ВЕЛИКИЙ

Казимир III Великий (1310–1370) – польський король (1333–1370). Син Владислава Локетка, останній представник династії П'ястів.

Був одружений з дочкою великого князя литовського Гедиміна Анною (Альдоною).

Проводив політику зміцнення королівської влади і централізації країни. У 1337–1346 рр. провів грошову реформу.

У 1347 р. Казимир III видав Віслицький і Пьоткувський статuti – перші повні записи польського звичаєвого права.

У зовнішній політиці орієнтувався на союз із Угорщиною, користувався підтримкою Папського престолу.

У 1340 р. Казимир III організував похід польсько-угорських військ на Галицько-Волинське князівство, який закінчився невдало.

У 1349 р. захопив і приєднав до Польщі Галицьку землю. За Казимира Великого почалося загарбання Волині і Поділля.

За Казимира Великого в 1351–1352 рр. тривала війна між Польщею і Литвою за Галицько-Волинську землю, а в 1352–1366 рр. Польська держава воювала проти волинського князя Любарта.

У 1366 р. підписав договір з Великим князівством Литовським, за яким до Польщі відійшла Західна Волинь з Холмом і Белзом.

У 1370 р. за підтримки Казимира Великого було відновлено православну Галицьку митрополію і висвячено на митрополита єпископа Антонія (1370–1391 або 1392).

У 1343 р. приєднав до Польщі Куявію. Заснував Краківський університет (1364) – згодом Ягеллонський.

Після смерті Казимира Великого владу в його володіннях успадкував Людвік Угорський.

Казимир III Великий

СТЕФАН БАТОРІЙ

Стефан Баторій (1533–1586) – польський король (з 1576 р.), великий князь литовський (з 1576 р.), глава Речі Посполитої.

Син семигородського (трансильванського) князя Стефана IV. Чоловік Анни Ягеллонки, дочки Сигізмунда I.

Навчався в Падуанському університеті. У 1571–1676 рр. – семигородський князь. Вибраний польським королем за підтримки середньої шляхти.

За правління Баторія польський уряд зробив спробу знищити Запорозьку Січ. У квітні 1578 р. було видано королівський універсал, яким заборонялося пускати запорожців "на волость" і торгувати із Січчю зброєю і порохом.

Стефан Баторій

У 1578 р., готуючись до війни з Московською державою і намагаючись використати в ній козацтво, Баторій збільшив кількість реєстрових козаків до 500 чоловік, а в 1583 р. – до 600 чоловік і надав їм низку привілеїв, у тому числі було вперше передано козакам клейноди (хоругву, бунчук, булаву та печатку) та видано у володіння Трахтемирів із Зарубським монастирем.

У 1579–1582 рр. за Баторія Річ Посполита брала участь у Лівонській війні

1558–1583 рр. У військових діях брали участь і українські козаки, зокрема в боях на Овершині.

У 1582 р. Стефан Баторій у Ямі Запольській уклав перемир'я з Московським царством. Намагаючись зміцнити королівську владу, вів боротьбу з польськими магнатами.

У 1579–1582 рр. брав участь у Лівонській війні 1558–1583 рр., унаслідок якої в 1582 р. Лівонія відійшла до Польщі. Визнавши правителя Бранденбургу регентом герцогства Пруссії, Баторій погіршив зовнішньополітичні позиції Польщі.

Помер, готуючись до нового походу проти Росії.

ЯН II КАЗИМИР

Ян Казимир Ваза (1609–1672), король Речі Посполитої (1648–1668) і титулярний король Швеції (до 1660 р.). Король Польський, великий князь Литовський і Опольський. Син Сигізмунда III Вази і Констанції Австрійської.

Ян II Казимир

У 1635 р. Ян Казимир вирушив на дипломатичну місію до Відня, яку він залишив, щоб приєднатися до армії Священної Римської імперії і битися з Францією. У 1636 р. він повернувся до Польщі і заховався в баронесу Гулдентерн, але король Владислав IV заважив його бажанню одружитися. Образившись, Ян Казимир у 1638 р. вирушає до Іспанії, щоб стати віце-королем Португалії, але був захоплений французькими агентами і поміщений у в'язницю за наказом кардинала Рішельє.

У 1643 р. Ян Казимир став кардиналом, але в грудні 1646 р., знайшовши себе негідним до духовного життя, повернувся до Польщі.

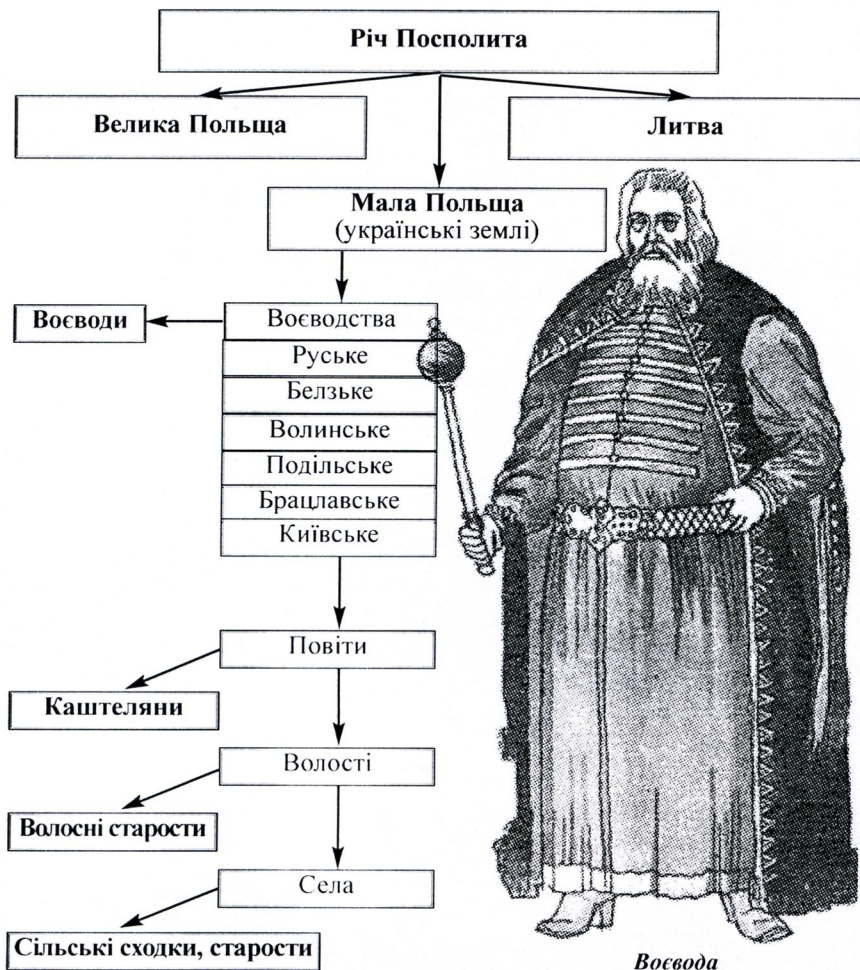
Сімнадцятого листопада 1648 р. Ян Казимир отримав польську корону після смерті свого брата короля

Владислава IV.

Царювання останнього Вази в польсько-литовській державі супроводжувалося війнами. Ян Казимир воював з козаками (1648–1649), (1651–1654), з Росією (1654–1656), (1660–1667), зі Швецією (1655–1660).

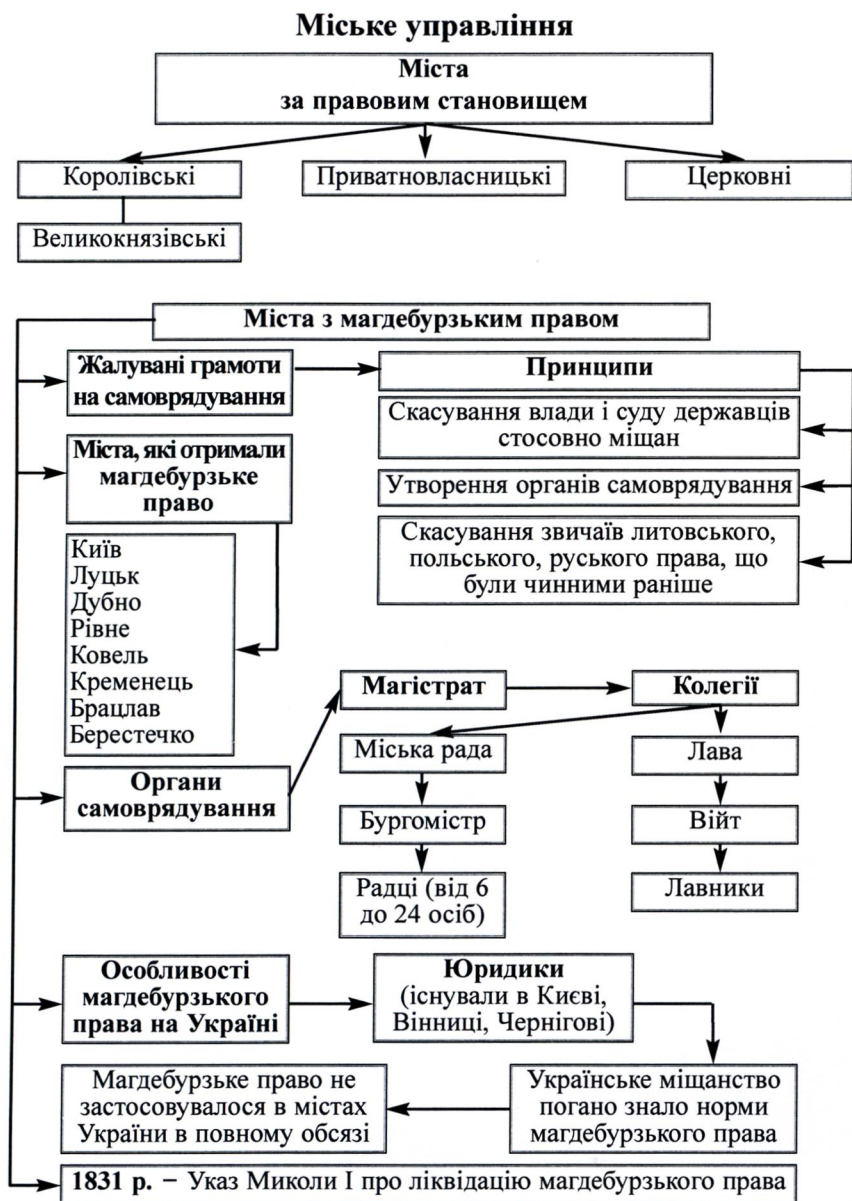
У 1658 р. було укладено з гетьманом України І. Виговським Гадяцький трактат. Договір передбачав утворення в Речі Посполитій третьої складової частини федерації – Великого Князівства Руського. Повстання в Україні та війна з Московською державою 1660 р. перешкодили втіленню договору. 16 вересня 1668 р. Ян Казимир зрікся престолу і повернувся до Франції, де він приєднався до єзуїтів і став абатом монастиру св. Мартіна. Він помер в 1672 р. Ян Казимир не залишив нащадків. Усі його брати і сестри померли раніше за нього, теж не залишивши нащадків.

Адміністративно-територіальний поділ. Місцеве управління

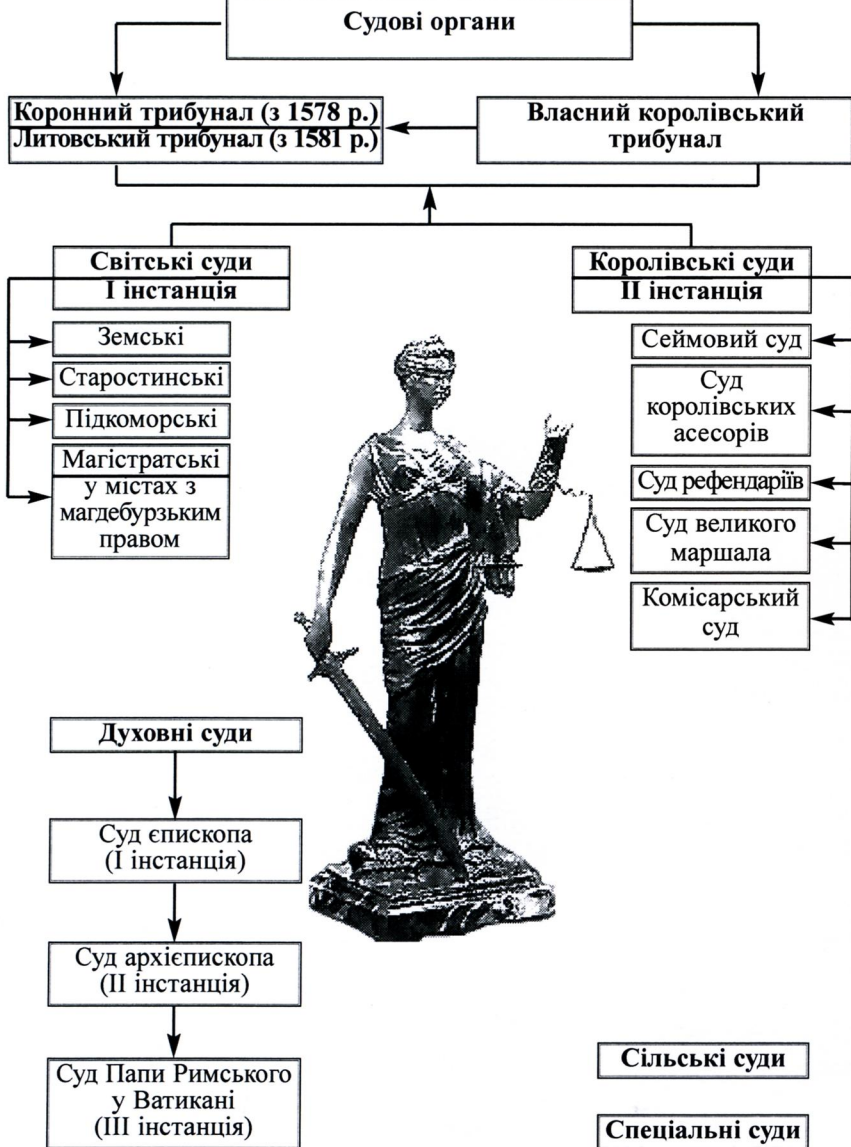

Староство – своєрідна адміністративно-територіальна і водночас господарська одиниця Речі Посполитої, яка жалувалася королем за несіння служби.

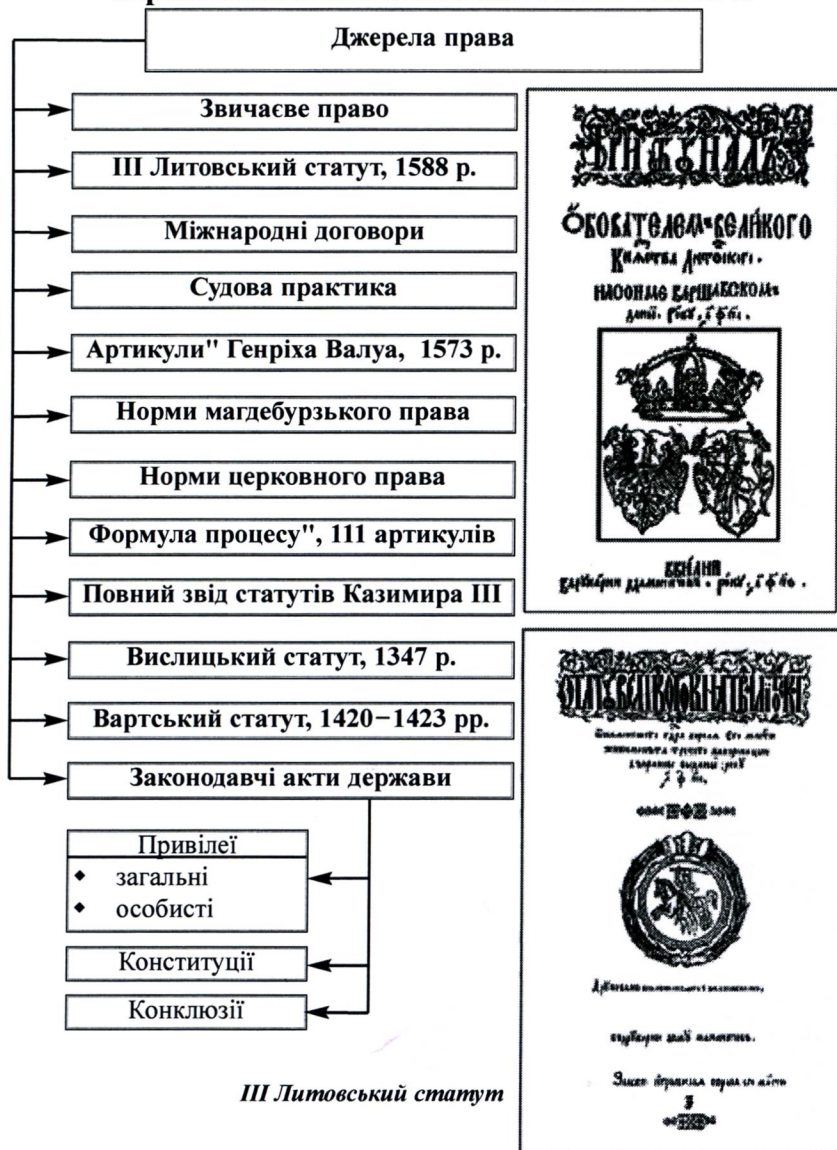

Судова система Речі Посполитої

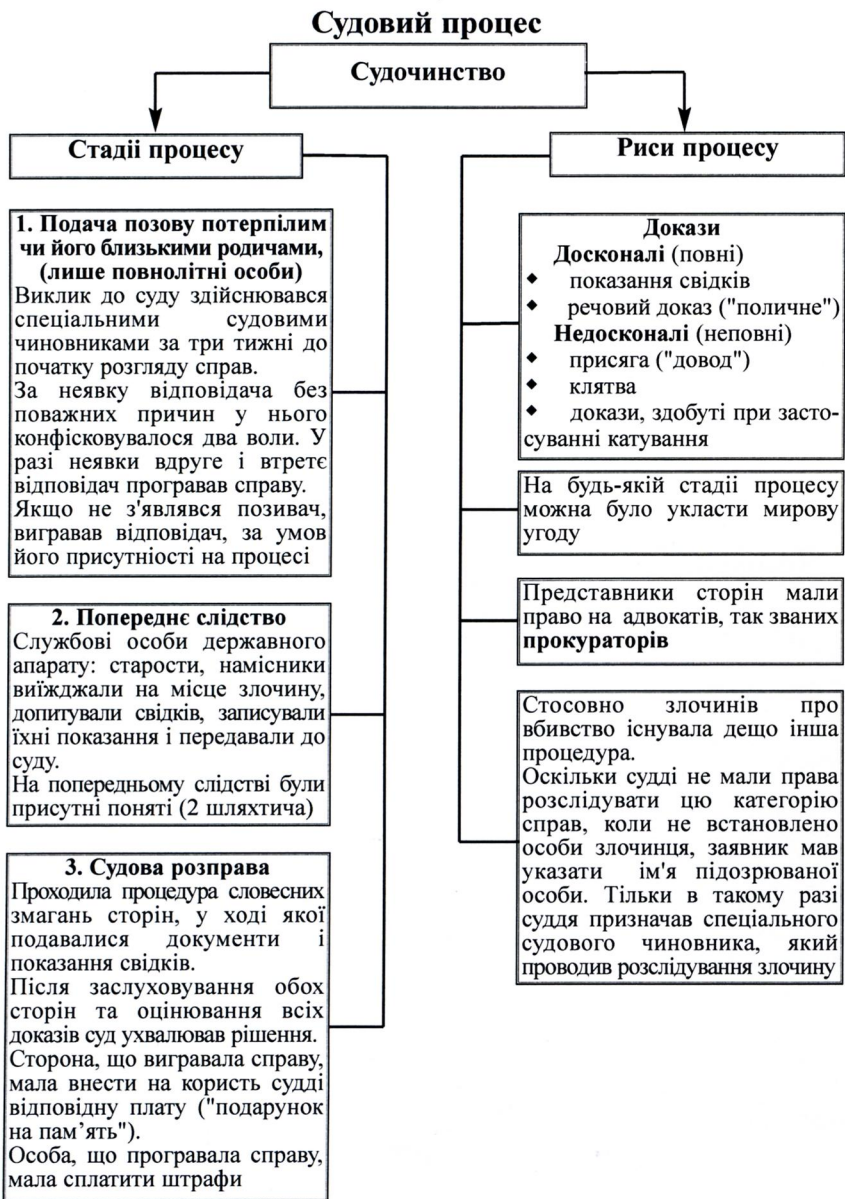
Правова система на українських землях королівства Польського та Речі Посполитої

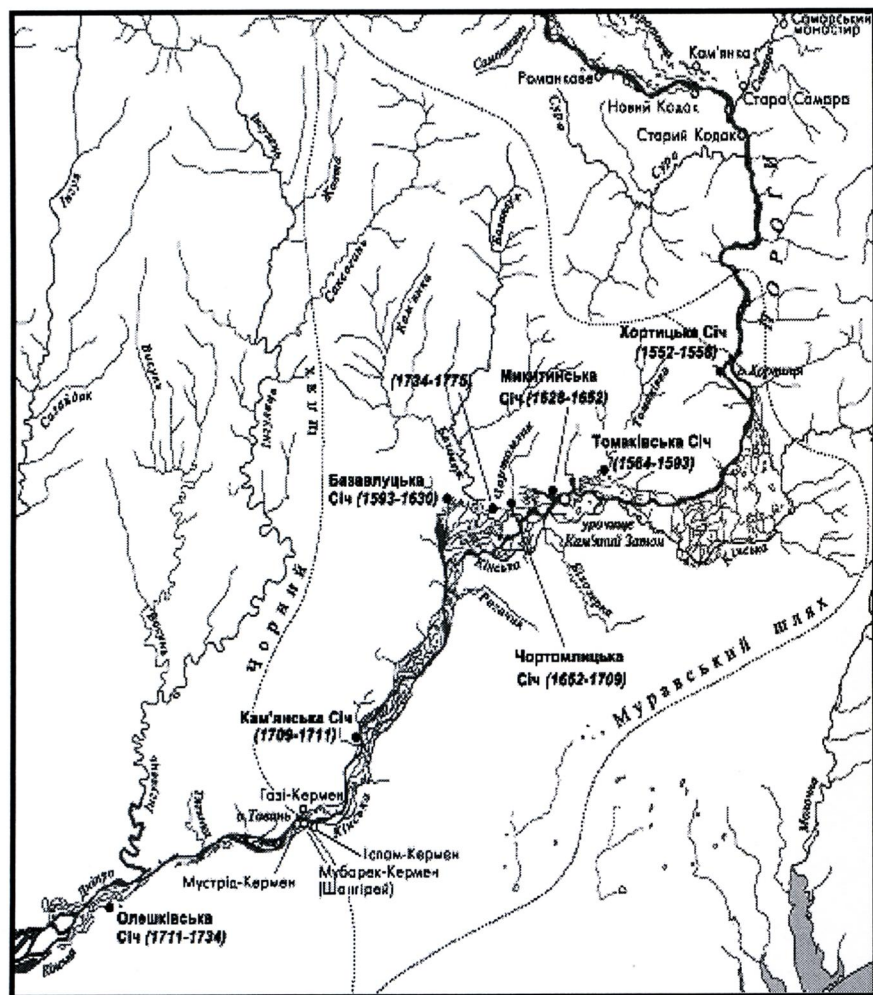

Кримінальне право

*Розташування Запорозьких Січей
XVI-XVIII ст.*

РОЗДІЛ 5. УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО – ТВОРЕЦЬ НОВОЇ
ФОРМИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ.
ЗАПОРОЗЬКА СІЧ,
ЇЇ ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ ТА ПРАВО

§ 1. Виникнення українського козацтва

Термін "козак" на письмі вперше згадується в Початковій монгольській хроніці (1240) й означав "одинокий", "схильний до завоювань". У словнику половецької мови "Кодекс Куманікус" (1303) це слово трактувалося як "страж", "конвоїр". Що ж до українських козаків, то перше письмове повідомлення про них містилось у "Хроніці" М. Бельського (кін. XV ст.). В Україні термін "козак" поступово набув значення особисто вільної, мужньої і хороброї людини, принципово ворожої до феодально-кріпосницької системи.

Періодизація історії українського козацтва

Король Ян Казимир і польські гусари проти козацької піхоти під Берестечком

Табір запорозьких козаків у степу. Гравюра XIX ст.

Причини виникнення козацтва

Економічні

Існування великого масиву вільної землі зі сприятливими для життєдіяльності умовами. Колонізація вільних земель Придніпров'я і Дикого поля (степів за Дніпровськими порогами).
Досвід освоєння південних територій ухадниками, добичниками, бродниками

Політичні

Цілеспрямована політика польської прикордонної адміністрації поставити козацтво на службу для охорони південних кордонів від татарської небезпеки

Соціальні

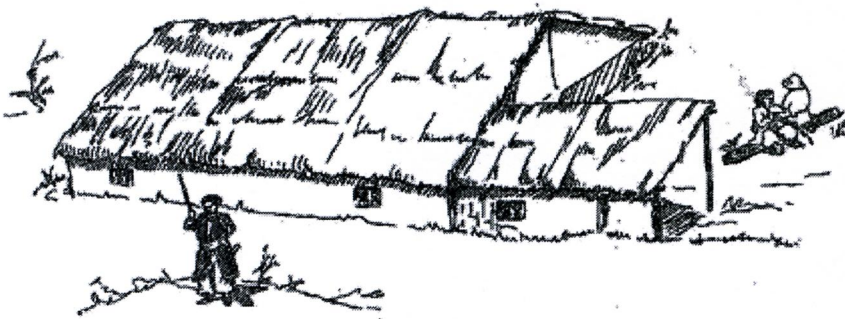
Посилення феодальної експлуатації українського населення з боку польсько-литовських феодалів.
Оформлення кріпосної залежності селянства

Національно-релігійні

Політика колонізації українського населення.
Наступ католицької церкви на права православних

Стратегічні

Зростання зовнішньої загрози та негайної потреби захисту від нападів Кримського ханства
Природне прагнення людей до міграції в пошуках кращого, до самозбереження, самоствердження та самореалізації

Курінь на Запорозькій Січі

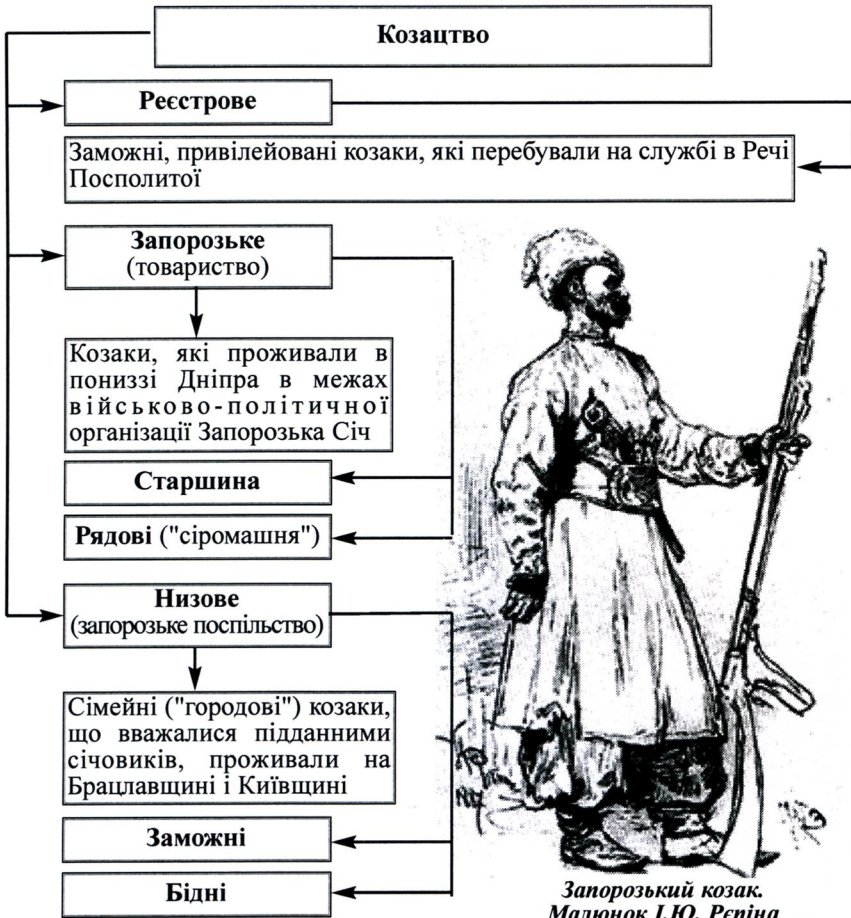
Джерела формування козацтва

У др. пол. XVI ст. у Великому князівстві Литовському відбувається реформа феодальних структур і реорганізація військової справи. Боярство повинне було надати документальне підтвердження власності на землю, однак більшість бояр володіли землею на основі звичаєвого права, тому лише деякі довели своє походження. У цей час близько семи тисяч українських бояр стали козаками. Козацтво знайшло інтелектуальну силу, що мала військовий досвід і досвід державного будівництва.

Соціальний склад козацтва

Остаточню реєстрове козацтво було сформоване в 1578 р. з "кращих козаків", що проживали в королівських маєтках на чолі із запорозьким гетьманом Б. Ружинським. Король Стефан Баторій своїм універсалом вписав до реєстру 500 козаків, яким під час війни сплачували 15 злотих на рік. Реєстровці підпорядковувалися черкаському і канівському старості М. Вишневецькому, а козацьким гетьманом призначався Я. Оришковський..

Особливості козацтва як нової української політичної сили

Поява козацтва започаткувала формування якісно нового типу політичної людини (*homo politicus*) в Україні

Козацтво засвідчило новий рівень політичної самосвідомості народу

З появою козацтва розпочалося формування української політичної теоретичної думки

Політична структура козацтва у формі Запорозької Січі стала ядром боротьби за національне визволення

Українці в особі козаків повернулися на міжнародну політичну арену як захисники християнського світу від мусульманської загрози

Гармаш. С. Васильківський. 1900 р.

§ 2. Запорозька Січ Розташування Запорозької Січі

Запорозька Січ

У сер. XVI ст. в умовах постійної боротьби проти турецько-татарської агресії запорозьке козацтво під проводом Д. Вишневецького створило за дніпровими порогами першу систему укріплень, яка згодом перетворилася на Запорозьку Січ – бойовий, адміністративний і господарський центр Війська Запорозького

→ **1. Хортицька Січ (1556–1558)** збудована на о. Мала Хортиця. Зруйнована татарами

→ **2. Томаківська Січ (1564–1593)** збудована на о. Томаківка (за 20 км від сучасного Нікополя). Зруйнована кримськими татарами

→ **3. Базавлуцька Січ (1593–1638)** збудована в гирлі р. Базавлук. Зруйнована поляками

→ **4. Микитинська Січ (1638–1652)** збудована в районі сучасного м. Нікополь

→ **5. Чортомлицька Січ (1652–1709)** збудована в гирлі р. Чортомлик. Зруйнована російськими військами за царським наказом

→ **6. Кам'янська Січ (1709–1711)** збудована на території сучасної Херсонської області. Зруйнована російськими військами

→ **7. Олешківська Січ (1711–1728)** збудована на території сучасної Херсонської області

→ **8. Кам'янська Січ (1728–1734)**

→ **9. Нова (Підпіленська) Січ (1734–1775)** збудована на р. Підпільній (сучасна Дніпропетровська область). Зруйнована російськими військами генерала П. Текелія за наказом Катерини II

Причини переносу місць розташування Січей

→ Стратегічні розрахунки

→ Нестача води

→ Маленька площа

→ Епідемії

→ Знищення Чортомлицької Січі за наказом Петра I

Умови прийняття на Січ

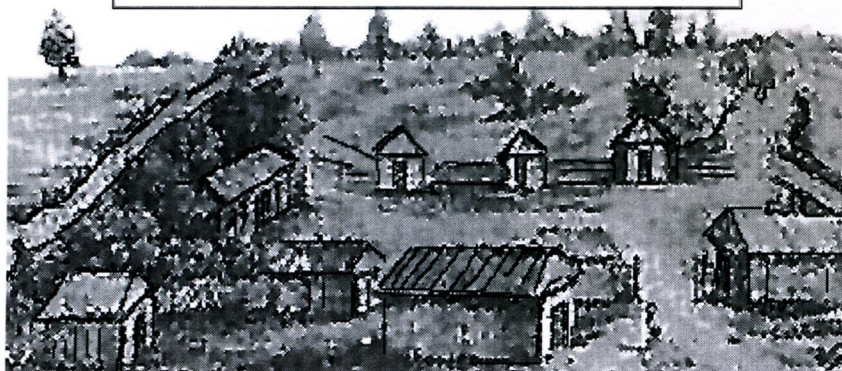
→ Бути вільним і неодруженим

→ Знати українську мову

→ Присягнути на вірність російському царю

→ Сповідати православ'я

→ Пройти навчання

Запорозький зимівник. Гравюра кінця XIX ст.

Запорозькі козаки, живучи в Січі без жінок і, відповідно, нащадків, щорічно зменшуючись у кількості (військові походи, хвороби, старість), приймали всіх, хто міг добратися до Січі і відповісти п'яти умовам.

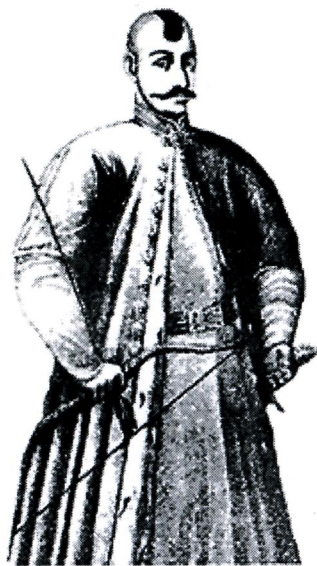
КНЯЗЬ ДМИТРО ВИШНЕВИЦЬКИЙ

Д. Вишневецький (?–1563) один з організаторів запорозького козацтва, засновник першої відомої Запорозької Січі

Народився в с. Вишнівці Тернопільської області в родині нащадків литовського князя Ольгерда. Його батько, Іван Вишневецький, був дуже багатий і впливовою людиною.

У 1541 р. князь І. Вишневецький був призначений старостою Канівським і Черкаським. По смерті Івана Вишневецького в 1542 р. у Черкасах виступає його старший син Дмитро. З 1551 р. Дмитро Вишневецький стає Черкаським і Канівським старостою. Це були староства, на які постійно нападали татари. Нестача державного війська

підштовхнула Д. Вишневецького до встановлення контактів із козацтвом. У 40-х рр. XVI ст. князь Д. Вишневецький об'єднав козацькі ватаги. Щоб стримувати запорожців від самостійних дій проти татар і турків, Вишневецький восени 1556 р. на о. Мала Хортиця закінчив будівництво замку, із яким пов'язане виникнення Запорозької Січі. Під проводом Вишневецького в 1556 р. козацькі загони здійснили вдалі походи на турецько-татарські фортеці Очаків та Іслам-Кермень. На поч. 1559 р. Вишневецький, на чолі козаків і московських стрільців, здійснив похід у Крим, напав на турецькі фортеці Азов і Кафу. У 1562 р. Вишневецький починає будувати укріплення на Монастирському острові. Справи, які розпочав Вишневецький, відіграли значну роль у подальшій історії українського козацтва.

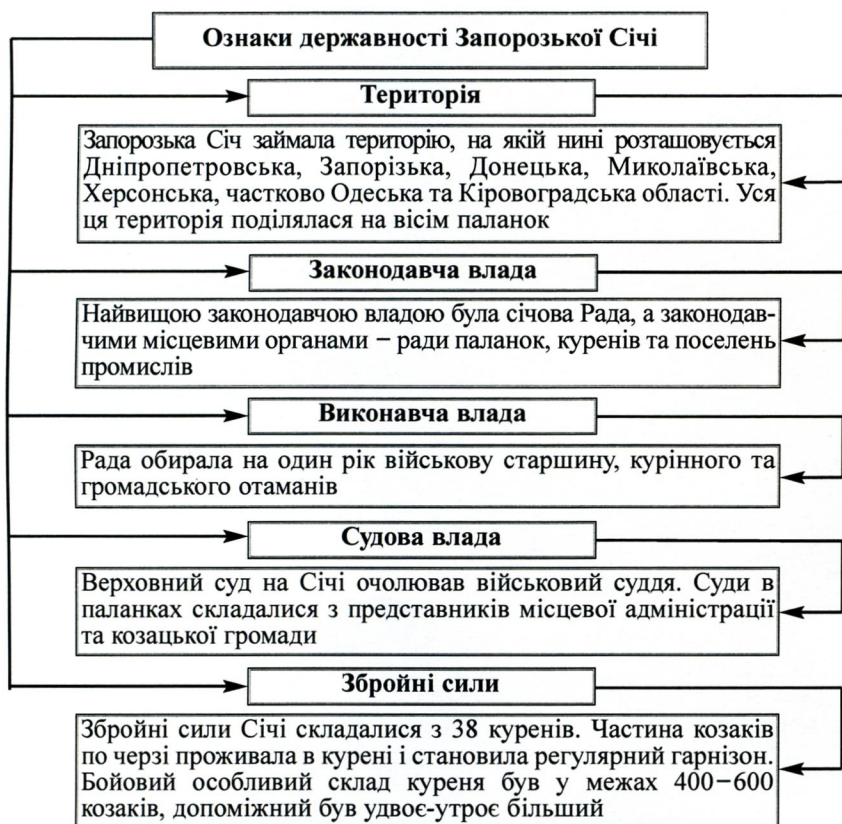

Князь Д. Вишневецький. Портрет XVII ст. з Вишневецького замку

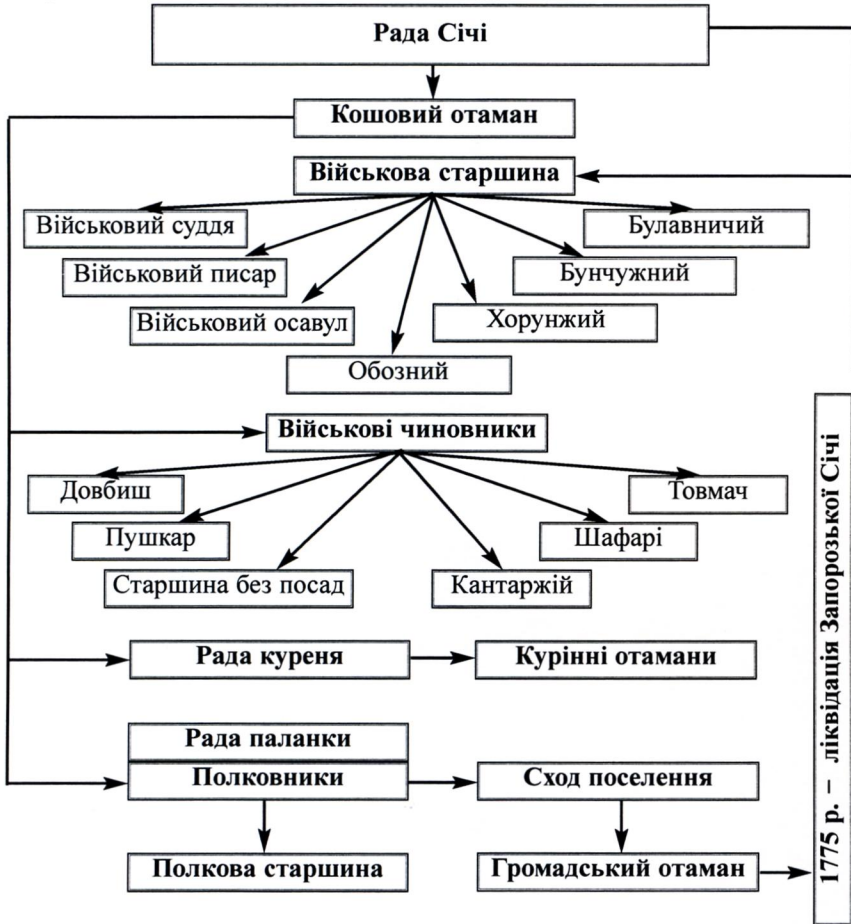
По-перше, це особистий внесок у створення на базі хортицької фортеці військової організації козацтва. По-друге, активна дипломатична діяльність, спрямована на пошук союзників, заклала основи незалежної зовнішньої політики наступних Запорозьких Січей. По-третє, стосунки, що склалися в процесі створення Січі та в ході перших військових кампаній між козаками та боярами поклали початок формуванню своєрідної моделі суспільно-політичної організації запорозького товариства.

У 1563 р. Д. Вишневецький зазнав поразки в бою під Сучавою, потрапив у полон і був закатований турками.

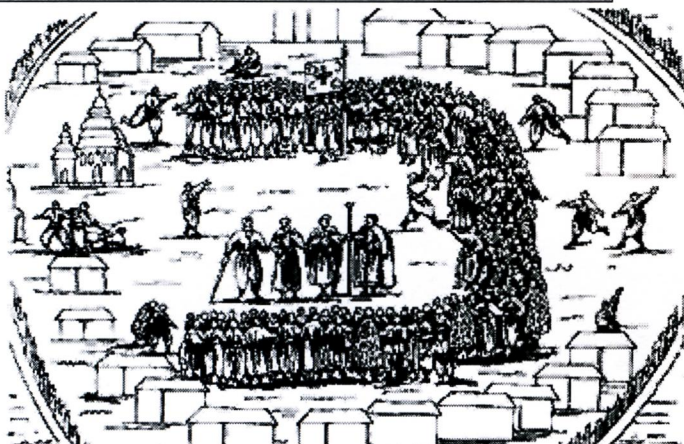
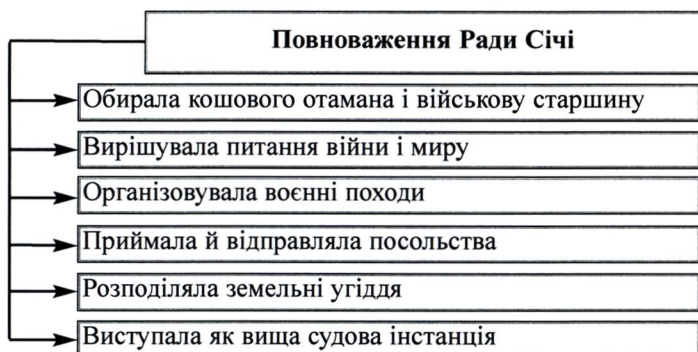

Організаційно-управлінська структура Запорозької Січі

Запорозька Січ мала свої символи: печатку-герб, на якій був зображений козак з мушкетом на плечі та шаблею на боку; січовий прапор малинового кольору із зображенням святого Архангела Михаїла з білим хрестом. Це також свідчило, що Запорозька Січ перетворилася на своєрідну демократичну, військово-адміністративну організацію – державне утворення.

Козацька рада на Січі. Малюнок Т. Калинського. XVIII ст.

Брати участь у загальній раді мали право всі козаки. Інколи ради проводилися на представницькій основі, у вигляді депутатів від куренів, або ж виключно старшинські. У практиці мали місце й так звані **чорні ради**, які скликалися за власною ініціативою козаків. Рада збиралася в перший день Нового року, на третій день після Великодня, у день Покрови, у разі потреби збиралися позачергові ради.

Козацька рада була органом законодавчої влади, але не у формі представницького органу, яким були станові парламенти європейських держав тих часів, а у формі прямої участі в управлінні справами Війська Запорозького всіх членів козацького війська, тобто всього козацького стану. Вона, власне, була органом найвищого порядку в управлінні козацьким військом.

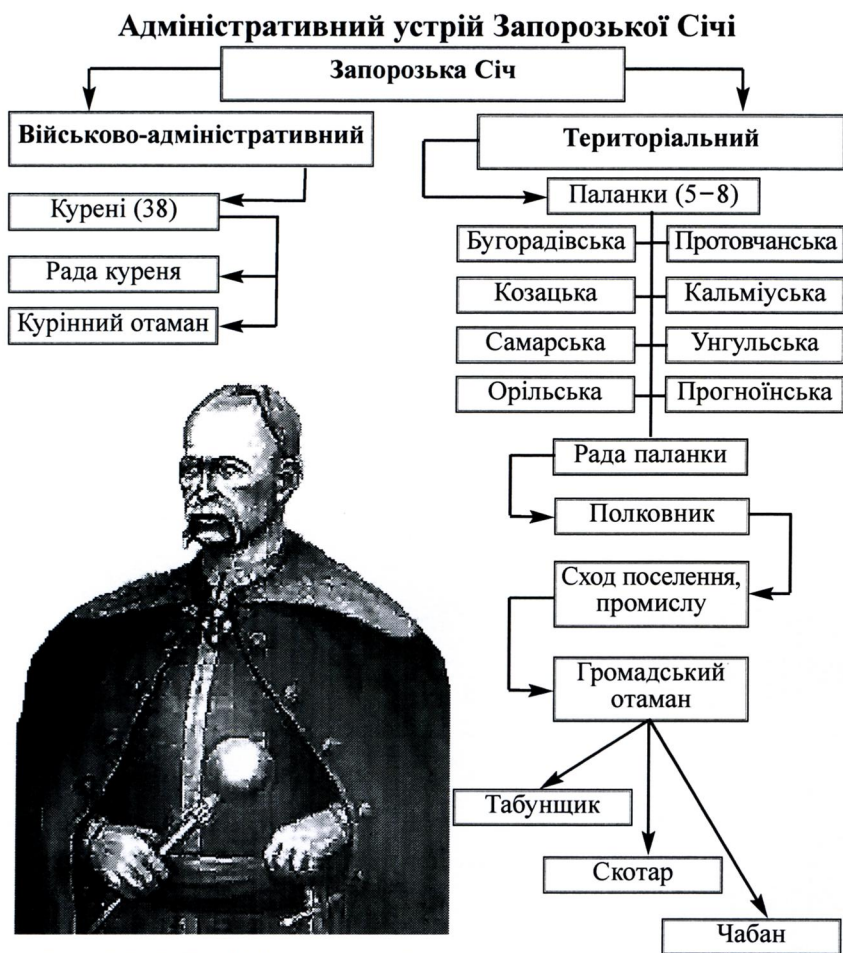
Суд не був відділений від адміністрації, тобто майже всі посадові особи Війська Запорозького, в межах своєї компетенції виконували й судові функції. Найбільш складні справи розглядалися на козацьких сходках або радах. Існував базарний суд.

Козацький суд мав декілька інстанцій. В окремих випадках дозволялось оскарження рішення нижчої інстанції до вищої.

Юрисдикції козацького суду підлягали особи, які проживали на території Запорозьких Вільностей. Сторонні особи, які здійснили злочини на території Запоріжжя, передавалися, як правило, для присуду за місцем їх проживання. У свою чергу запорожці, що здійснили злочини за межами Запоріжжя, передавалися для присуду в Січ. Тобто норми звичаєвого права не встановлювали чіткого порядку, де повинен був відбуватися розгляд кримінальної справ – за місцем проживання злочинця, чи за місцем скоєння злочину.

Із 60-х рр. XVIII ст. особливо небезпечні злочинці (грабіжники, бунтівники) передавалися для присуду російській владі. Це свідчить про наростання соціальних протиріч в останні дні існування Запорозької Січі, про небажання або її неспроможність козацької старшини власними силами приборкати рядове козацтво.

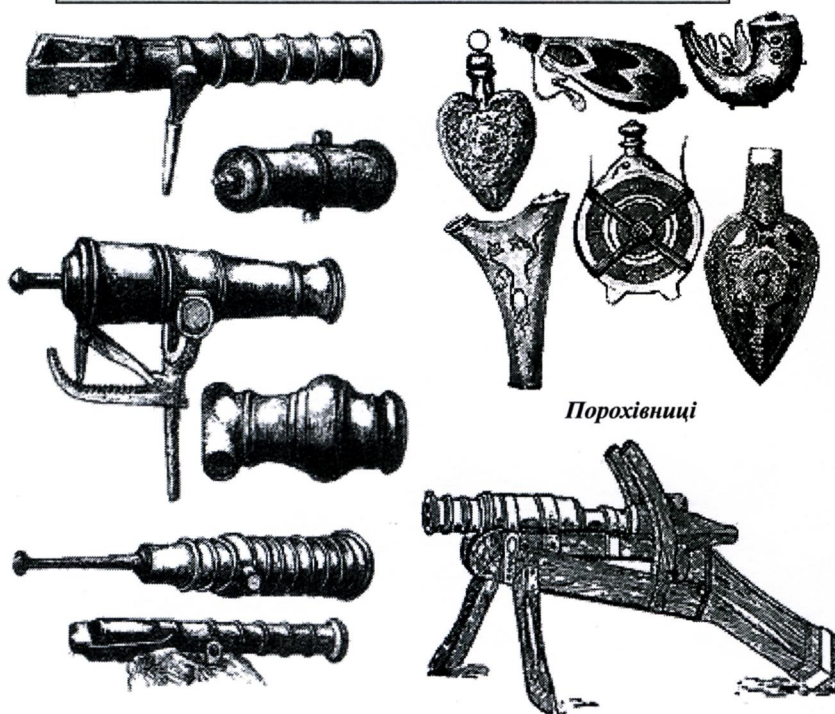
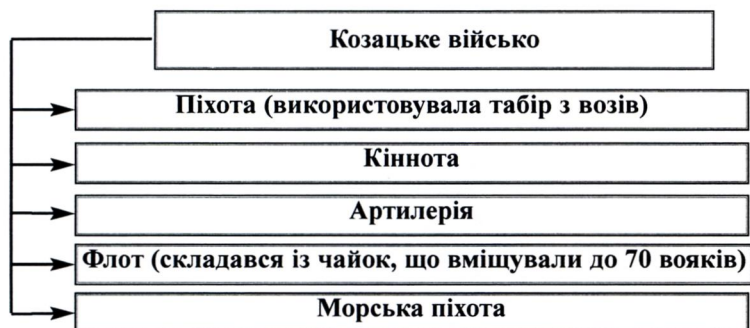

Сірко І.Д. (1610–1680) – кошевий отаман Запорозької Січі

Курінь – це й своєрідна казарма, у якій постійно проживали козаки, і водночас завжди готовий до бойових дій підрозділ. Сам курінь-казарма вміщував 150–200 чоловік, хоч загальна кількість приписаних до куреня могла досягти 400–600 осіб. Більшість із них тільки значилася за ним, проживаючи постійно разом із сім'ями на території паланок і з'являлися на Січ за наказом курінного отамана.

Порохівниці

Гармати

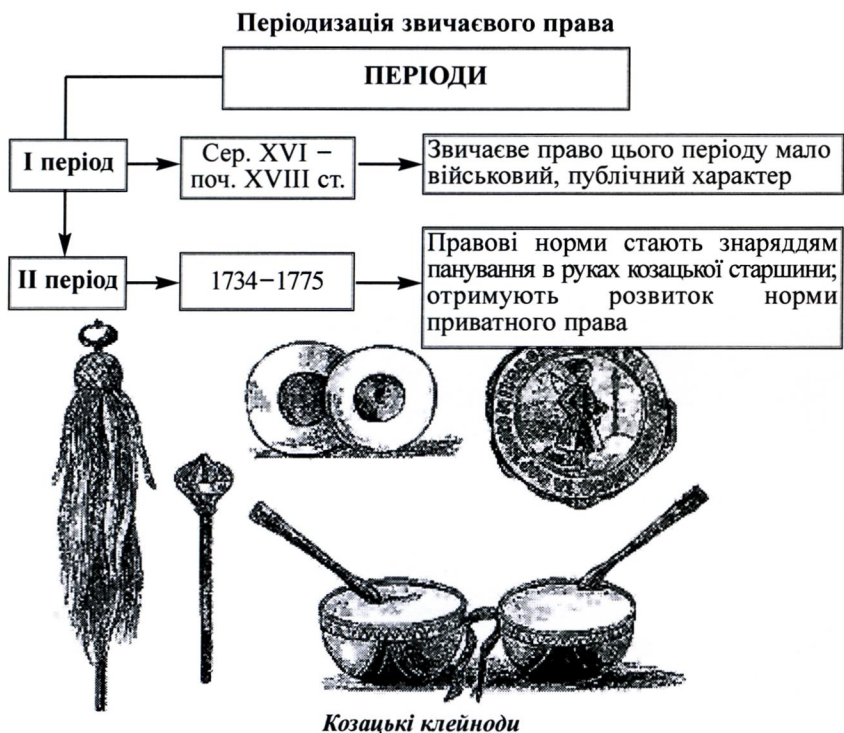
Тарасниця

У період розквіту Запорозька Січ нараховувала в середньому 10–12 тис. добірного війська, а разом із мешканцями зимівників і слобід – приблизно 100 тисяч чоловік.

Звичаєве право запорозьких козаків

Звичаєве право запорозьких козаків – сукупність правових звичаїв, що діяли на території Запорозьких Вольностей у XVI–XVIII ст., мали нормативний характер, обумовлювалися конкретно-історичними умовами існування козацького суспільства, допускалися або санкціонувалися верховною державною владою, а в окремих випадках навіть суперечили чинному законодавству.

Матеріальною основою козацького права були специфічні суспільно-економічні відносини, які склалися в Запорозькій Січі, а юридичним джерелом – трансформовані норми давньоруського права, пристосовані до конкретно-історичних умов, норми звичаєвого права українського народу, а також різноманітні запозичення з правових норм і традицій сусідніх народів..

Причини існування звичаєвого права в усній формі

→ Історія запорозьких козаків мала незначний історичний період (сер. XVI ст. – 1775 р.), упродовж якого вони не встигли систематизувати звичаєве право і оформити в письмовій формі

→ Життя козаків минало в походах і війнах, що не сприяло розробленню нормативно-правових актів

→ Запорожці не бажали ймовірного обмеження наявних прав і привілеїв писаними законами

→ Відсутність гострого соціального конфлікту між козацькою верхівкою і рядовими козаками та формування привілеїв козацької старшини, а отже і вимог зафіксувати їх (привілеї) у письмовій формі

→ Зацікавленість козацької старшини і "стариків" у збереженні усного права

→ Певний консерватизм правових звичаїв

Козацька церква. XVII ст.

Основні риси цивільного права

→ **Суб'єкти** цивільно-правових відносин – окремі особи та їх колективи

→ **Об'єкти** – земля, мисливські та рибальські угіддя, ліси, сіножаті, корисні копалини, різноманітне рухоме і нерухоме майно

→ Важливе місце в цивільно-правових відносинах займало право власності на землю.
Усі землі Запорозжя вважалися спільною власністю Війська Запорозького

→ Існували дві категорії земель з різним правовим статусом: ті, що підлягали щорічному розподілу шляхом жеребкування, і ті, які передавалися власникам зимівників і слобід у довічне користування

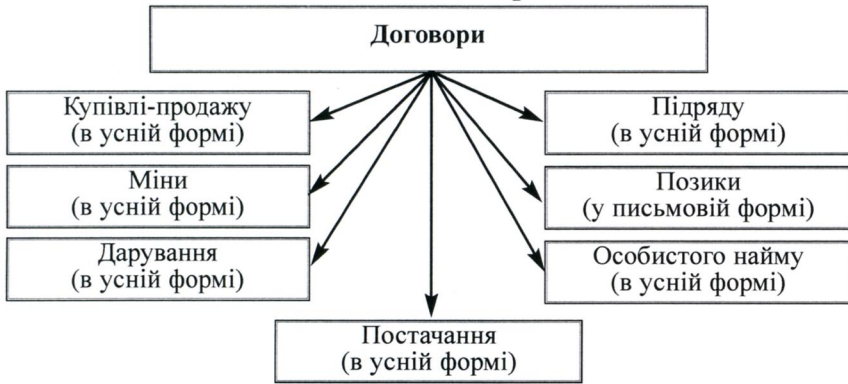
→ **Процес формування** приватної власності на землю за часів існування Нової Січі не був завершений

→ Право на свої землі запорожці отримали в результаті першого займу цих земель. Це право неодноразово визнавали своїми нормативними актами (універсалами та грамотами) литовські князі, польські королі та російські царі

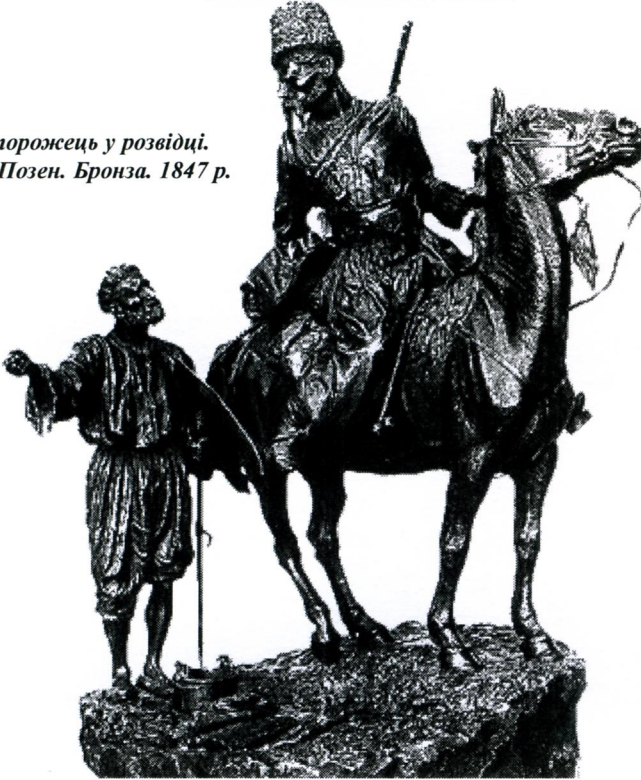
→ Запорозьке Військо можна вважати тільки номінальним власником своєї території. Фактично, із середини XVII ст. запорозькі козаки не виступають на міжнародній арені як власники своїх земель. Це право уособлювали в різні роки Литва, Польща, Туреччина, Росія

→ **Норми звичаєвого права** запорожців пов'язані з раціональним використанням і охороною природних багатств Запорозжя. Козаками були встановлені чіткі правила користування лісами, рибальськими та мисливськими угіддями, а також відповідальність за порушення цих правил. Кіш Запорозької Січі регулярно надсилав паланковим полковникам накази, що впорядковували охорону природи, насамперед лісів. Створювалися спеціальні команди для боротьби із самовільними вирубками лісу. Окремі лісові ділянки передавалися під нагляд власникам зимівників і слобід

Зобов'язальне право

*Запорожець у розвідці.
Л.В. Позен. Бронза. 1847 р.*

***Під злочином** запорозжці розуміли матеріальну дію, що завдавала шкоди особистим чи майновим правам окремого козака або всьому Війську Запорозькому.*

***Мета покарання** передбачала відплату за вчинений злочин, відшкодування збитків козакові чи Війську Запорозькому, попередження злочинів.*

Страту виконував інший, засуджений на смерть, який чекав своєї смерті від наступного засудженого.

***Цікавим фактом** у запорозжців був такий звичай, що від шибениці злодія могла врятувати дівчина, яка побажає вийти за нього заміж.*

Судовий процес

Особливості судочинства

Не було чіткого поділу на кримінальний і цивільний процеси

Процес був усний, здійснювався відкрито. Розпочинався за позовом зацікавленої сторони

Попереднє слідство проводили осавул, довбиши або інші уповноважені посадові особи

Підозрюваних у вчиненні злочину арештовували, а місцем попереднього ув'язнення були пушкарні або спеціально вириті ями

У ході розслідування справи складали реєстри майна обвинувачених. Це майно після суду призначалося для покриття збитків скривдженої сторони, судових витрат

У незначних кримінальних і цивільних справах суд намагався дійти до примирення обох сторін. Коли мета досягалася, провадження припинялося

Вирок у кримінальних справах оголошував довбиш. Він же вказував місце виконання покарання, якщо таке застосовувалося. Рішення козацького суду виконувалися негайно, крім смертної кари

Звичаєве право передбачало інститут помилування чи пом'якшення покарання (заміна смертної кари на побиття киями, пов'язана з необхідністю паланкового козака утримувати сім'ю). Помилування здійснювалося козацькою радою

Судові рішення і вирoki виконували посадові особи (осавул), козацьке товариство, самі засуджені

Види доказів

Зізнання обвинуваченого

Показання свідків

Речові докази

Висновки експертів

Письмові документи: векселі, розписки

Під час допиту застосовувалися тортури

Феномен Запорозької Січі

Особливості Запорозької Січі

Запорозька Січ випадає з правил іменування країн за національною ознакою

Запорозька Січ виникла не на етнічній, а на морально-психологічній основі. Людей об'єднала не сила державної влади, а духовна спорідненість

За державним управлінням Запорозька Січ – демократична республіка промислово-оборонного характеру з переважанням кооперативних форм господарювання й побуту та елементами зрівняльного характеру

За державним устроєм Запорозька Січ – союз федерації куренів (побутово-бойових одиниць) з федерацією паланок (адміністративно-військових округів) у межах Запорозьких Вольностей

У Запорозькій Січі відбувався інтенсивний розвиток **військової сфери** (могутнє військо та озброєння) і **примітивний економічний сектор** (відсутність фінансової системи, грошей, розвинутої інфраструктури)

За особовим складом Запорозька Січ – самоорганізована корпорація солідарних самітників та утікачів, об'єднаних під суверенною владою

За територією Запорозька Січ – це важкодоступні місця і малоосвоєні простори Дніпрово-Бузького басейну. Зміна місць розташування

Час існування Запорозької Січі – нетривалий – сер. XVI ст. – 1775 р.

Ліквідація Запорозької Січі

У 1775 р. склалися **сприятливі умови для знищення Січі і ліквідації запорозького козацтва** російським урядом

У результаті переможного закінчення російсько-турецької війни 1768–1774 рр. пересування регулярних російських військ запорозькою територією не виглядав підозрілим в очах запоріжців, зменшував їх пильність

Російський уряд після укладення Кючук-Кайнарджійської мирної угоди з Портою вважав Запорозьку Січ як військову силу непотрібною

Російська імператриця Катерина II, яка посіла трон унаслідок дворського перевороту, до 1775 р. остаточно зміцнила своє становище

Військова операція зі скасування Запорозької республіки готувалася ретельно й у цілковитій таємниці

Для здійснення військової операції знищення Січі царський уряд зібрав величезні сили. Їх основу склали добре навчені частини 1-ї російської армії: **31 полк і 37 ескадронів**. Командування військами імператриця доручила генерал-поручику – **П. Текелію**

Рух російського війська до Січі розпочався **1 травня 1775 р.** (військо було поділене на 5 частин і дорівнювало приблизно **65 тис. осіб**). Сили сторін були нерівні, запорожці могли протиставити імперським військам лише близько **10 тис. вояків**. Крім того, не очікуючи вторгнення російських полків, запорожці розпоростили свої сили. Січову фортецю охороняло близько 3 тис. козаків

3 червня 1775 р. почалося захоплення козацької столиці. Текелій наказав розбити поблизу Січі табір. **4 червня** війська ввійшли в передмістя Січі, захопили артилерію, козацький флот і оточили фортецю

4 червня 1775 р. на Січі востаннє зібралася старшинська рада, яка вирішила не доводити конфлікт до кровопролиття і капітулювати. Після закінчення ради вся вища старшина на чолі з **П. Калнишевським** прибула в табір до П. Текелія, де була взята під варту

5 червня 1775 р. козакам був оголошений указ Катерини II про скасування Січі. Нападники зруйнували курені, пушкарню, вивезли артилерію, січові регалії, архів та запорозьку скарбницю, у якій знаходилося 400 тис. карбованців. Була пограбована й січова церква

Кошового отамана **П. Калнишевського** було заслано до Соловецького монастиря. Близько половини всіх запорозьких земель було розподілено між російськими вельможами, а решту передано іноземним колоністам

Доля запорозького козацтва після ліквідації Запорозької Січі

П'ять тисяч козаків перейшли на турецьку територію та заснували на Дунаї Задунайську Січ (1775–1828)

Більше половини козаків (бідних, голоти) незабаром були покріпачені згідно з указом Катерини II (1738)

Частина козацької старшини отримала офіцерське звання

Частина козаків з дозволу російського уряду заселила територію між Бугом та Дністром

Задунайська Січ (1775–1828)

Згодом російський уряд перейменував задунайське козацтво в Чорноморське військо і переселив на Кубань (25 тис.).

РОЗДІЛ 6. СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ (СЕР. XVII СТ.)

§ 1. Національна українська революція. Передумови та причини національної революції

ПЕРЕДУМОВИ

Геополітичні інтереси сусідів Польщі, Туреччини, Росії та Швеції, полягали в тому, щоб економічно і політично ослабити Річ Посполиту. Як один із засобів вирішення цього питання розглядалось, якщо не відокремлення України від Польщі, то хоча б посилення антагонізму між ними

Політичне послаблення самої Речі Посполитої. Наприкінці XVII ст. політичну цілісність польської держави підривало всевладдя шляхти. Королівська влада була ослаблена. Під тиском сейму король змушений був надати шляхті величезні військові повноваження в справі охорони держави. Проблеми захисту південних кордонів держави змушували короля миритися і з посиленням козацтва – через нестачу коштів основною формою оплати козацького війська було розширення його вольностей і прав. У результаті обидві сили – і шляхта, і козацтво – вийшли з-під королівського контролю, і держава у воєнно-політичному плані серйозно ослабла

Європейські держави були послаблені участю в Тридцятирічній війні (1618–1648). Зайняті власними проблемами, уряди європейських країн не мали можливості впливати на процеси, що відбувалися на сході Європи. Між династичними чварами була послаблена і Туреччина

Утвердження на новоосвоєних землях (Південна Київщина, Брацлавщина, Лівобережжя) нового типу господарства, яке ґрунтується на дрібній власності на землю та власній або вільнонайманій праці. Цей прогресивний, буржуазний за своєю сутністю господарський уклад суперечив існуючому фільварково-поміщицькому

Етнічне згуртування і зростання самосвідомості українського народу, духовно-культурне відродження сприяло викристалізовуванню національних інтересів, ідеологічному обґрунтуванню визвольної боротьби

Станове оформлення козацтва, яке у 20–30-ті рр. XVII ст. перебирає на себе роль української еліти (замість денационалізованої, ополяченої української шляхти) і стає виразником інтересів українського народу

Посилення та розширення сфери впливу Запорозької Січі, яка на той час могла послужити прообразом майбутньої козацької держави

Відродження у 20–30-ті рр. XVII ст. православної церкви, яка освятила боротьбу українського народу за своє визволення

Селянсько-козацькі повстання перш. пол. XVII ст. сприяли накопиченню військового досвіду, посиленню єдності козаків і селян

ПРИЧИНИ

Зростання експлуатації **українського селянства** внаслідок стрімкого поширення фільварково-панщинної системи господарства

Складне становище **міщанства**, бо в гонитві за зиском панство почало вимагати від міщан чимраз більших данин і повинностей

Наступ на "права і вольності" українського козацтва. "Ординація" 1638 р., у результаті якої правлячі кола Речі Посполитої обрали курс на обмеження прав, а в перспективі – на ліквідацію козацтва як стану українського суспільства. Реєстрове військо втратило давню самоуправу: на його чолі мав стояти не виборний гетьман, а польський комісар; так само полковники мали бути зі шляхти. Козацький реєстр скорочувався до 6 тис., а решта мала повернутися в підданство до своїх панів

Незахищеність **української шляхти** від свавілля польських поневолювачів

Національний гніт. Відсутність власної держави, перервана державотворча традиція, масове ополячення української еліти були чіткими симптомами катастрофи, що насувалася. Прогресуюча асиміляція українського народу поступово доходила до тієї межі, за якою він мусив зійти з історичної сцени як самотній суб'єкт

"Напружене" релігійне питання. Католицька церква переслідувала українські православні братства та школи, забороняла православним українцям займати адміністративні посади навіть у місцевих органах влади

*Покров Богородиці.
Ікона*

Завдання і рушійні сили в ході національної війни

ЗАВДАННЯ

- Визволення України з-під влади Речі Посполитої
- Скасування кріпацтва й утвердження господарства козацького типу
- Ліквідація великої феодальної власності на землю
- Створення власної держави в етнічних межах України
- Відновлення державного статусу православної церкви та скасування церковної унії

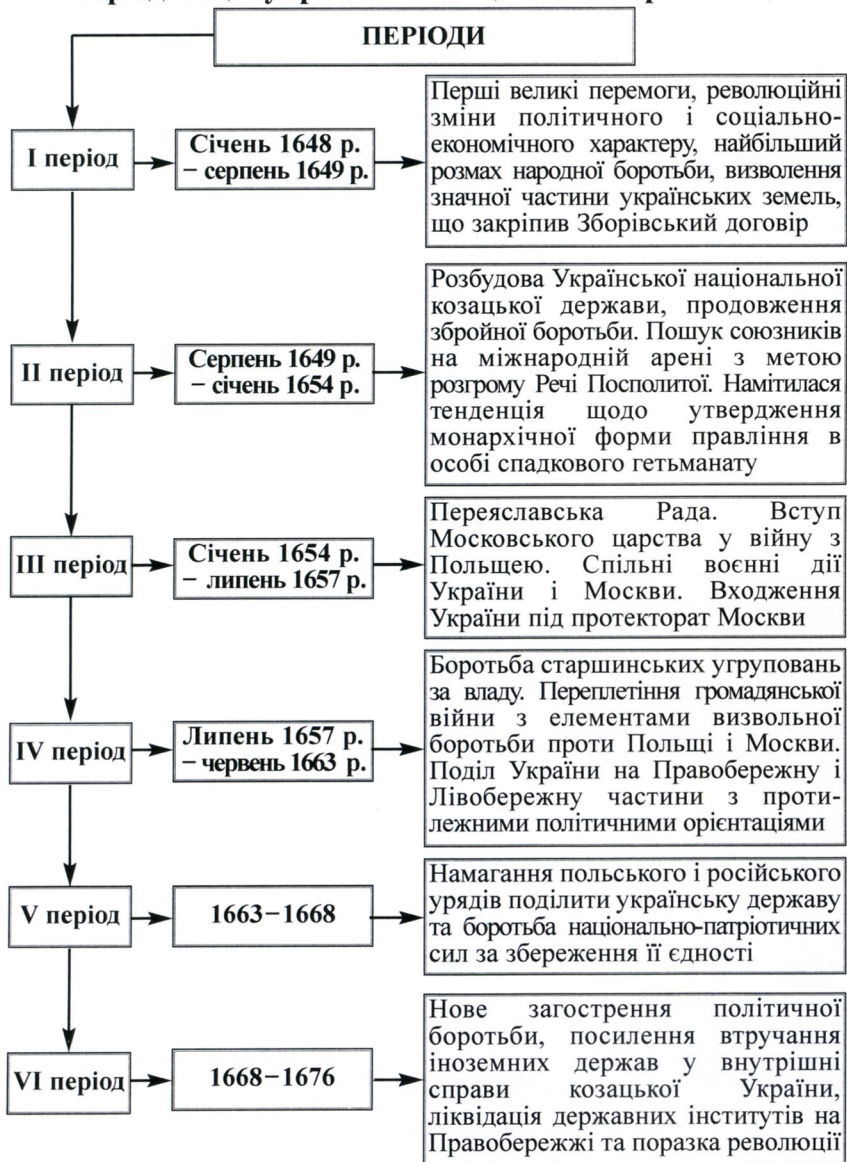
РУШІЙНИ СИЛИ

- Козацтво
- Селянство
- Міщанство
- Дрібна та середня православна шляхта
- Православне українське духовенство

Війська Б. Хмельницького біля Львову

Періодизація української національної революції

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Б. Хмельницький (бл.1595–1657) – гетьман України. Народився в сім'ї українського шляхтича М. Хмельницького. Закінчив Львівський єзуїтський колегіум. Знав кілька мов, історію, юриспруденцію, військову справу тощо.

З молодих літ Б. Хмельницький опанував військову справу. У складі військ коронного гетьмана С. Жолкевського, разом з батьком, брав участь у молдавському поході. У битві під Цецорою в 1620 р. батько Б. Хмельницького загинув, а сам він потрапив у полон, з якого звільнився тільки через два роки. Повернувшись із неволі, вступив до козацького реєстрового війська, досяг посади військового писаря, але після поразки

селянсько-козацького повстання в Україні 1637–1638 рр., у якому він брав участь, польський уряд позбавив Б. Хмельницького посади.

Б. Хмельницький володів невеликим маєтком – хутором Суботовим поблизу Чигирина. Був одружений з донькою заможного переяславського купця Ганною Сомко, мав четверо дітей.

Безпосереднім приводом до виступу Хмельницького проти Польщі була особиста образа, якої йому завдав чигиринський підстароста Д. Чаплінський. Він захопив родинний хутір Хмельницького в

Б. Хмельницький

Суботові, майже до смерті побив його сина та викрав кохану жінку Богдана Олену, з якою той збирався одружитися (на цей час перша дружина Хмельницького Ганна Сомко померла). Разом зі своїми соратниками Б. Хмельницький почав підготовку до повстання.

25 січня 1648 р. повсталі козаки здобули Запорозьку Січ, де в лютому 1648 р. на козацькій раді Хмельницького було обрано гетьманом. Б.Хмельницький очолив національно-визвольну війну українського народу проти польської влади.

27 липня 1657 р. раптова смерть зупинила діяльність гетьмана. Б.Хмельницький був похований в Іллінській церкві в Суботові.

Основні події української національної революції

1648 р.	→	Битви під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями
1649 р.	→	Битва під Зборовим і розгром польського війська. Укладення Зборівського договору
1651 р.	→	Битва під Берестечком та поразка козацького війська. Підписання Білоцерківського договору
1652 р.	→	Розгром польського війська козаками на чолі з Б. Хмельницьким під Батогом
1654 р. 10 січня	→	Рішення Земського собору про прийняття Війська Запорозького під протекторат московського царя
1654 р.	→	Успішні бої козацько-московських військ у Білорусії
1655 р.	→	Вторгнення польсько-татарських військ на Брацлавщину. Бої козацько-московських сил під Охматовим з польсько-турецькими військами
1657 р.	→	Смерть Б. Хмельницького
1658 р.	→	Прийняття Гадяцького трактату між Україною і Польщею
1660 р.	→	Слободищенський договір Ю. Хмельницького з Польщею про автономію Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств у складі Речі Посполитої
1663 р.	→	Поділ України на Лівобережну та Правобережну
1667 р.	→	Завершення російсько-польської війни за Україну. Укладено Андрусівське перемир'я між Москвою та Річчю Посполитою на 13,5 років
1669 р.	→	Козацька рада під Корсунем затвердила рішення гетьмана П. Дорошенка про перехід України під протекторат Туреччини
1671– 1672 рр.	→	Війна П. Дорошенка і султанської Туреччини проти Польщі за Правобережну Україну
1672 р.	→	Бучацький договір між Туреччиною і Польщею
1677 р.	→	Чигиринські походи Туреччини на Україну. Зруйнування старої козацької столиці

**Зборівський мирний договір
8 серпня 1649 р.**

- Кількість реєстрових козаків зростала до 40 тисяч осіб
- Визначалася територія, яка віддавалася козакам, – Київщина, Брацлавщина, Чернігівщина
- На цій території трьох воєводств уся влада підпорядковувалася гетьману і козацькій старшині
- Державні посади мали займати тільки православні
- Усім учасникам повстання оголошувалась амністія
- Питання про ліквідацію церковної унії і повернення церковного майна православній церкві мав розглянути сейм. Київський митрополит мав отримати місце в сенаті
- Євреї та ієзуїти не мали права жити на українських землях, що перебували під гетьманським правлінням, а польська шляхта не мала права повертатися на ці території

Історичне значення Зборівського договору полягає в тому, що він поклав початок формуванню української козацької державності.

**Білоцерківський договір
28 вересня 1651 р.**

- Кількість реєстрових козаків зменшувалася до 20 тисяч
- Козацькою територією визнавалося лише Київське воєводство
- Гетьман зобов'язувався розірвати союз із татарами і не вести самостійних закордонних зносин
- Підтверджувалися права православної церкви
- Проголошувалась амністія всім учасникам повстання

§ 2. Формування Української козацької держави

Політична програма гетьмана Б. Хмельницького

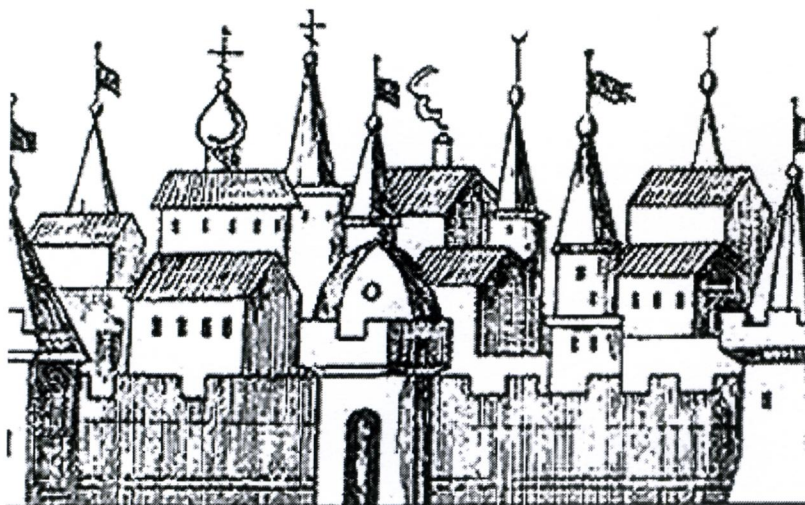
Гетьман уперше в історії української суспільно-політичної думки сформулював основні принципи національної державної ідеї

Ідея **автономії** для козацького регіону (центр і південна частина Київського воєводства) у складі Речі Посполитої

Соборність Української держави (у розмовах із королівськими комісарами було чітко засвідчене право українського народу на створення власної держави в етнічних межах його проживання)

Незалежність утвореної держави від польського короля

Українська держава розглядалася як спадкоємиця Київської Русі (під час переговорів із поляками Б. Хмельницький визнавав примирення з Річчю Посполитою лише за умови визнання її урядом незалежності козацької України в тих кордонах, що "володіли благочестиві великі князі")

м. Батурина. Гравюра XVIII ст.

Періодизація політичної програми Б. Хмельницького

Іллінська церква у Суботіві. Малюнок Т.Г. Шевченко

В Українській державі точилася боротьба між двома формами організації державної влади – республіканською та монархічною

Риси, властиві демократичній республіці

→ Функціонування Військової Генеральної Ради, у якій право голосу мало все військо

→ Виборність усіх посадових осіб

→ Відсутність жорстких міжстанових розмежувань, що дало можливість покозачення міщан і селян і переходу їх у козацький стан

Риси, властиві монархії

→ Поступове обмеження Генеральної Ради і заміна її старшинською

→ Зосередження всієї влади в руках гетьмана. Гетьман прагнув до якнайбільшої централізації управління, зосередження у своїх руках основних механізмів адміністративної, судової та військової влади й самовладного правління без участі Ради, чи то генеральної, чи старшинської

→ Спроба гетьманів установити спадковість у своєму роді. За весь час Гетьманщини відомо п'ять таких спроб, причому дві з них припадають на XVIII ст.

→ Домінування командних методів управління в державному житті

Специфічні чинники у формуванні держави

→ У основу державного устрою була покладена структура органів влади Запорозької Січі

→ Складне геополітичне положення, яке обумовило постійну надзвичайну ситуацію в країні

Козацька держава періоду Б. Хмельницького – це повноцінна держава з усіма характерними ознаками влади.

Демократизація суспільного життя

У роки національної революції сер. XVII ст. в Україні гетьманська влада проводила курс, спрямований на демократизацію суспільного життя. Це проявилось в кардинальних змінах у соціальній структурі українського суспільства, зокрема у **правовому становищі окремих соціальних груп**, у судовому устрої та системі права.

Зміни у формах феодалного землеволодіння

Упродовж 1648–1652 рр. були, за незначним винятком, ліквідовані велика й середня земельна власність, фільварково-панщинна система господарювання й кріпацтво

Основна частина земель, з яких було вигнано польських панів і магнатів, перейшла до скарбу Війська Запорозького, тобто стала власністю держави, якою розпоряджався гетьман

Зміцнилися позиції землеволодіння православних монастирів (за підрахунками І. Крип'якевича, протягом 1648–1657 рр. 11 православних монастирів одержали 48 земельних володінь)

Стало складатися гетьманське й старшинське землеволодіння. Останнє існувало у двох формах: **ранговій (тимчасовій) і приватній (спадковій)**

Аграрна політика Б. Хмельницького сприяла завершенню процесу становлення козацької земельної власності фермерського типу

Значна частина земель перейшла у володіння селян, які користувалися звичаєм **займанщини**

Зміни в соціальній структурі населення

Привілейовані верстви суспільства становили вже не магнати й шляхта, а козацька старшина, заможне козацтво, дрібна шляхта, верхівка православного духовенства, міський патриціат

На відміну від попереднього державного періоду, для якого характерним був утруднений перехід з одного стану в інший, у козацькій державі існувала відносна **відкритість між станами та соціальними групами**

Зросла роль дрібної (української) шляхти. Правове становище шляхтичів визначалося "попередніми правами", а також актами гетьманської влади, за допомоги яких вони відновлювали, зміцнювали й розширювали свої права і привілеї

Суттєво змінилося становище козацтва. Воно стало привілейованим станом. Верхівка козацтва відігравала провідну роль у формуванні політики уряду, керівництві армією та функціонуванні адміністративного апарату. Козацтво як привілейований стан звільнялося від податкового тягара та низки повинностей, мало привілеї, зокрема користувалося правом станового судівництва – козацькими судами

Поліпшилося становище православного духовенства. Воно й далі поділялося на біле й чорне. Під особливою опікою перебувало чорне духовенство (держава постійно збільшувала монастирські землеволодіння). Біле духовенство було виборним і перймалося не тільки церковними, а й суспільно-політичними справами. Козацька держава розширила станові привілеї духовенства, чим фактично поставила його в один ряд із козацькою старшиною та шляхтою. Духovenство зберігало свої станові суди, до юрисдикції яких, як і раніше, належали сімейно-шлюбні та спадкові справи

Змінились умови життя українських міщан. Усі міські жителі визнавалися вільними. Це давало їм право на заняття ремеслом, торгівлею та промислами. Вони могли обиратися до всіх міських урядів, судів, служб. Проте міщанство належало до податкового стану, а тому на нього поширювалася вся система різноманітних повинностей (ярмаркові, мостові тощо)

Прогресивне значення мали **здобутки селянства** (посполитих), які домоглися **особистої волі** (ліквідація кріпацтва), вільної зміни місця проживання, права вступу до козацького стану (нівелювало різницю між правовим становищем селян і козаків), спадкоємного володіння землею та сільськогосподарськими угіддями. Однак і в козацько-гетьманській державі селянство несло на собі основний тягар податків і повинностей. Основний з податкових зборів – стаційний (сплата грошових і натуральних платежів на утримання армії)

Зміни в правовій системі

Зміна соціальної сутності права. Кардинально змінилася соціальна свідомість народних мас щодо понять "справедливість", "моральність", "добро", "зло" і т. ін. Нові норми права свідчили про домінування природно-правових поглядів на право. Право пов'язували, насамперед, не з державою, а з природою людини, суспільством, з тим, що його норми обумовлені природою людини, її суспільним буттям. Це стосувалося питань земельної власності й володіння, станової належності, козацького самоврядування, обсягу послушенства селян

Зростав вплив тієї частини козацького права, що регулювало широке коло відносин, передусім полково-сотенну систему управління

Більшість джерел права, які функціонували в Україні за часів її перебування у складі Речі Посполитої, на визволених землях було скасовано (постанови королівської влади та сеймів, "Устави на волюки" (1557), "Ординації Війська Запорозького реєстрового" (1638)

Виникли нові джерела права – законодавчі акти, що їх видавала українська влада

Звичасве право окремих земель почало трансформуватися в суто національне, загальне право України. Норми загального права поширювалися на всі верстви українського населення, проникали в такі важливі сфери життя, як адміністративна, судова та кримінально-правова

Урегульовувалися кримінально-правові відносини. Спрощувалася система злочинів і покарань. Із кола злочинів вилучалася низка діянь, що втратили актуальність за нових умов, як-от: замах на королівську владу та магнатсько-шляхетський порядок управління, злочини проти католицької церкви. Натомість з'явилися нові складі злочинів: зрада повсталому українському народові, невиконання вимог старшинської адміністрації, ненадання допомоги під час бою. Усі ці злочини каралися смертю, що цілком пояснюється умовами війни

Зміни в судовій системі

Замість чинних у Речі Посполитій станових, "статутових" судів до кінця 50-х років XVII ст. була сформована мережа **козацьких судів** – сільських, сотенних і полкових. Згодом було утворено **Генеральний суд**, що підпорядковувався безпосередньо гетьманові.

Усі названі судові органи формально були виборними. Виборів суддів, однак, не було, оскільки судові функції поєднувалися з адміністративними

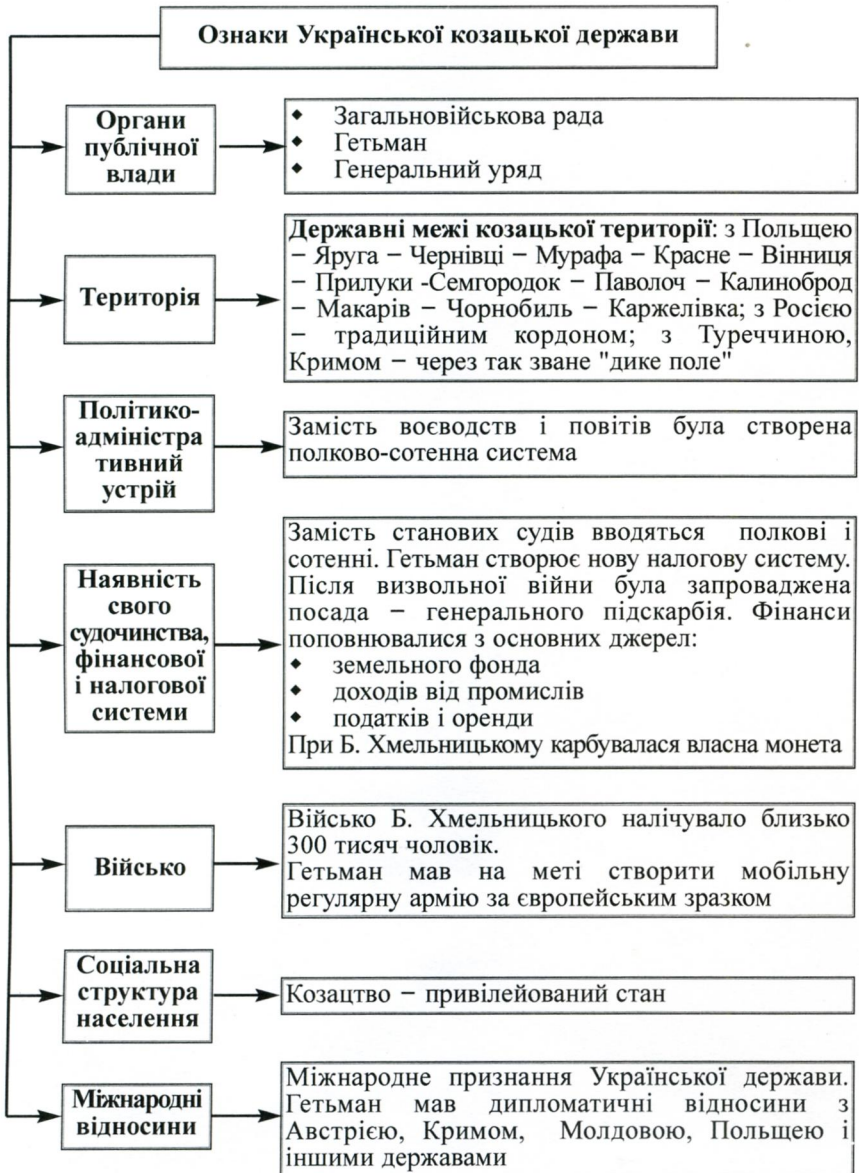
Формально система судової влади на місцях належала полковим суддям, реально її часто здійснював полковник того чи іншого полку, який був більшою чи меншою мірою незалежним або автономним від генеральної старшини та гетьмана (рівень цієї автономії залежав від конкретних історичних обставин в Україні)

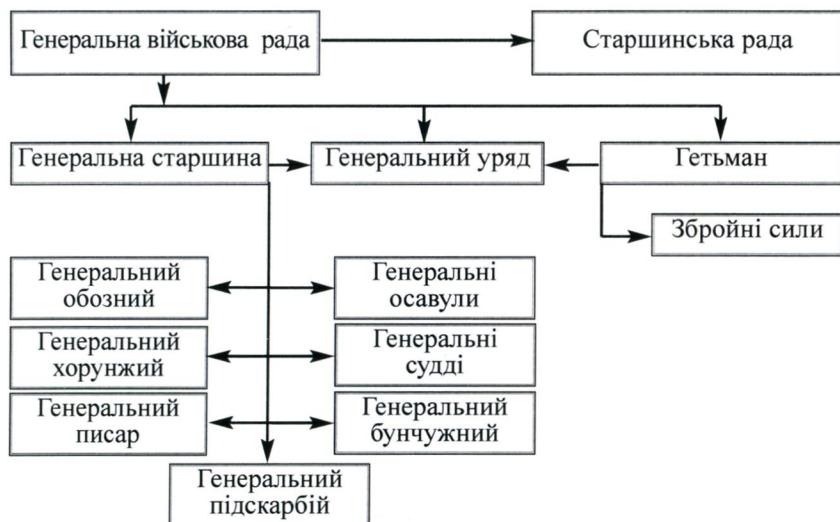
Вознесенський собор

Отже, розмах і глибина антикріпосницького та визвольного руху в процесі революції зумовили значні зміни в соціально-економічній сфері, ліквідували станове судочинство, спричинили створення правової системи козацької України. У результаті революції було знищено не тільки кріпацтво, а й ті феодальні пута, які стримували розвиток господарської ініціативи, ремесла, торгівлі. Так, в українській державі фактично було закладено основи для розвитку буржуазних виробничих відносин.

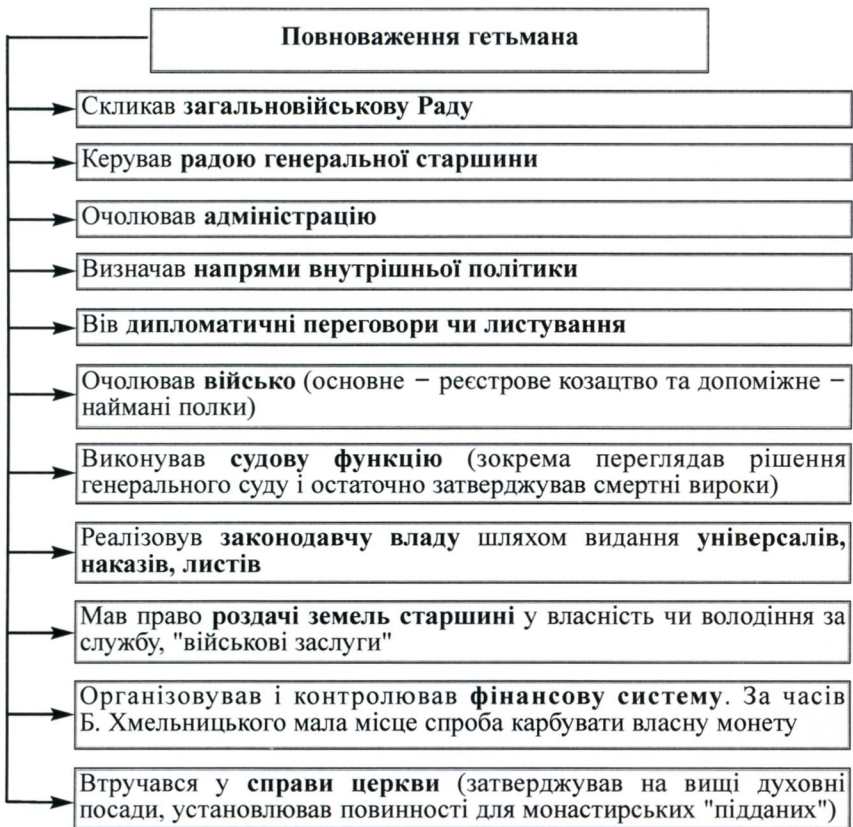

Вищі органи державної влади сер. XVII ст.

*Прийом Янушем Радзівілом послів Б. Хмельницького в Києві. 1651 р.
А. ван Вестерфельд. XVIII ст.*

Резиденцією гетьманів були послідовно **Чигирин, Гадяч, Батурин, Глухів**.

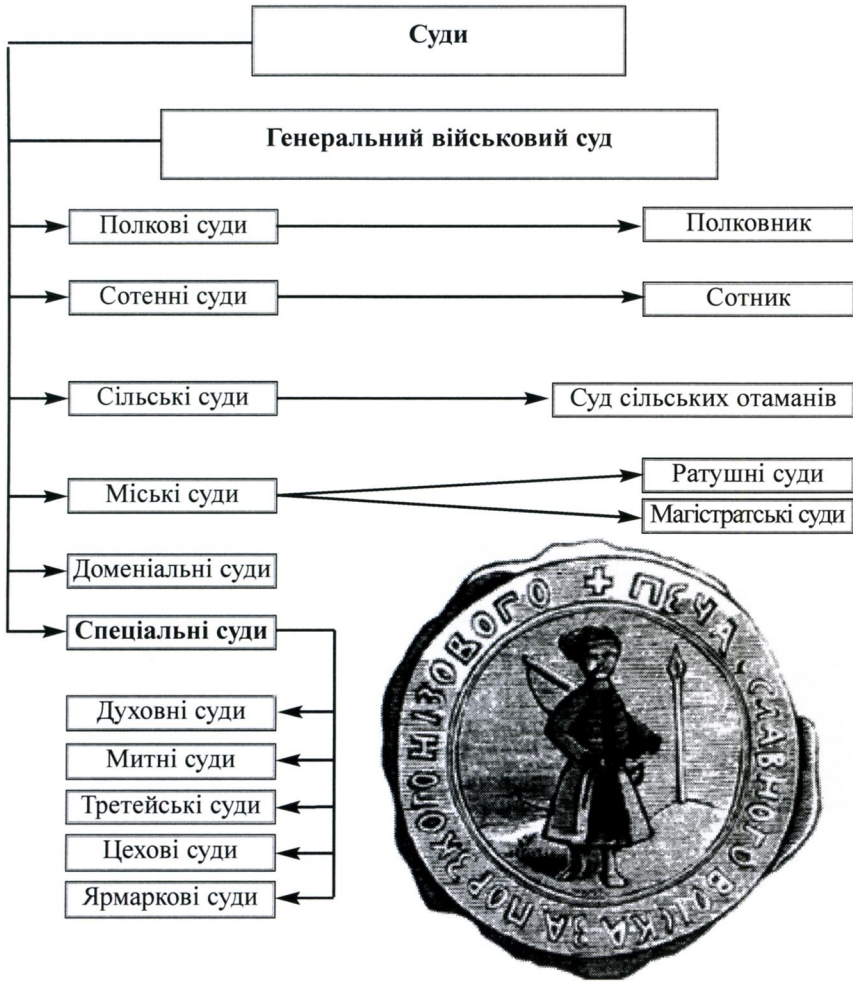
Отже, у руках гетьмана зосереджувалася фактично необмежена влада (Б. Хмельницький називав себе "єдиновладцем і самодержцем руським"). Гетьман мав великі земельні володіння, так звані "рангові маєтності". Він мав особисту охорону (жолдаки), наймане військо – гвардію (компанійці і сердюки), з допомогою яких міг придушувати будь-яку непокору.

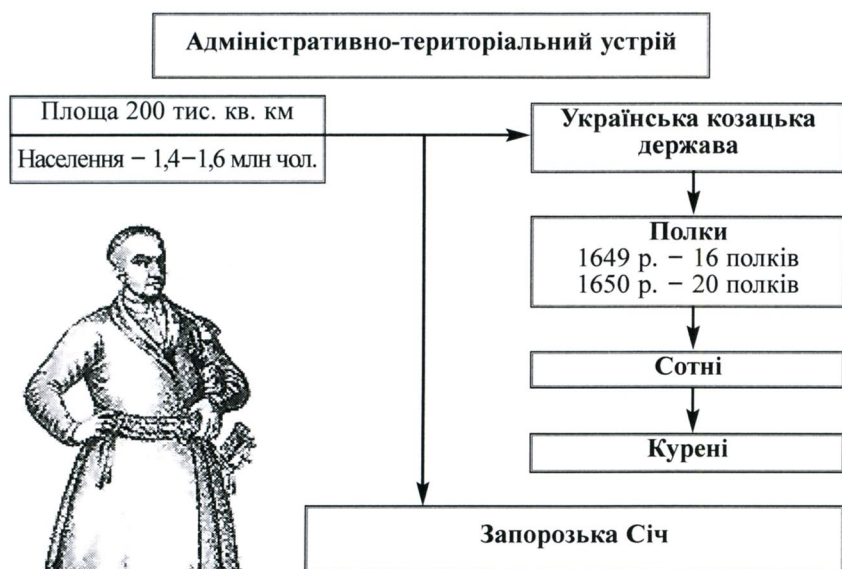

Козачий кінний роз'їзд

Судова система сер. XVII ст.

У 1654 р. російським царем була підписана "Жалувана грамота українській шляхті", яка санкціонувала діяльність доменіальних (шляхетських) судів.

Сотник.

Малюнок Т. Калинського. XVIII ст.

Територія Гетьманщини за Зборівським договором (1649) охоплювала Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства.

За Білоцерківським договором (1651) – Київське воєводство.

Козак.

*Малюнок Т. Калинського.
XVIII ст.*

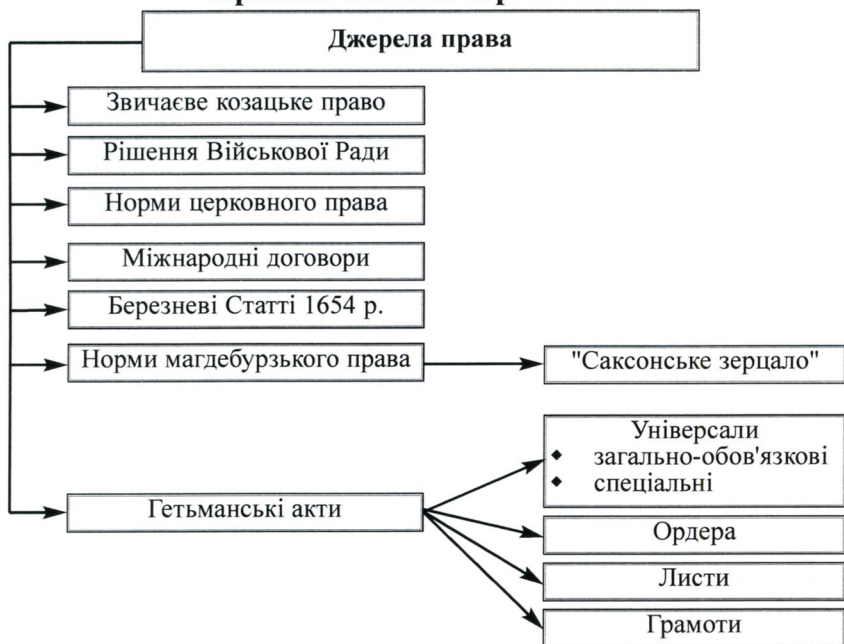
Місцеве управління в роки національно-визвольної війни

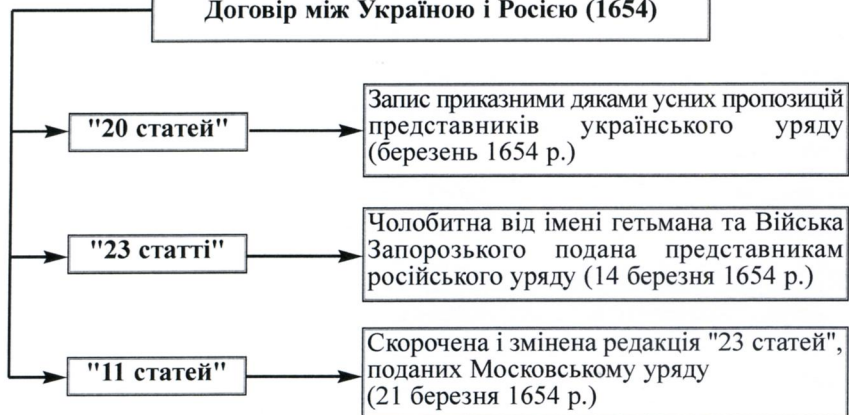
Полковник. Малюнок Т. Калинського.
XVIII ст.

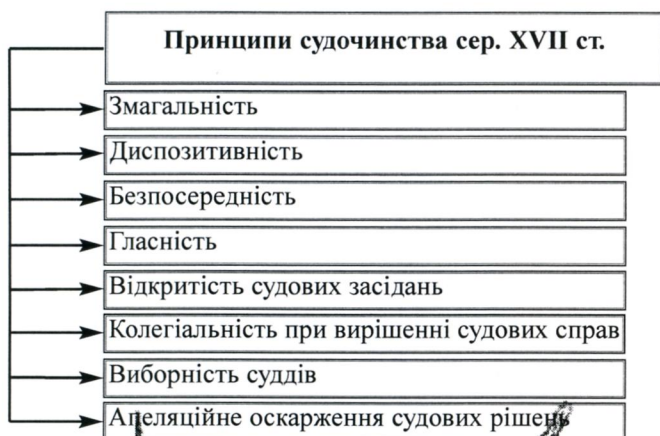

Правова система сер. XVII ст.

Договір між Україною і Росією (1654)

Запорожець у повному озброєнні. Малюнок Р. Жуковського. XIX ст.

§ 3. Переяславсько-Московська угода 1654 р.

Хронологія подій

Ще починаючи з 1648 р., Б. Хмельницький неодноразово звертався до Москви з проханням допомогти в боротьбі проти Речі Посполитої. Проте Москва не хотіла розривати договір з Польщею і зайняла очікувальну позицію. Та все ж таки бажання розширити сферу свого впливу та залучити українське козацтво для відвоювання в Речі Посполитій втрачених територій позитивно вплинули на рішення Московського царя Олексія Михайловича.

У жовтні 1653 р. Земський собор виніс остаточне рішення: просити царя прийняти Військо Запорозьке "під свою високу руку". В Україну було відряджено **спеціальне посольство** на чолі з боярином **Бутурліним**.

8 січня 1654 р. у Переяславі було укладено угоду про українсько-московський союз, на підставі якого Україна приймала протекторат московського царя, залишаючись і надалі окремим державним організмом, зберігаючи свій політично-соціальний устрій, власні адміністрацію, військо, фінанси.

Після від'їзду делегації Бутурліна козацька старшина на чолі з гетьманом розпочали розробку умов угоди. Були проведені козацькі ради в Корсуні і Чигирині. Результатом тривалої роботи став проект угоди в формі петиції до царя, яка складалася з 23 пунктів. Петицію до Москви в березні 1654 р. відвезли спеціальні **посли Хмельницького: військовий суддя Самійло Зарудний і переяславський полковник П. Тетеря**.

Два тижні тривали переговори з московськими боярами і врешті-решт український проект було прийнято у вигляді **козацької петиції в 11 пунктах**, або "статтях", на яких стояли царські резолюції.

На жаль, оригінали документів в архівах не збереглися. Історики змушені користуватися матеріалами, що датуються пізнішим періодом. Один з найбільш достовірних списків, який датується 1710 р., зберігається в Центральній науковій бібліотеці ім. Вернадського Національної Академії наук України під назвою **"Літопис про війну Хмельницького з поляками"**.

Березневі статті 1654 р.

Україна (територія колишніх Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств) переходить під протекторат Московської держави

Україна входила до складу Московської держави з правом козацько-старшинського самоврядування, зберігаючи полкову систему адміністративного устрою та власне 60-тисячне військо

Влада в українській автономії належить гетьману, якого обирає військо і затверджує цар

У містах зберігається право на самоврядування

Царський уряд, виконуючи прохання козацької старшини, підтвердив їй право на володіння землями і маєтками

Визнається самостійність української православної церкви

Гетьман мав право вести зовнішню політику з усіма державами, крім Туреччини та Польщі

Україна повинна була виплачувати російській скарбниці певну суму грошей від своїх прибутків

Цар одержував право тримати в Києві 15-тисячний гарнізон на чолі з воєводою

Суть цього договору визначається його істинним змістом, а саме: Б. Хмельницький сподівався в особі московського царя отримати більш надійного, ніж татари, союзника в боротьбі з Польщею і, спираючись на підтримку Москви, завершити війну проти Речі Посполитої й укріпити козацьку державу.

У той самий час Україна потрапила під протекторат більш могутньої централізованої держави, уряд якої взяв курс на обмеження, а згодом і на повну ліквідацію автономії України, чинив усілякі перешкоди проявам національної самосвідомості і визвольним настроям в українському суспільстві.

Таким чином, царський уряд використовував союз з Україною для втручання в її справи і для поступового перетворення її на звичайну провінцію Московської держави.

Наслідки входження під протекторат Московської держави були для України неоднозначними і суперечливими. Серед істориків немає спільної думки в оцінці характеру угоди.

Оцінка відносин України та Росії за Березневими статтями 1654 р.

→ **Військовий або військово-політичний союз**, подібний до тих, які Б. Хмельницький укладав уже з Кримом або Туреччиною (І. Борщак, В. Василенко, В. Липинський, А. Оглоблін)

→ **Персональна унія**, тобто об'єднання двох окремих держав в особі спільного монарха (Р. Лашенко, В. Сергієвич)

→ **Реальна унія**, за якої дві держави зливаються в одну, дістаючи спільні вищі установи (М. Дьяконов)

→ **Неповна інкорпорація** (І. Розенфельд)

→ **"Возз'єднання" українського та російського народів** (С. Юшков, А. Гуржій, І. Ісаєв, Г. Кладова, В. Кульчицький)

→ **Протекторат**, тобто Україна ввійшла в підданство Росії, власне, під її протекцію (М. Грушевський, Д. Дорошенко, З. Когут, І. Крип'якевич, О. Мироненко, М. Слабченко, В. Смолій, В. Степанков, О. Яковлів)

Переяславська рада. Дерезус М.

§ 4. Причини поразки та значення революції

Основні причини поразки

Відсутність досвіду державного будівництва в еліті, яка очолила визвольну боротьбу; незавершеність процесу її консолідації навколо національної державної ідеї; жорстка боротьба між старшинськими угрупованнями за владу

Переважання в ментальності еліти й козацтва особистих, групових чи станових інтересів над національними, державними

Зрада національних інтересів більшістю панівного стану українського суспільства та української еліти, яка воювала за польські інтереси проти власного народу

Несформованість національної ідеї, що спонукало керівництво революції до реалізації політики автономізму

Розкол України на два гетьманства різновекторної орієнтації, що істотно послабило національно-патріотичні сили і призвело до жорстокої міжусобної боротьби

Ліквідація встановленої Б. Хмельницьким монархічної форми правління й утвердження республікансько-олігархічної моделі державності, що зумовило слабкість центральної влади і спричиняло розгортання запеклої боротьби за булаву

Прорахунки наступних урядів у проведенні внутрішньої політики, які загострили соціальну боротьбу і тим самим зруйнували підвалини молодой держави

Різні зовнішньополітичні орієнтації старшинських угруповань, що були спричинені пошуками виходу із складного геополітичного становища

Постійна агресія з боку сусідніх держав, спрямована на ліквідацію самостійної Української держави

Тяжкі демографічні втрати населення від епідемій, голоду, міграцій становили 2,5–3 млн людей (з 5 млн етнічних українців Речі Посполитої)

Революція закінчилася для українського народу поразкою. Не вдалося ні створити державу в етнічних межах України, ні відстояти незалежність козацької України.

Значення національної революції

Сприяла тимчасовому створенню національної держави, лівобережна частина якої проіснувала у складі Російської імперії до 80-х рр. XVIII ст. Була відновлена традиція державотворення українського народу

Сформувала і проголосила національну ідею – ідею незалежності, свободи і побудови власної держави

Відіграла визначальну роль у формуванні нової політичної еліти

Стала імпульсом для розвитку національної самосвідомості

Збагатила традиції боротьби проти національно-релігійного та соціального гноблення

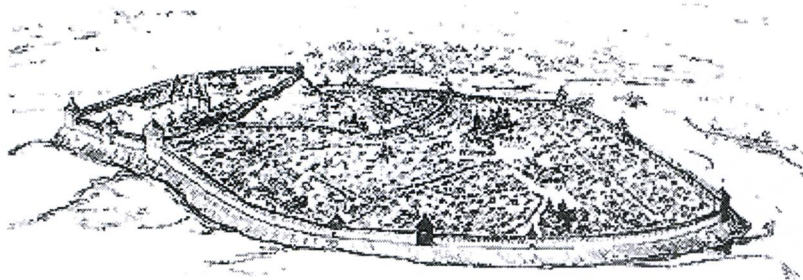
Зруйнувала плани Ватикану про укладення "універсальної унії"

Українському народу вдалося зберегти свою етнічну самобутність, мову, культуру, звичаї, урятуватися від геноциду

Справила глибокий і тривалий вплив на розвиток народної творчості, історичної та художньої літератури

Після її завершення козаки, селяни і міщани тривалий час користувалися плодами її соціально-економічних завоювань

У результаті визвольних змагань за державою закріплюється назва "Україна"

м. Чигирин за часів Б. Хмельницького

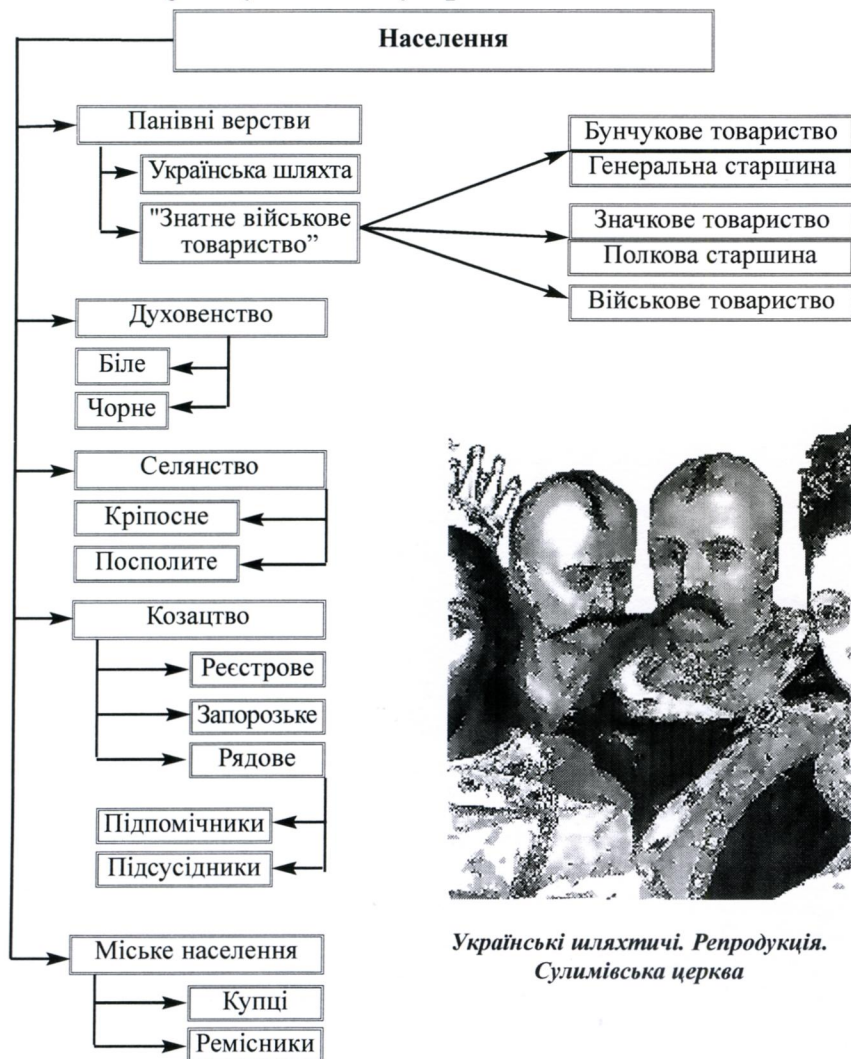

Україна-Гетьманщина XVII–XVIII ст.

РОЗДІЛ 7. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЛАД І ПРАВО
УКРАЇНИ-ГЕТЬМАНЩИНИ
(ДРУГА ПОЛ. XVII – КІН. XVIII СТ.)

§ 1. Суспільний устрій Гетьманщини

Українські шляхтичі. Репродукція.
Сулимівська церква

Чисельний склад населення Гетьманщини (кін. XVIII ст.)

Соціальний стан	Чисельність, тис. чол.	У відсотках до загальної чисельності населення
Шляхта	36	1,6
Духовенство	15	0,7
Міщани	92	4,0
Козацтво	920	40,0
Селяни	1240	53,7
Разом	2300	100

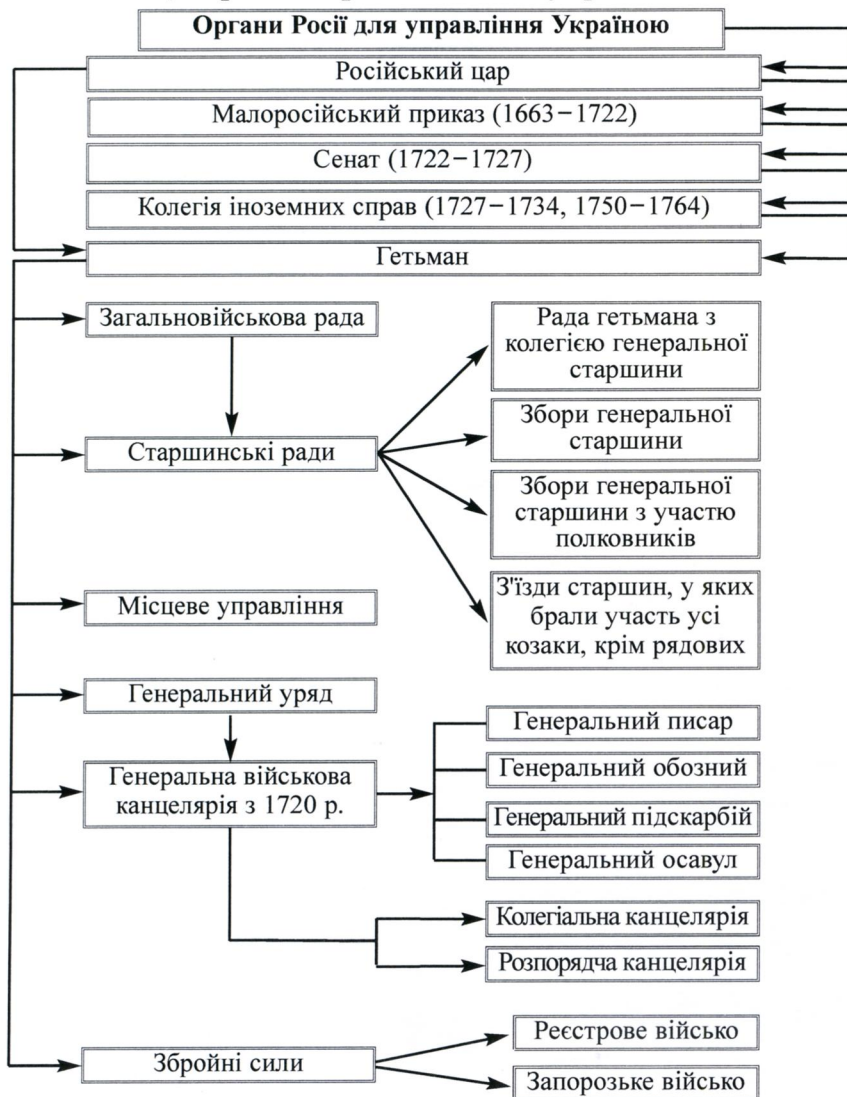

Шляхтич

Селянка

**§ 2. Державний устрій Гетьманщини
(друга пол. XVII – кін. XVIII ст.)
Центральні органи влади і управління**

Компетенція загальної військової ради

Вибори гетьмана

Вибори генеральної старшини та позбавлення їх займаних посад

Ратифікація міждержавних угод

Прийняття постанов, що мали силу закону

Вирішення військових справ

Судочинство

Рада. Малюнок А. Жука

Загальна військова рада будувалася на принципах народовладдя. За звичаєм до її роботи залучались усі козаки. Але скликати військо, яке на 1654 р. становило 100 тисяч осіб і дислокувалося на обширній території, стало фізично важко, а з військово-політичних міркувань – недоцільно. Тому генеральний уряд впровадив формування загальної військової ради з числа представників від полків і сотень. Така рада налічувала не більше 4 тисяч учасників. Це сприяло підвищенню ефективності функціонування загальної військової ради, але одночасно спричинило відхід від демократичних традицій козацтва.

Компетенція ради старшин

- Прийняття постанов, які мали силу закону
- Висунення кандидатів у гетьмани
- Вирішення військових питань
- Розробка проектів міждержавних угод і їх попереднє затвердження
- Встановлення податків
- Вирішення фінансових справ

Підписи генеральної старшини
на присяжному листі 1687 р.

Писар.
Малюнок Т. Калинського.
XVIII ст.

За принципом формування і складом **рада старшин** – це **станово-представницький орган**, у роботі якого брала участь козацька старшина, представники від міщан та духовенства. Засідання ради старшин відбувались у **вужькому складі** – на зборах генеральних старшин і полковників та в розширеному – на старшинському з'їзді. Порівняно із загальною військовою радою рада старшин мала кількісно менший, професійно підготовлений, спеціально підібраний склад учасників. Завдяки високому становищу козацької старшини рада старшин набула значного розвитку. Вона звільнилася від підпорядкування загальній військовій раді й привласнила частину її повноважень.

Інститут гетьманства

Обмеження повноважень гетьмана

Гетьман обирався на невизначений термін генеральною радою з верхівки старшини за погодженням і подальшим **затвердженням царським урядом**. При призначенні гетьманів царський уряд зважав на характеристику, отриману від воєвод

За відсутності законно обраного гетьмана царським урядом призначався тимчасовий – "**наказний**" гетьман

На поч. XVIII ст. царський уряд усіляко перешкоджав **обранню гетьманів** (протягом періоду з 1723 по 1727 рр. та з 1734 по 1750 рр. – на Україні не було гетьмана)

З 1709 р. при гетьмані запровадили інститут **царського резидента** з правом контролю за діяльністю гетьмана

Між царським урядом і гетьманом укладалися спеціальні **Статті** (умови), які визначали гетьманські права і повноваження

Гетьманські клейноди (нім. *Kleinod* – дорогоцінність) – відзнаки і атрибути влади (булава, бунчук, корогва, печать) **вручалися царем**

Гетьман мав **право роздачі земель старшині**, але Глухівський договір (1669) передбачав, що гетьманські універсали щодо жалування землі слід підтверджувати грамотою царя

Гетьман був **головнокомандувачем**, але згодом у військових справах підлягав **фельдмаршалу Росії**

Гетьман представляв Україну на **міжнародній арені**, але Глухівський договір (1669), Конотопські статті (1674), Коломацькі статті (1687) урізали ці права. Усі документи, одержані від іноземних держав, необхідно було передавати до Малоросійського приказу

На **генеральні посади** гетьман мав право призначати лише спільно зі старшиною, отримавши на це **попередній дозвіл царського уряду**

ГЕТЬМАНИ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ ІВАН ВИГОВСЬКИЙ

Виговський Іван Остапович (?–1664) – гетьман України (1657–1659). На посаді гетьмана продовжував політику Б. Хмельницького, спрямовану на досягнення повної державної незалежності України.

У жовтні 1657 р. І. Виговський уклав угоду зі шведами. Відновив союз з Кримським ханством. Гетьман вів пропольську політику. Розпочав переговори з Польщею про повернення України до складу Речі Посполитої.

У своїй внутрішній політиці Виговський орієнтувався на козацьку старшину. Політика гетьмана викликала обурення козацьких низів та селян, а також запорожців, які, підбурювані царськими агентами, розпочали повстання проти гетьманського уряду.

У 1658 р. з допомогою татарського війська І. Виговський придушив повстання Пушкаря та Барабаша.

У 1658 р. уклав з Польщею

І. Виговський

Гадяцьку угоду.

Улітку 1659 р. об'єднані сили козацьких полків та загони татар розбили московське військо під Конотопом.

Під тиском промосковсько налаштованої старшинської опозиції Виговський змушений був скласти булаву і виїхати до Західної України, яка перебувала під владою Польщі в жовтні 1659 р.

Печатка І. Виговського

ПЕТРО ДОРОШЕНКО

Дорошенко Петро Дорофійович (1627–1698) – гетьман України (1665–1676). Народився в Чигирині, походив із старого козацького роду. Отримав гарну освіту. Двадцятирічним молодиком утік разом з Б. Хмельницьким на Запорожжя. Брав участь у визвольній війні як козак і писар Чигиринського полку.

На посаді гетьмана Правобережної України здійснив низку важливих реформ: установив на українському кордоні нову митну лінію, почав карбувати власну монету, проводив політику колонізації вільних земель. Своїм головним завданням вважав об'єднання Лівобережної та

Правобережної України. Після Андрусівського перемир'я уклав військовий союз із Кримським ханством і перейшов під політичний протекторат Туреччини. Разом з турецьким військом здобув Лівобережну Україну і після загибелі І. Брюховецького був проголошений гетьманом усієї України.

Але гетьманом Лівобережної України Дорошенко залишався недовго, бо змушений був повертатися в Правобережну Україну, де з'явився новий кандидат на гетьманську булаву – П. Суховієнко. Союз Дорошенка з турками й татарами мав для України страшні наслідки: українські міста та села перетворилися на суцільну руїну; турецькі залоги, закріпившись у стратегічно важливих містах Правобережної

П. Дорошенко

України, вимагали сплати данини турецькому султанові, руйнували церкви або перетворювали їх на мечеті, грабували або захоплювали в полон місцеве населення.

Авторитет Дорошенка дедалі слабшав. У цій ситуації гетьман вирішив зректися булави. Після зречення гетьман оселився в Сосниці на Чернігівщині, а потім був вивезений на почесне заслання до Москви, у 1679–1682 рр. був воєводою у Вятці, а згодом жив у подарованому йому царем с. Ярополчі під Москвою, де й помер 9 листопада 1698 р.

ІВАН МАЗЕПА

Мазепа Іван Степанович (бл. 1639–1709) – гетьман Лівобережної України 1687–1709 рр. Народився в с. Мазепинцях (тепер Білоцерківського району Київської області) у сім'ї дрібного українського шляхтича.

І. Мазепа навчався в Києво-Могилянській колегії. Продовжив навчання у Варшаві, Парижі, Італії. Добре володів польською, латинською, французькою, італійською й іншими мовами.

Завдяки прекрасній освіті й дипломатичним здібностям обіймав високі посади при гетьманах П. Дорошенку та І. Самойловичу. Представляв гетьманський уряд під час переговорів з Московською державою, Кримським ханством. Османською імперією та Річчю Посполитою.

І. Мазепа

Ставши гетьманом, прагнув об'єднати в єдину державу більшість українських земель: Лівобережжя, Правобережжя, Запорожжя, Слобожанщину.

Сприяв формуванню аристократичної верхівки українського суспільства. Наділяв козацьку старшину значними землеволодіннями, надавав їй нові права та привілеї. Своєю простаршинською політикою викликав обурення

інших суспільних груп. Вважався другом Петра I і намагався використати свій вплив на царя для збереження прав і вольностей Гетьманщини.

Мазепа підтримував розвиток науки, освіти, мистецтва, православну церкву.

З початком Північної війни 1700–1721 рр. відносини Мазепа з Петром I погіршилися. Намагаючись урятувати Гетьманську державу від неминучого поглинання її Росією, Мазепа уклав угоду зі шведським королем Карлом XII. Разом зі своїм новим союзником зазнав поразку під Полтавою (1709) і змушений був емігрувати в турецькі володіння.

Мазепа був одружений з Ганною Половець (померла в 1703). Дітей у Мазепа не було, він усиновив дітей своєї дружини.

Помер 21 вересня 1709 р. у с. Варниці під Бендерами.

ПИЛИП ОРЛИК

Орлик Пилип Степанович (1672–1742) – гетьман України в еміграції (1710–1742). Походив з литовсько-чеського роду. Закінчив Києво-Могилянську колегію в 1694 р.

3 1706 р. – генеральний писар, найближчий радник І. Мазепи. Підтримав рішення Мазепи про його розрив з Московією і союз зі Швецією.

П. Орлик

європейських країн у справі відновлення української державності. Був останнім українським гетьманом, який відкрито вимагав утворення незалежної української держави.

Не маючи можливості повернутися на батьківщину, П. Орлик тривалий час проживав у Швеції, Німеччині, а з 1722 р. до кінця життя – у Туреччині.

Помер у Яссах 24 травня 1742 р.

Після поразки шведів під Полтавою емігрував разом з Мазепою і частиною козацької старшини. Після смерті І. Мазепи був обраний гетьманом. Під час обрання П. Орлика гетьманом між ним, старшиною та запорожцями було укладено угоду – "Пакти і Конституція прав і вольностей Запорозького війська".

Прагнучи домогтися визволення України з-під московської влади, порушував питання про допомогу

[illegible]

*Фрагмент рукопису Конституції
П. Орлика*

КИРИЛО РОЗУМОВСЬКИЙ

Розумовський Кирило Григорович (1728–1803) – останній гетьман України (1750–1764), генерал-фельдмаршал (з 1764 р.).

Народився в с. Лемешки (нині Чернігівська область) у сім'ї козака Григорія Розума. У 1743 р. відправлений царицею Єлизаветою Петрівною на навчання до Європи. У 18-річному віці після повернення

до Петербургу був призначений президентом імператорської Академії наук і перебував на цій посаді майже 20 років.

У 1750 р. на козацькій раді у Глухові К. Розумовського було обрано гетьманом України. У період гетьманства частіше жив у Санкт-Петербурзі, ніж в Україні, де справами керувала гетьманська канцелярія на чолі з Г. Тепловим. За Розумовського Гетьманщина була виведена з відомства Сенату і передана до Колегії закордонних справ. Влада гетьмана поширювалася на Запорозьку Січ і Київ, що перебував під управлінням російських воєвод.

З 1760 р. К. Розумовський знаходився переважно в Україні і серйозно займався державними справами. Для вдосконалення діючої системи судочинства гетьман здійснив судову реформу

1760–1763 рр. За Розумовського було обмежено право переходу селян (1760). У 1762 р. К. Розумовський брав активну участь у дворському перевороті на користь Катерини II. Державницька позиція Розумовського і заходи гетьмана, спрямовані на зміцнення автономії України, суперечили центристській політиці російського уряду. Катерина II примусила гетьмана подати рапорт про відставку. Десятого листопада 1764 р. вийшов указ про скасування гетьманства.

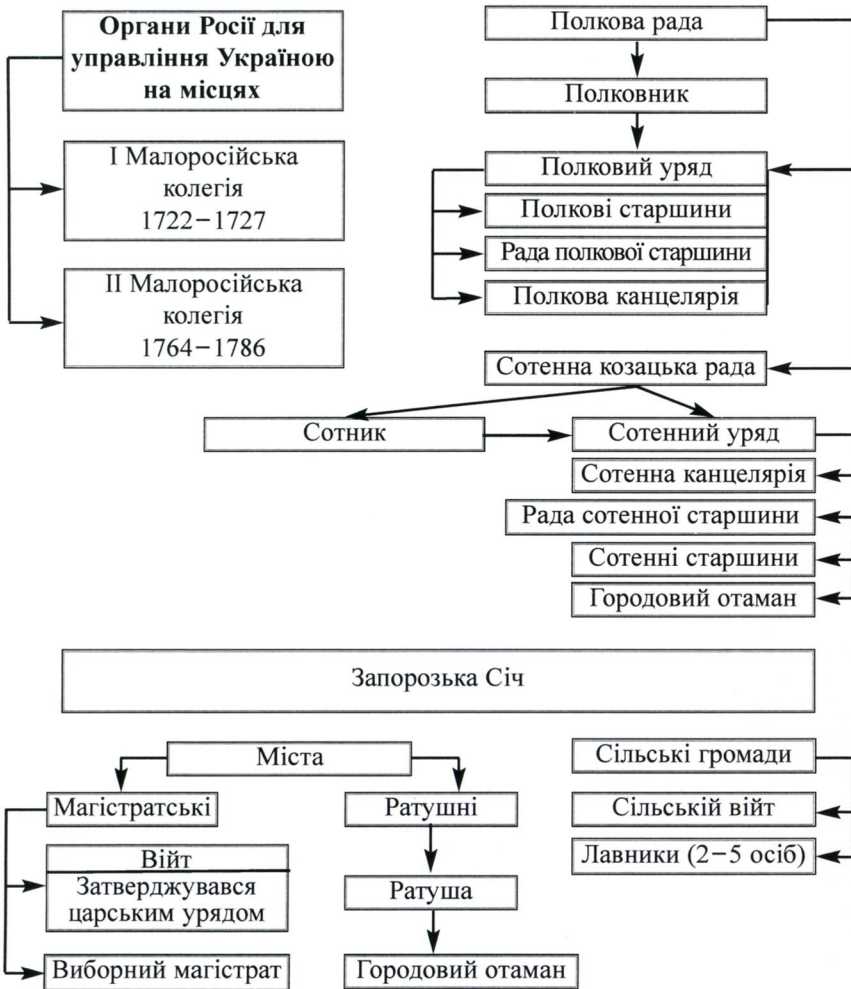
Після ліквідації гетьманства К. Розумовський деякий час був членом Державної Ради (1768–1771). Згодом відійшов від державних справ. Останні 9 років життя провів у Батурині, де й помер.

Кирило Григорович Розумовський

Місцеве управління

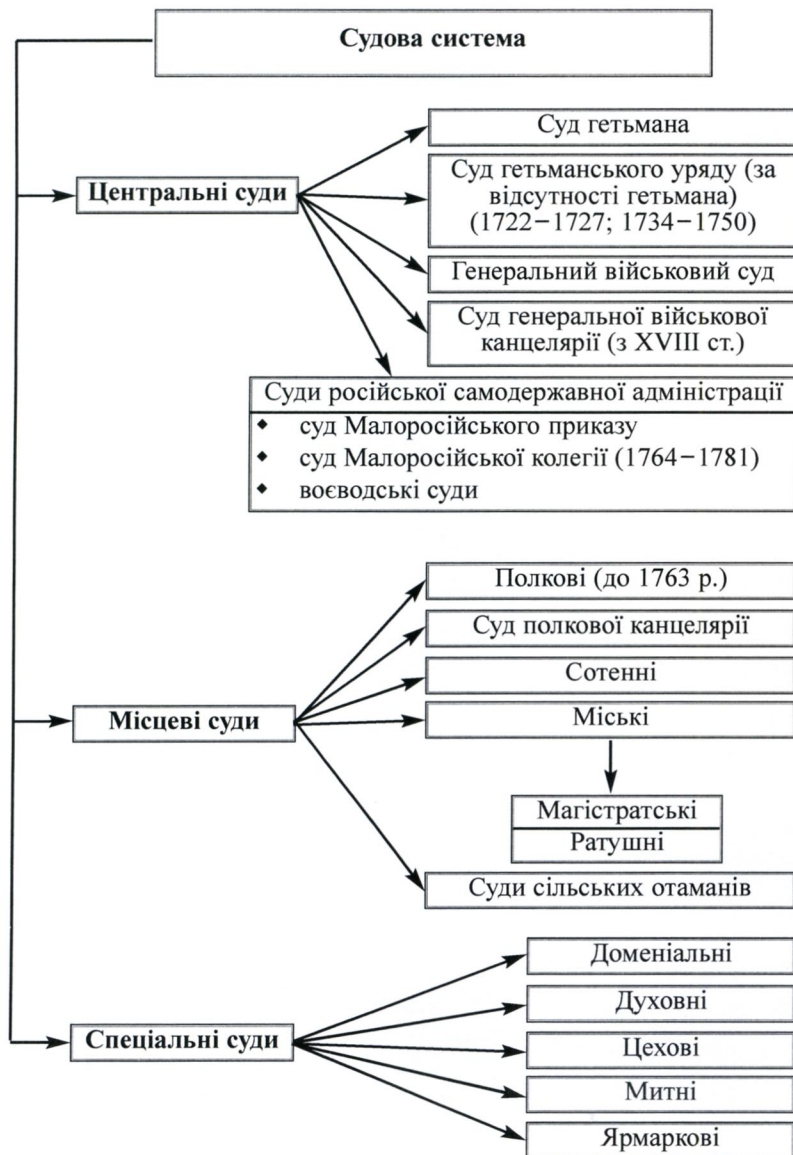

1781 р. – було скасовано полково-сотенний адміністративно-територіальний устрій

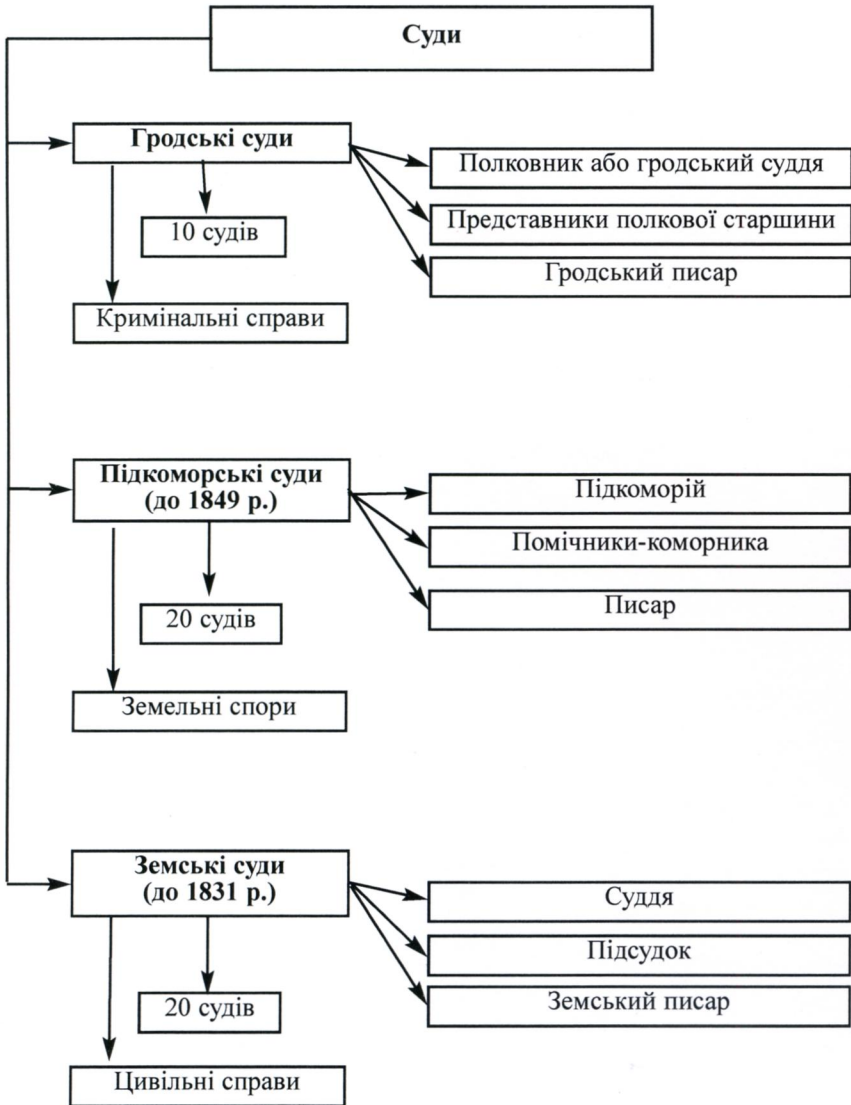
16–18 вересня 1781 р. – був уявлений царський указ про утворення Київського, Чернігівського і Новгород-Сіверського намісництв.

Судова система Гетьманщини

**Судова реформа Кирила Розумовського
(17 листопада 1760–1763 рр.)**

Значення судової реформи 1760–1763 рр.

Запровадження виборів полкових депутатів до Генерального військового суду

Розмежування повноважень між судовими і військово-адміністративними органами

Посилення судової спеціалізації

Зменшення кількості апеляційних інстанцій

Перетворення статутних судів на багатостанові

Дотримання принципів виборності та незмінюваності суддів

Визначення членів статутних судів на полкових зборах, що надалі лише номінально затверджувалося гетьманом

Удосконалення механізму взаємодії між статутними судами

Дотримання колегіальності в роботі Генерального військового суду, земських і градських судів

Запровадження різноманітної судово-процесуальної документації

Приведення посадовців статутних судів до присяги при гетьманській ставці

Палац К. Розумовського в Батурині. Архітектор Чарльз Кам

Недоліки судової реформи 1760–1763 рр.

→ Судова реформа не визначила підсудності справ посполитих селян

→ Поза статутними судами залишилися цивільні справи міщанства

→ Не було створено Головного трибунального суду як вищої апеляційної інстанції для статутних судів

→ Не були чітко визначені апеляційні повноваження гетьманського суду щодо рішень Генерального військового суду

→ Не відбулося повного відокремлення судової влади від військово-адміністративної, бо головою гродського суду залишився полковник, який очолював і полкову канцелярію

→ Незважаючи на запроваджену судову спеціалізацію, земські і гродські суди продовжували поєднувати цивільну і кримінальну підсудність справ у своїй практичній діяльності, а їх компетенція поділялася на основну і додаткову

→ У підкоморських судах була відсутня колегіальність розгляду справ і обмежена змагальність сторін, порядок їх формування був авторитарним, а у їх складі не передбачалося власної канцелярії

→ У компетенції всіх статутних судів певною мірою залишалося виконання деяких адміністративних функцій

→ Для більшості посадовців у статутних судах не передбачалося платні з гетьманської казни

§ 3. Адміністративно-політичний статус Слобідської України (друга пол. XVII–XVIII ст.) Хронологія подій

З другої половини XVII ст. почалося активне заселення теренів Слобідської України українськими козаками та селянами. У сер. XVII ст. на Слобожанщині були **засновані міста: Острогозьк, Суми, Харків, Охтирка, Ізюм.** Наприкінці XVII ст. Слобожанщина поділялася на **п'ять козацьких полків**, що становили військові та адміністративно-територіальні одиниці.

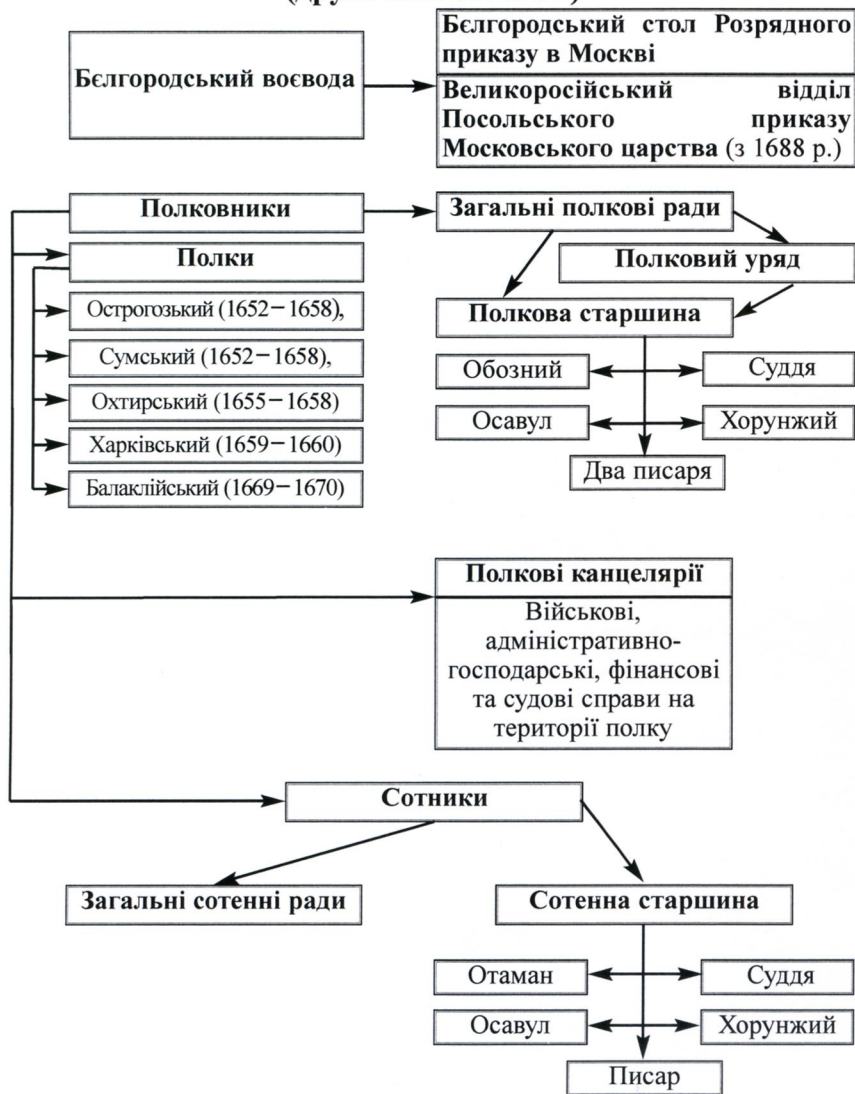
У 1732 р. козацька автономія Слобожанщини була суттєво обмежена, а козацькі полки були перетворені на загальновійськові драгунські полки.

У 1742 р. слобідським полкам були повернуті автономія та козацький устрій. Прагнення Слобідської України приєднатися до Гетьманщини уряд Російської імперії не підтримав. Царський уряд створив свої адміністративні установи. Зокрема, було створено комісію по слобідських полках (1763 р.) на чолі із секундонт-майором Є. Щербиніним, на яку покладалося завдання підготовки повної ліквідації полкового устрою на Слобожанщині. Це було зроблено з утворенням Слобідсько-Української губернії (липень 1765 р.) із центром у Харкові. Головним виконавчим органом краю стала **губернська канцелярія**, що відала адміністративно-господарськими, фінансовими, судовими та військовими справами. Замість **полкових канцелярій** запроваджувалися **провінційні канцелярії** (існували до 1787 р.) з переважно адміністративно-поліційними функціями. А з утворенням дрібнішого адміністративного інституту **повітового воєводи і комісарських правлінь** як дрібніших органів поліції та суду відбулась остаточна ліквідація відмінностей в організації адміністративної та судово-поліційної діяльності на цих землях.

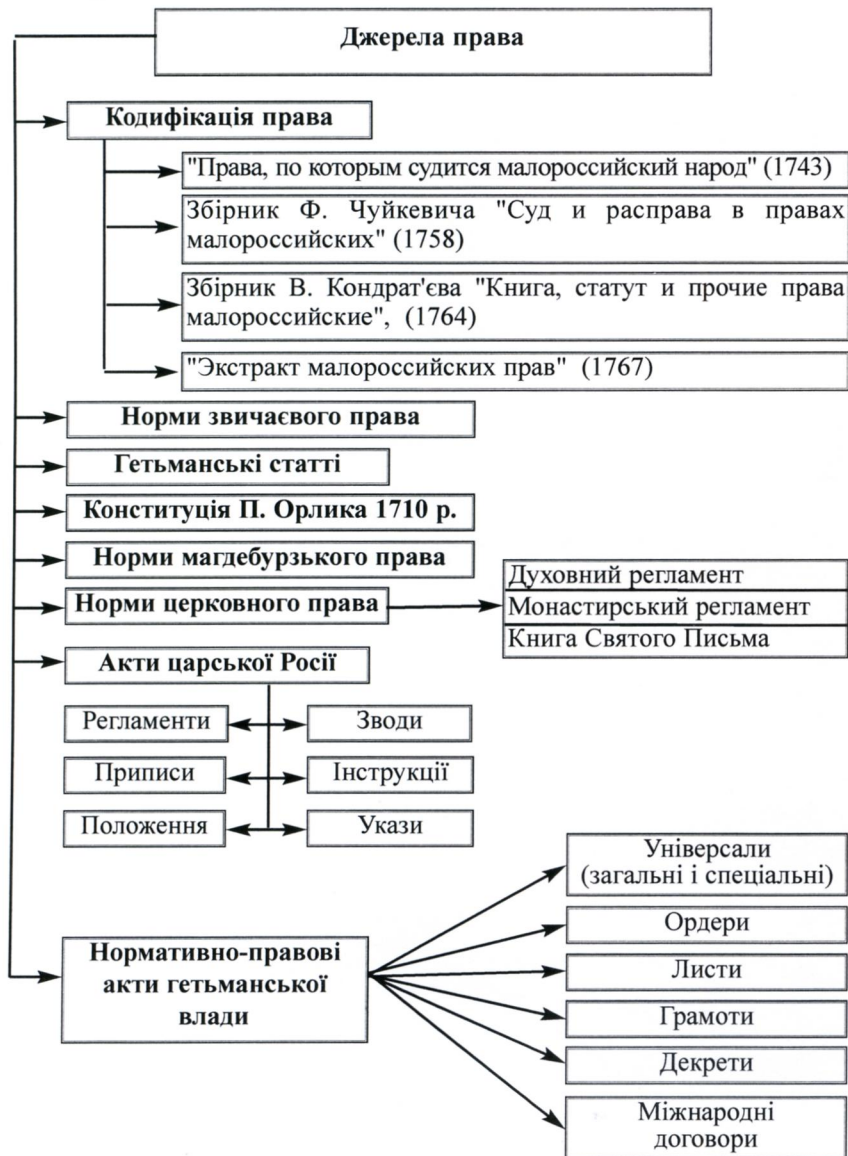
Особливістю устрою Слобожанщини, на відміну від Гетьманщини, було те, що полковника й старшину обирала довічно саме старшина, а не все товариство. Однак кандидатури на посади полковників обов'язково погоджувалися з білгородським воєводою.

У липні 1765 р. слобідське козацтво та автономія Слобідської України були ліквідовані й була створена **Слобідсько-Українська губернія**. Козаки були переведені у селянський стан, а з **козацьких полків** були сформовані **гусарські полки**.

Адміністративно-політичний устрій Слобідської України (друга пол. XVII ст.)

§ 4. Основні риси права України-Гетьманщини

ГЕТЬМАНСЬКІ СТАТТІ

ПЕРЕЯСЛАВСЬКІ СТАТТІ (17 жовтня 1659 р.)

Договір, укладений у м. Переяславі між **Ю. Хмельницьким** та **царським урядом**. Його підписання відбувалося в умовах значного політичного й силового тиску уповноваженого московського царя князя Трубецького.

Основні положення

- Повноваження гетьмана і всього Війська Запорозького значно звужувалися
- Обраний гетьман тепер зобов'язаний був прибути до московського царя і отримати від нього символи влади — булаву і клейноди
- Замість визнання зверхності константинопольського патріарха київський митрополит мав підпорядковуватися московському
- Зовнішня політика проводилася тільки з дозволу московського царя; зв'язки з Кримським ханством заборонялися взагалі
- Запровадження смертної кари для гетьмана І. Виговського, його родини, а також полковників, які брали участь у виступі проти царської влади
- Гетьманові та Війську Запорозькому заборонялось ухвалювати самостійні рішення про початок чи завершення війни з іншими країнами без царського дозволу
- Ліквідовувалися рештки Білоруського козацького полку, місцевим жителям заборонялося називатися запорозькими козаками
- Зростала кількість міст, у яких мали право перебувати царські воєводи
- Заборонялося козацькій владі знімати гетьмана, хіба що за зраду цареві
- Москва мала право контролювати набір старшинських кадрів, а новообрані полковники мали складати присягу на вірність цареві
- Судова гілка влади втрачала свою незалежність. Судам заборонялося виносити вироки щодо смертної кари старшинам, які були союзниками московської влади
- Україна зобов'язувалася повернути Москві трофеї, захоплені під час переможної для козаків битви під Конотопом
- Оскільки кріпацтво на українських землях було скасовано, а кількість селян-утікачів із московських територій збільшувалася, цар вимагав від української влади забезпечити їхнє повернення до попередніх власників
- За відмову від присяги на користь самодержця передбачалося застосування смертної кари для українських козаків, старшини, міщан

МОСКОВСЬКІ СТАТТІ (1665)

Договір, укладений у Москві між Лівобережним гетьманом **І. Брюховецьким і царським урядом**. Статті Брюховецького значно посилювали політичну, фінансову та військово-адміністративну залежність Війська Запорозького від Москви. Вони поділялися на "старі", тобто підписані Ю. Хмельницьким, та "нові"

Основні положення

- Гарантувалося невтручання до юрисдикції козацьких судів
- Заборонявся постій московських послів і військовиків у козацьких маєтках
- Вибори гетьмана дозволялися тільки в присутності уповноваженої Москвою особи з обов'язковим врученням обранцеві гетьманських символів особисто царем
- Україна, за винятком козацького стану, передавалася під безпосередню владу московського царя (цим пунктом Україна фактично втрачала свою політичну автономію)
- Українська церква підпорядковувалася Москві, а її глава мав бути росіянином за походженням (втрата Військом Запорозьким багатовікового зв'язку з Константинопольською патріархією)

*І. Брюховецький – гетьман
Лівобережної України
(1663–1668)*

ГЛУХІВСЬКІ СТАТТІ (1669)

Міждержавна угода, підписана у Глухові між лівобережним гетьманом **І. Многогрішним і московським урядом**. Порівняно з Московськими статтями І. Брюховецького, права Війська Запорозького значно розширювалися

Основні положення

→ Україні поверталися вольності відповідно до умов Березневих статей Б. Хмельницького

→ Цар обіцяв не порушувати прав козаків

→ Зменшувалася кількість міст, у яких перебували московські воєводи, останнім заборонялося втручатися в українське судочинство, а царських підданих у Гетьманщині могли судити лише за участі представника Війська Запорозького

→ Українцям надавалося право мати 30-тисячне реєстрове військо, яке мало утримуватися за рахунок податків із місцевого населення

→ Податковими пільгами користувалася полкова та генеральна старшина, якій надавалося право провадити судочинство над підданими

→ Урегульовувався порядок наділення землею за службу Війську Запорозькому

→ Не заборонялося проведення вільних виборів гетьмана

→ Не дозволялося Війську Запорозькому налагоджувати міжнародні дипломатичні зв'язки з іншими країнами світу

→ За гетьманом міг установлюватися нагляд з боку старшини з метою інформування царя про справжні його настрої

→ Заборонялося Генеральній раді знімати гетьмана з посади за вчинення злочину без попереднього проведення слідства і згоди на це московського самодержця

→ Пропозиція щодо створення компанійського полку у складі 1000 козаків, якому доручалося підтримувати такий порядок в Україні, яким його хотів бачити московський уряд

КОЛОМАЦЬКІ СТАТТІ (1687)

Двосторонній договір між гетьманом України **І. Мазепою** та московськими царями **Іваном, Петром і царівною Софією**. Договір містив 22 статті, із яких 17 базувалися на Глухівських статтях, а 5 – нових.

Основні положення

Надання дворянських титулів українській старшині та зрівняння їх у правах із московським дворянством. Гетьман жодним чином не міг обмежити прав осіб, наділених царською ласкою

Необхідність тісніших інтеграційних процесів між Україною та Москвою, а також ліквідація національних особливостей українського народу. З метою об'єднання обох народів рекомендувалися асиміляційні заходи, тобто заохочення міжнаціональних шлюбів, вільне пересування та проживання українців на території Московської держави. Цим положенням висловлювалися наміри про об'єднання двох державних утворень і злиття їх в єдину державу на чолі з московським царем

Денонсувати Коломацький договір можна було тільки за згодою обох сторін

4 листопада 1709 р. І. Мазепа відкрито перейшов на сторону Карла XII

КОНОТОПСЬКІ СТАТТІ (1672)

Угода між новообраним лівобережним гетьманом **І. Самойловичем** та **московським урядом**. Договір складався з уточнених і доповнених Глухівських і 10 додаткових статей

Основні положення

Цар забороняв гетьманові притягувати до кримінальної відповідальності козацьких старшин без згоди старшинської ради

Цар обмежував гетьмана у праві дипломатичних зносин не лише з іншими країнами, а й з правобережним гетьманом П. Дорошенком

Не дозволялося розширювати території Війська Запорозького за рахунок білоруських земель

Обов'язкове повернення втікачів із московських земель до їхніх феодалів

Заборонялося приймати участь українських послів у польсько-російських переговорах, де йшлося про долю Української гетьманської держави

Регулювання навіть дрібних справ, як будівництво млинів, знищення річкової греблі тощо

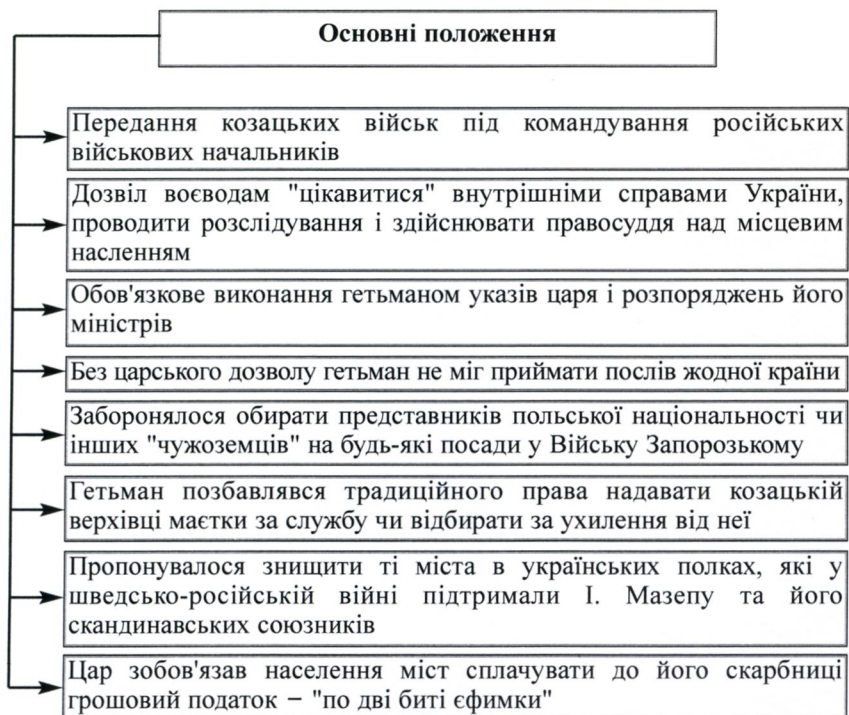
*І. Самойлович – гетьман
Лівобережної України
(1672–1687)*

РЕШЕТИЛІВСЬКІ СТАТТІ (1709)

Статті та додаткові царські укази до них – проект конституції, запропонований московському цареві від імені гетьмана І. Скоропадського, а також "Рішительський указ" Петра І та інструкції царському резидентові в Україні. Сукупність цих правових актів становлять статті І. Скоропадського. Уперше за всю історію україно-російських відносин документ було впроваджено в односторонньому порядку – царським указом.

Із запропонованих гетьманом 14 статей Петро І від п'яти відмовився повністю, решту – задовольнив частково або з певними застереженнями.

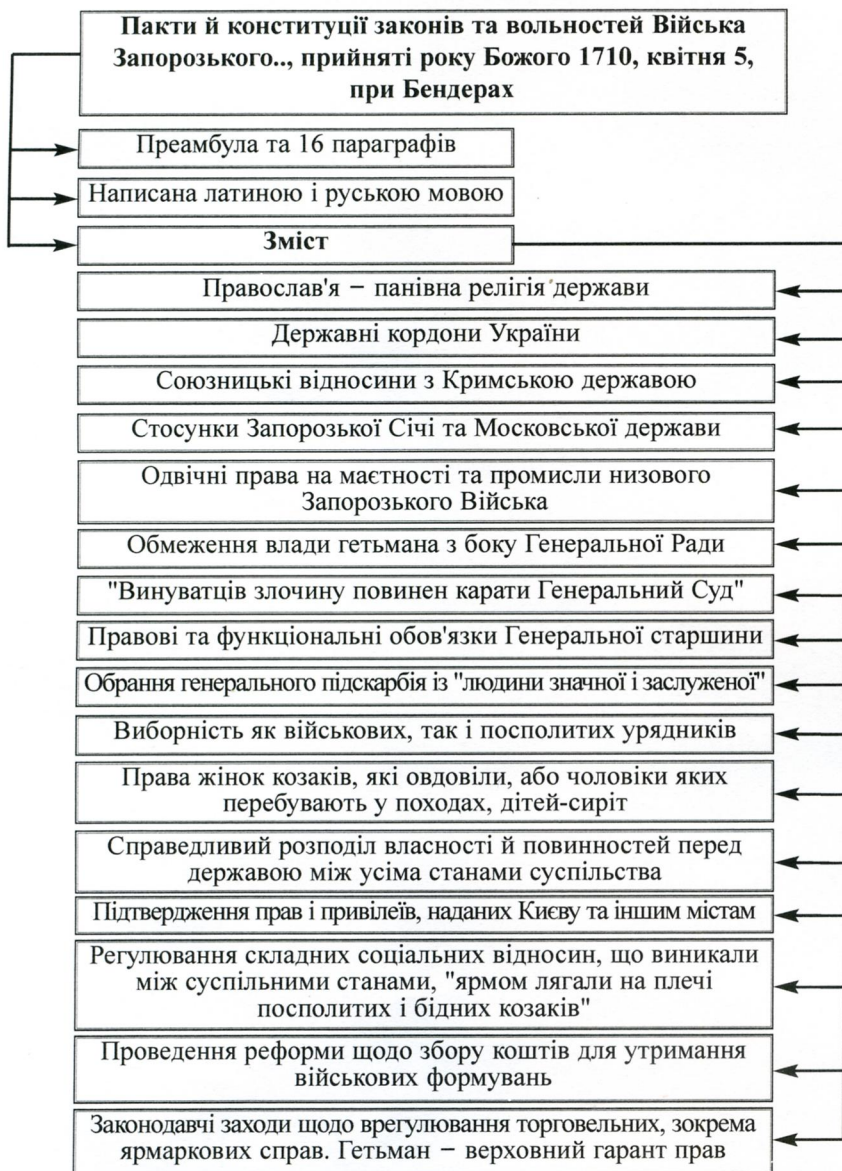
"РІШИТЕЛЬНІ ПУНКТИ" ГЕТЬМАНУ Д. АПОСТОЛУ (1728)

Царський указ був виданий у відповідь на проект гетьманської Конституції, якою передбачалося відновлення політичної системи Гетьманщини на засадах Березневих статей 1654 р. Своїм указом цар відмовився підтвердити права і вольності Війська Запорозького, поглибивши, натомість, залежність України від Росії.

Отже, зміст гетьманських статей від Б. Хмельницького до Д. Апостола зазнав істотних змін у напрямку поступового обмеження української автономії аж до її повної ліквідації наприкінці XVIII ст.

Конституція Пилипа Орлика

Значення Конституції Пилипа Орлика

"Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporovienus..."

Відродження української державності при Б. Хмельницькому, розвиток гуманізму знайшли своє відображення в піднесенні української політичної думки в XVIII ст. Перший її прояв – це Конституція П. Орлика

У документі були враховані політичні, соціально-економічні, культурні традиції українства, вони поєднані з реаліями українського політичного та соціального життя поч. XVIII ст.

Встановлювала національний суверенітет

Ґрунтувалася на ідеї розподілу законодавчої, виконавчої та судової влад:

- ♦ Виборна Генеральна Рада, що мала скликатися тричі на рік
- ♦ Гетьман, обмежений законом у діях, генеральна старшина, обрані представники від кожного полку
- ♦ Суд мав діяти незалежно

Визначала принципи зовнішньої і внутрішньої політики України

Засуджувала протекціонізм і підкуп

Передбачала соціальне забезпечення убогих, сиріт, удовиць

МІЖНАРОДНІ УГОДИ

ГАДЯЦЬКИЙ ДОГОВІР (1658)

- Угода, укладена між гетьманом України І. Виговським і польським урядом **16 вересня 1658 р.** у м. Гадячі
- Україна мала увійти до складу Речі Посполитої як незалежна держава під назвою Велике князівство Руське на рівних з Литвою та Польщею правах
- **Вища законодавча влада** мала належати **національним зборам депутатів**
- **Виконавча влада** належала **гетьманові**, якого обирали довічно і вибори якого затверджувалися королем
- Гетьман мав очолювати Збройні Сили України
- Офіційною в Україні мала стати українська мова
- Передбачалося карбування в Україні власної монети
- Гарантувалися права та привілеї козацтва
- Православні українці мали отримати рівні права з католиками
- Угода передбачала обмеження впливу уніатської (греко-католицької) церкви на нові території
- Передбачалося розширення мережі навчальних закладів в Україні, у тому числі й відкриття університету

СЛОБОДИЩЕНСЬКИЙ ТРАКТАТ (1660)

- Договір, укладений гетьманом України Ю. Хмельницьким з Польщею
- Україна розривала союз з Москвою і відновлювала союз з Річчю Посполитою на основі Гадяцького договору 1658 р.
- Україна отримувала лише автономію з гетьманом на чолі
- Українські війська повинні були брати участь у війні з Московською державою на боці Польщі
- Підписання трактату поклало початок поділу Гетьманської держави на дві частини: Правобережну і Лівобережну

АНДРУСІВСЬКЕ ПЕРЕМИР'Я (1667)

Договір про перемир'я між Московською державою і Річчю Посполитою, укладений **30 січня 1667 р.** у селі Андрусово поблизу Смоленська

Перемир'я встановлювалося на **13,5 років**

За Московською державою залишалися Лівобережна Україна і Смоленськ

Правобережна Україна, Білорусь залишалися у складі Речі Посполитої

Київ на два з половиною роки передавався Московській державі

Запорозька Січ мала перебувати в спільному володінні обох держав

Польща і Москва домовилися про спільну боротьбу з татарською агресією проти України

БУЧАЦЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР (1672)

Договір між Річчю Посполитою і Османською імперією був укладений в м. Бугачі (Тернопільська обл.) у ході польсько-турецької війни 1672–1676 рр. Українська козацька армія на чолі з гетьманом П. Дорошенком виступала на боці турків. Після оточення Львова українсько-турецькими військами Польща змушена була укласти мир

Польща віддавала Туреччині Поділля

Брацлавщина і південна Київщина переходили під владу П. Дорошенка

Польща повинна була сплатити Туреччині контрибуцію за зняття облоги Львова і щорічно платити 22 тис. злотих данини

Мирний договір не був ратифікований польським сеймом, і війна продовжувалася до 1676 р., до підписання Журавненського мирного договору. Але більша частина Правобережної України потрапила під владу Туреччини

БАХЧИСАРАЙСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР (1681)

Угода про перемир'я на 20 років між Туреччиною, Кримським ханством і Московською державою

За Туреччиною залишалися південна Київщина, Брацлавщина, Поділля

За Московською державою – Лівобережна Україна та Київ з ближніми містечками

Територія між Дністром і Бугом мала залишатися нейтральною і не могла заселятися

Козаки отримали право на рибну ловлю, видобування солі та вільне плавання по Дніпру та його притоках аж до Чорного моря

Татари віднині могли вільно кочувати і полювати в степу по обидва боки Дніпра

ВІЧНИЙ МИР (1686)

Мирний договір між Польщею і Московською державою, укладений на основі Андрусівського перемир'я 1667 р.

Польща відмовлялася від претензії на Київ, за що отримала 146 тис. крб компенсації

Північна Київщина та Брацлавщина мали стати нейтральною зоною між Польщею та Московською державою

Правобережна Україна (за винятком Поділля, яке до 1699 р. перебувало під владою Туреччини) залишалася під владою Польщі, Лівобережжя – Москви

"Вічний мир" остаточно закріпив поділ українських земель між двома державами

КОДИФІКАЦІЯ ПРАВА

"Права, по котрым судится малороссийский народ" (1743)

Збірник норм феодального права

Комісія (працювала з 1728 по 1743 рр.)

Склад комісії 49 осіб (від духовенства – 16 осіб, представники військової знаті, козацької старшини, міщанства). Очолювали впродовж 15 років роботи комісії: **В. Стефанович, І. Борозна, Я. Лизогуб, М. Ханенко**

Джерела

Литовський статут 1588 р., збірники магдебурзького права гетьманські універсали, окремі російські закони

Структура

Передмова, 30 розділів, що поділялися на 531 артикул і 1716 пунктів, інструкція кодифікаційної комісії, "Степенный малоросийського військового звання порядок после гетмана"

Регламентувалися

Норми кримінального права. Спектр злочинів та покарань. Установлювалася максимальна міра покарання (кваліфікована смертна кара). Вводилися такі поняття, як "обставини справи", "становище причетних осіб"

Норми цивільного права. Умови правоздатності й дієздатності. Правоздатною визнавалася особа ще в утробі матері. Дієздатними вважалися чоловіки з 18 р., жінки з 13-річного віку. **Повною дієздатністю** володіли особи шляхетського та козацького станів. Позбавлялися можливості набувати цивільні права психічно хворі, глухі, сліпі, німі. **Неповною дієздатністю** володіли: заміжні – перебували під опікою чоловіка; незаміжні – під опікою батька чи брата; позашлюбні діти – заборонялося успадковувати майно; іновірці та відступники від християнства – не мали права набувати власність, отримувати спадок за заповітом, брати в заставу речі, орендувати їх

Право власності, зобов'язальне (договори купівлі-продажу, обміну, дарування) та сімейне право

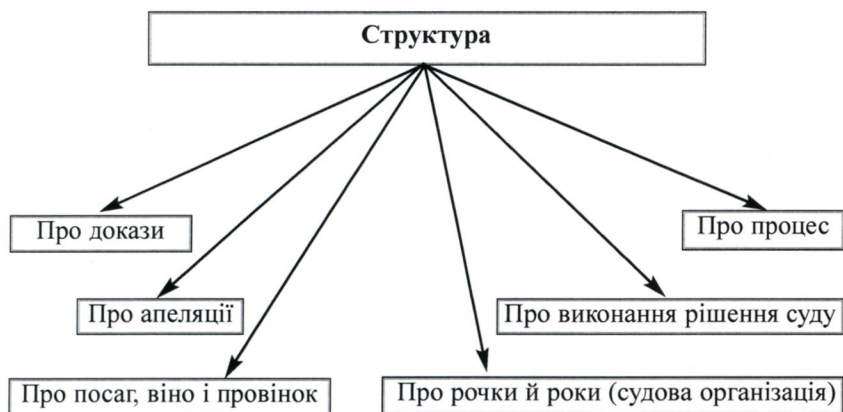
"Права, по котрым судится малороссийский народ", не ставши чинним джерелом права, залишилися важливою пам'яткою систематизації правових норм Української гетьманської держави.

"Суд и расправа в правах малоросийских" (1758)

Упродовж 1750–1758 рр. кандидат у члени Генерального військового суду **Ф. Чуйкевич** за дорученням гетьмана **К. Розумовського** провів приватну систематизацію.

"Суд и расправа в правах малоросийских" становили систематизований витяг тих законів, які діяли як на Правобережній, так і на Лівобережній Україні.

Ф. Чуйкевич зібрав і впорядкував ті норми, що визначали привілейоване становище панівних суспільних верств у судовому процесі.

Захищав судову автономію Гетьманщини, її незалежності від російської судової системи.

Заперечував необхідність оскарження рішень Генерального суду до царського сенату, вважав, що рішення вищого українського суду – остаточне та оскарженню не підлягало.

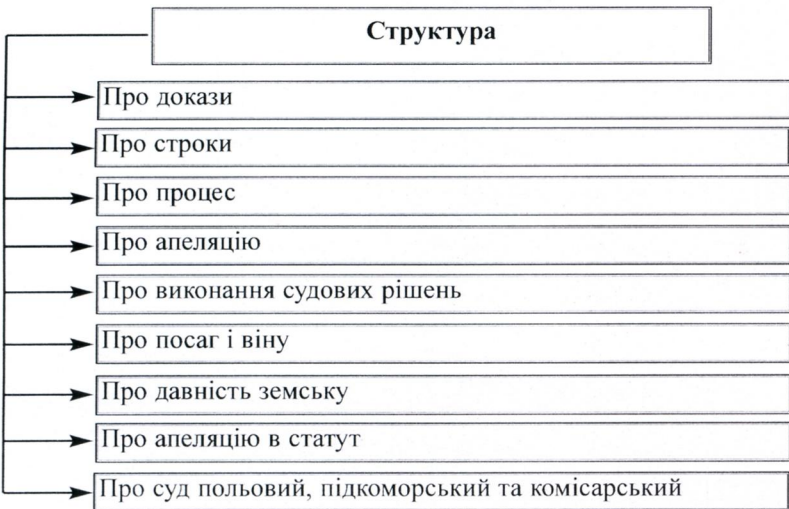
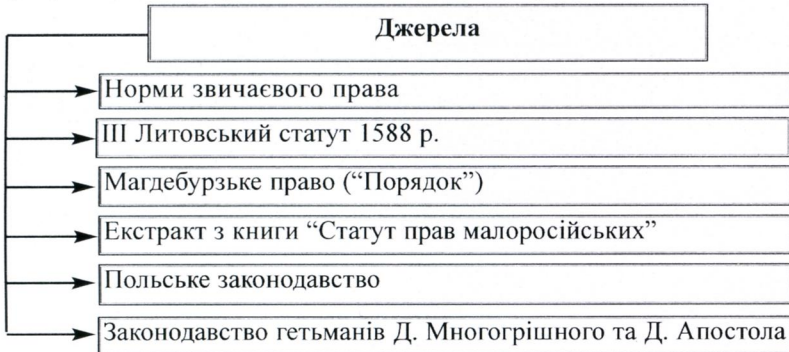
Наполягав на створенні в Україні судів із предметною спеціалізацією в цивільних і кримінальних справах.

Увів до збірника незначну кількість норм цивільного права, що регулювали відносини у сфері земельної власності.

Праця не набула офіційного характеру, але вона застосовувалася в тогочасній судовій практиці.

"Книга Статут и прочие права малороссийские" (1764)

Збірник "Книга Статут и прочие права малороссийские"
упорядкований юристом-практиком В. Кондратьєвим

Збірник не мав офіційного значення. Проте він був корисним для співробітників відновлених станових суддів. Він надав можливість суддям вільніше орієнтуватись у правових нормах Литовського статуту і джерелах магдебурзького права.

"Экстракт малороссийских прав" (1767)

"Экстракт" уклад у 1767 р. син генерального писаря Війська Запорозького **О. Безбородько** для депутата кодифікаційної комісії від Малоросійської колегії Д. Натальїна.

"Экстракт малороссийских прав" 1767 р. є важливим, хоч і нечинним, джерелом права. Він був переданий до архіву Сенату.

"Экстракт из указов, инструкций и постановлений" (1786)

"Экстракт" з'явився в період ліквідації полково-сотенного адміністративно-територіального устрою та автономних органів місцевого управління Української гетьманської держави. Тому виникла потреба в узгодженні старої адміністративної практики з вимогами нового законодавства. Наслідком узгоджувальної роботи і стала поява збірника "Екстракт із указів, інструкцій та установ".

Автор укладеного збірника невідомий.

Джерела

Створено на основі "Екстракту із указів..." 1767 р., частково доповненого і переробленого "Учреждения об управлении губерниями" 1775 р. Акти, прийняті впродовж 1767–1786 рр.

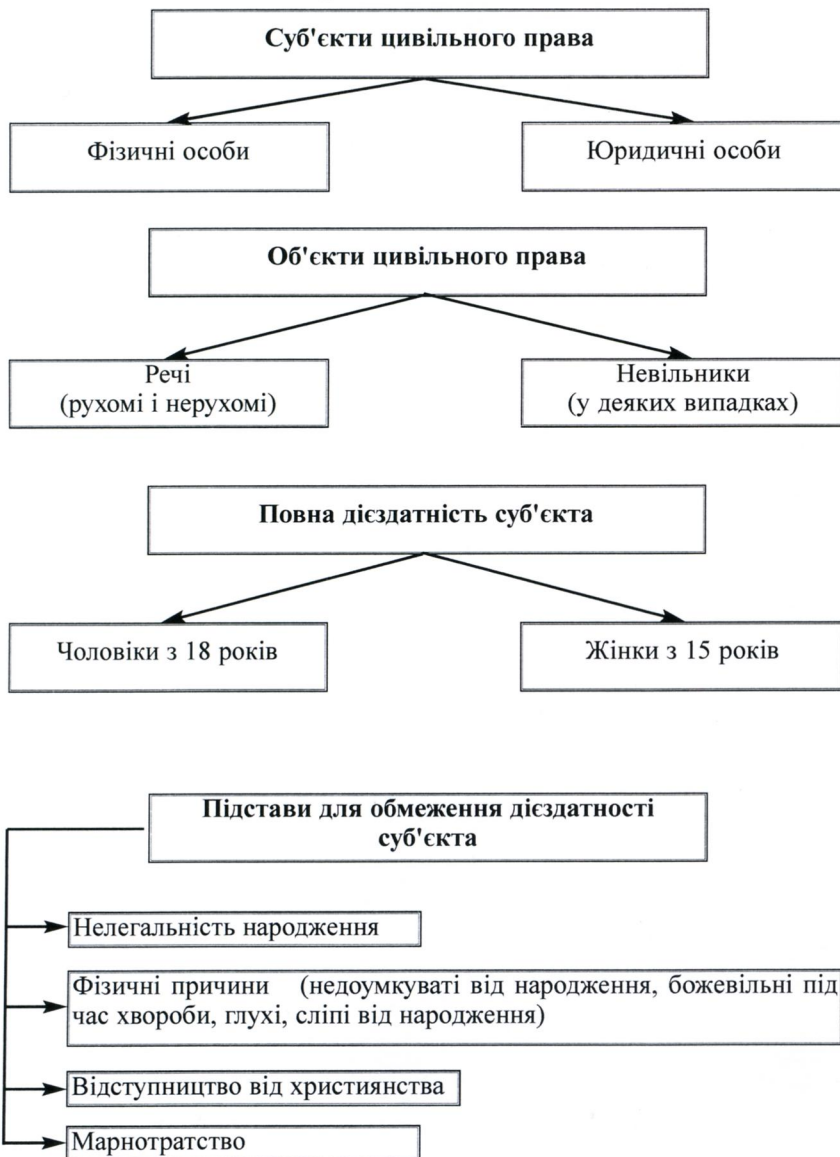
Замість вступу в "Екстракті..." 1786 р. вміщено "Коротке пояснення про Малу Росію", у якому подано історію вищих органів влади та управління Української гетьманської держави

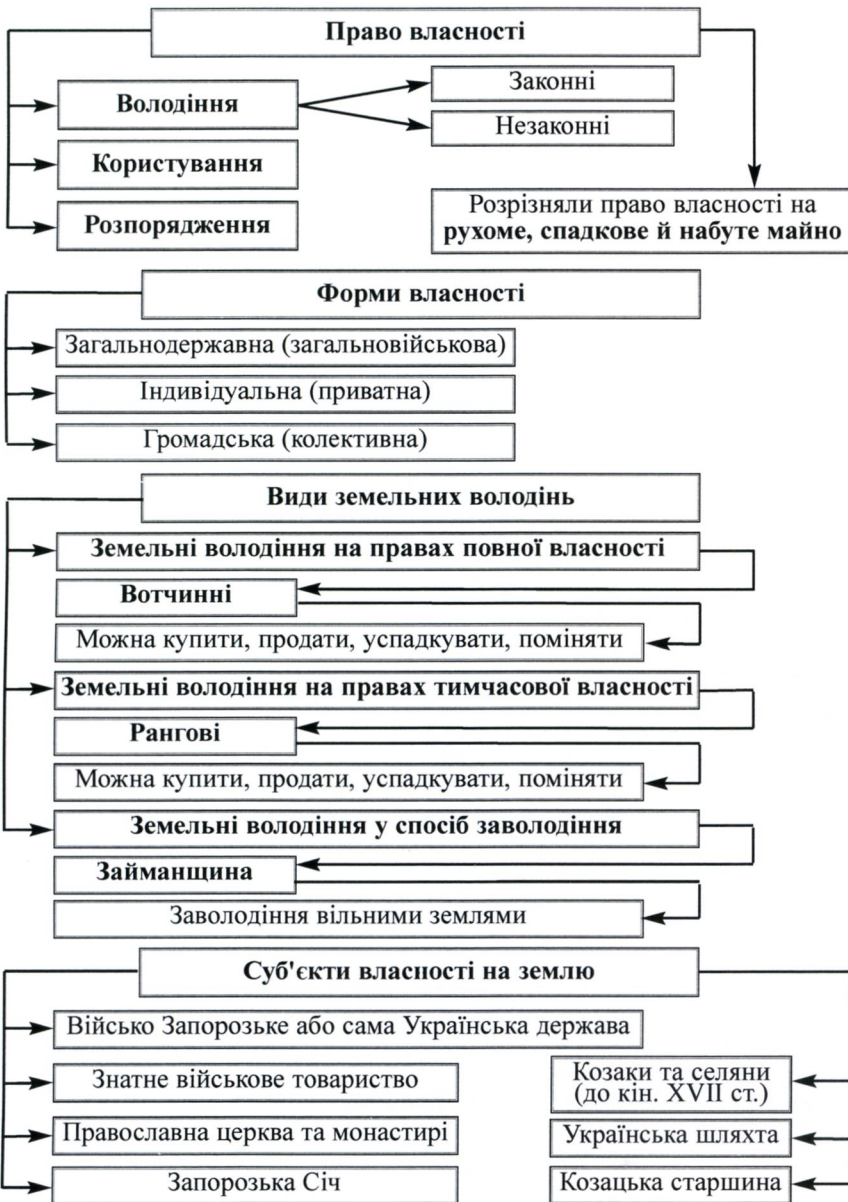
Створення цього збірника є своєрідною спробою виправдати ліквідацію української автономії та вмотивувати поширення губернської системи самодержавного місцевого управління

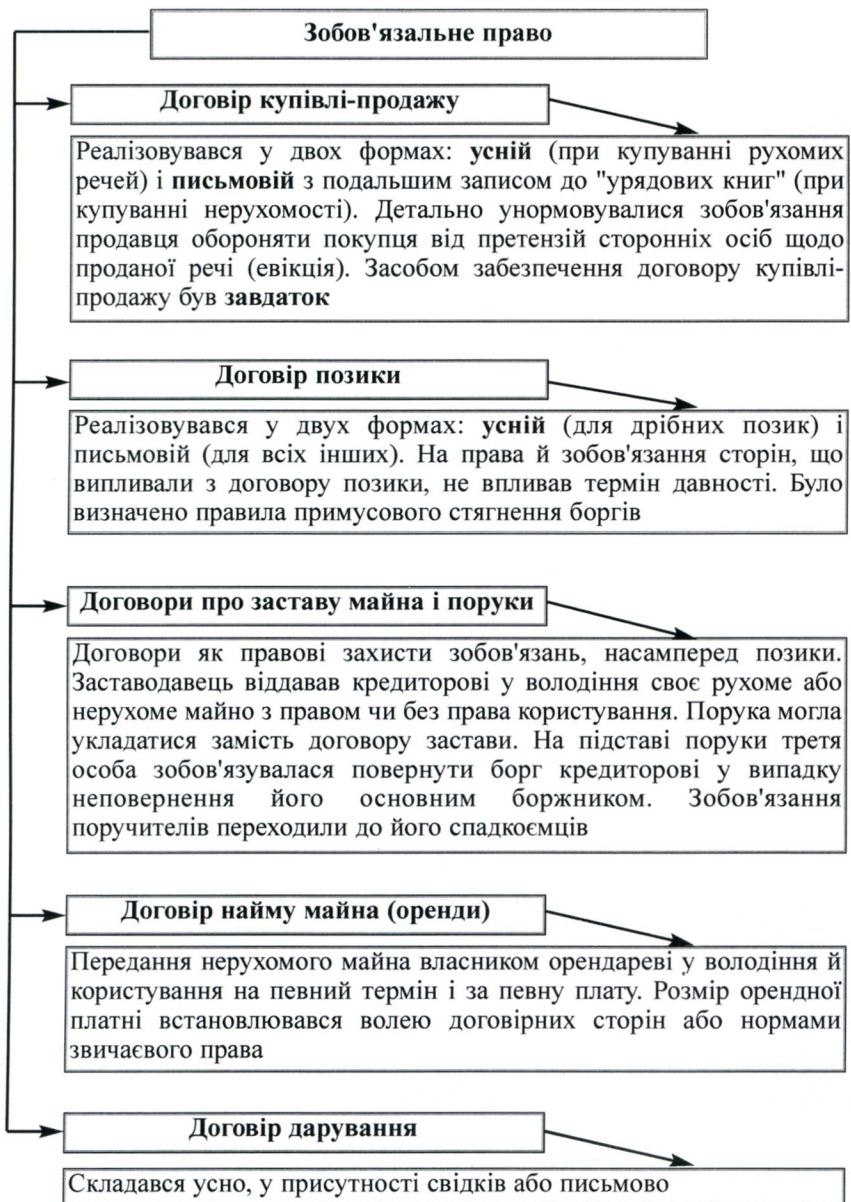
Затверджений Сенатом, цей збірник був розісланий у "присутні місця" України для практичного застосування

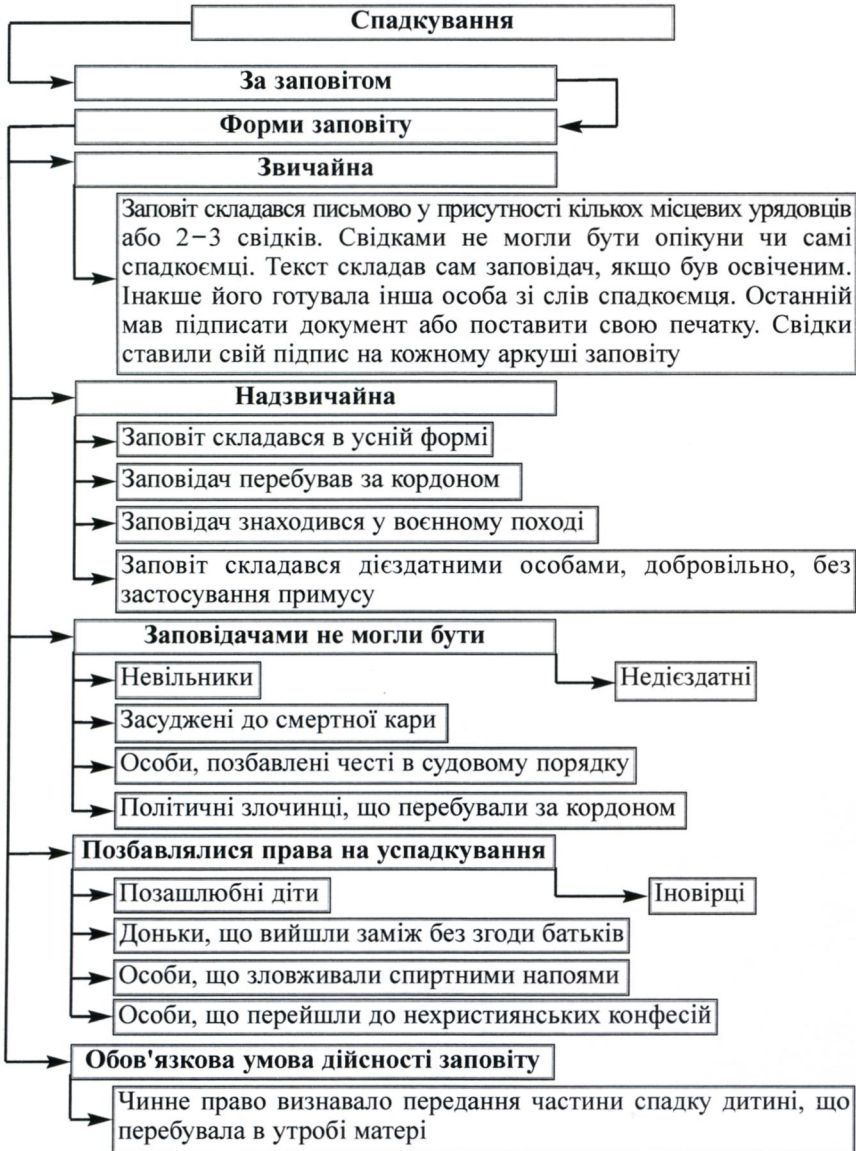
Основні риси цивільного права

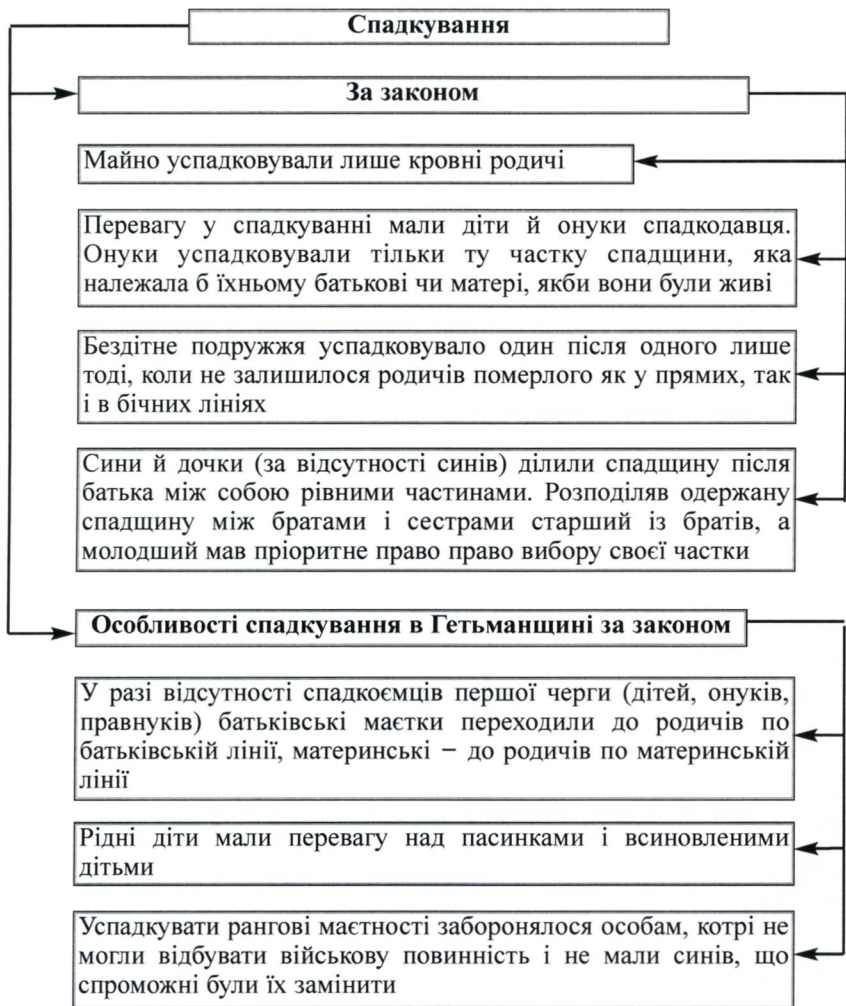

Спадкове право

Шлюбно-сімейне право

Умови вступу до шлюбу

→ Досягнення шлюбного віку (чоловіки – 18 р. жінки – 13 р.)

→ Переговори й угоди між батьками майбутнього подружжя

→ Згода майбутнього подружжя

→ Подружжя, не отримавши згоди від батьків, могло за дозволом на укладення шлюбу звернутися до місцевої влади

Існувало два види шлюбу

→ Шлюб, визнаний законом й такий, що ґрунтується на добровільній згоді між чоловіком і жінкою з метою створення сім'ї та продовження людського роду

→ Подружнє співжиття

Узявши шлюб, жінка переходила під опіку свого чоловіка. Чоловік представляв її інтереси в суді, від імені дружини укладав цивільно-правові акти. Упродовж усього сімейного життя посаг дружини (майно, виділене батьком для одруження) і віно чоловіка (виділена дружині частка з його майна) перебувала під його особистим наглядом і контролем

Припинявся шлюб через смерть одного з подружжя чи розлучення

Вирішення справ законності шлюбів і офіційних розлучень, а також питання віри й моралі належали до компетенції церковних судів

Питання про майнові спори розлучених вирішували місцеві судові установи

Укладати повторний шлюб дозволялося через шість місяців після розлучення або смерті чоловіка чи дружини

Особисті й майнові відносини між батьками й дітьми регулювалися на основі принципу **окремішності**. Діти перебували під батьківською владою та на утриманні й вихованні батьків, поки не досягали повноліття й не були батьками виокремлені (сини) чи одружені (дочки).

Інститут виділу – передання батьком частини майна своїм синам для створення ними власних родин. Виділ дітям проводився при свідках, записувався до актових книг.

**Батьки щодо своїх дітей мали широкі права
(усиновитель мав таку саму владу над усиновленим,
як і рідний батько)**

Невиокремлених синів і дочок батьки в разі необхідної потреби (утрата сімейного майна під час голоду чи іншого лиха) мали право віддати в найми або в заставу на службу

Батьки не несли відповідальності перед судом за скаргами чи позовами своїх дітей

Майно, набуте дітьми під час спільного життя з батьками, залишалося під владою батьків

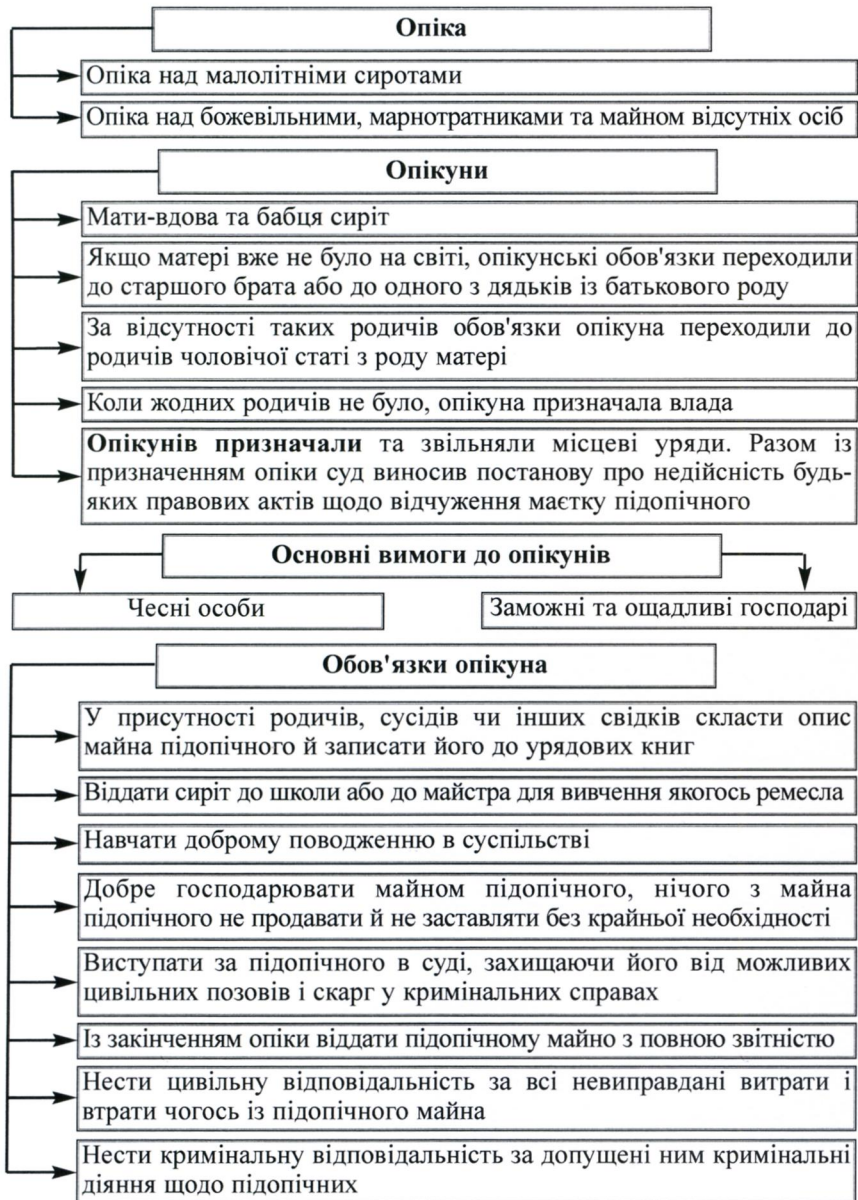
Діти мали право виступати в суді тільки у справах, доручених батьками

Спадщина, яку одержували діти, а також майно, яке вони самостійно набували законним способом, у випадку їх смерті переходили до батьків

**Права дітей в сім'ї залежали значною мірою від легальності
народження**

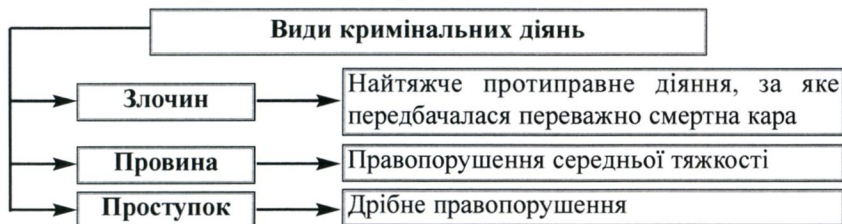
Діти, народжені в законному шлюбі, мали всю повноту прав, установлених законом для законнонароджених дітей, інші діти були позбавлені таких прав

З нешлюбних дітей розрізняли дітей, що народилися від чоловіка і жінки, які не були пов'язані між собою шлюбом ("**бенкарти**"), та дітей, народжених від неодружених чоловіка й жінки, проте які згодом укладали шлюб і, крім дітей, прижитих до одруження, народили шлюбних дітей

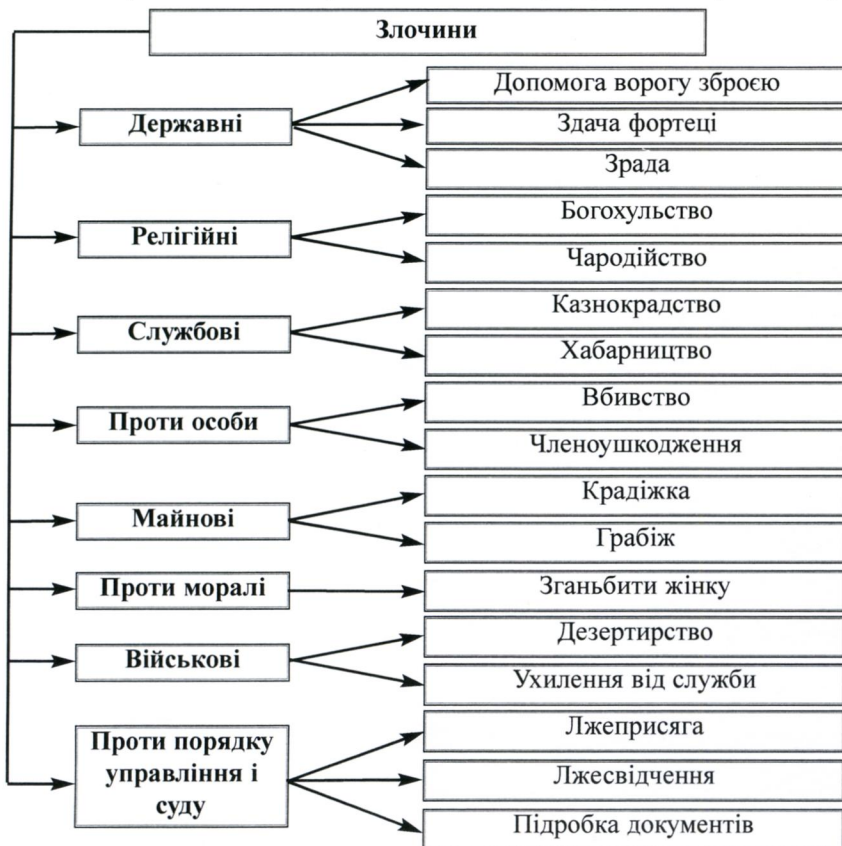

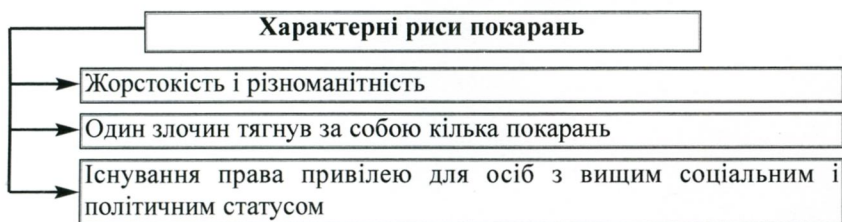
Кримінальне право Гетьманщини

Суб'єктами злочину визнавалися особи, що досягли 16-річного віку

Приреченого на страту повідомляли за тиждень і відводили в особливе місце, де він мав право приймати друзів і знайомих, а також священників для покаяння. Йому заборонялося пити алкогольні напої.

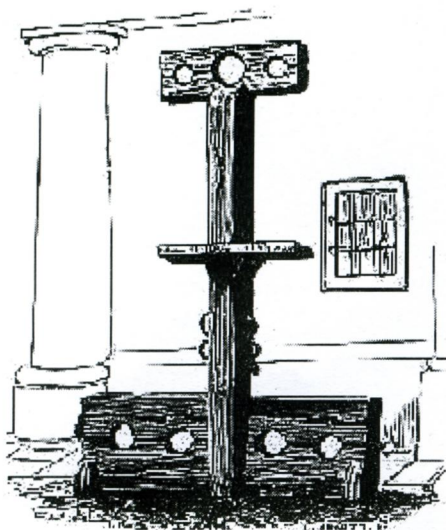
Страта не застосовувалася до вагітних жінок, дівчаток до 13 років, хлопчиків – 16 років, старих людей.

Больові покарання здійснювалися біля стовпа на дорозі, ринку, біля дзвіниці. Винного прив'язували за обруч біля шиї або приковували його ланцюгом, щоб не втік. Як правило, перед побиттям винних водили "на срам їх" вулицями.

Вигнання проводилось урочисто. Здійснював його "міський слуга", або кат. При вигнанні злочинця оголювали.

Майно злочинця не відбиралося у матерів і дружин, якщо вони не знали про вчинення злочину. Коли майно відбиралося в обмовленого, який покінчив життя самогубством, то воно поверталося спадкоємцям.

Частіше конфіскація майна пов'язувалася з політичними злочинами і тягла за собою заслання до Сибіру. Засланих було дуже багато (наприклад, гетьмани Многогрішний, Самойлович).

Ганебний стовп

Судочинство

Існували дві форми процесу – **змагальний і розшуковий** (слідчий)

Сторонами процесу був **позивач** ("істець") та відповідач ("ответчик")

Позивач мав право мати представника на суді – "**прокуратора**"(адвоката)

Не мали права брати участь у судовому змаганні збездечені особи, прокляті церквою, неповнолітні, божевільні, глухі, сліпі, німі, марнотратці. За них у суді виступали батьки, опікуни, "куратори"

Судова справа починалася з подачі **позову** (скарги)

У деяких випадках процес розпочинався з ініціативи судових органів

У цивільних та дрібних справах попереднє слідство здійснював сам позивач, а тяжкі кримінальні справи розслідувалися судовими органами

Судочинство було **усним** і обов'язково відображалось в **протоколах**, які підписували всі члени суду. До сер. XVIII ст. судочинство велося українською мовою

Докази: власне зізнання; свідчення свідків; письмові та речові докази; висновки експертів, присяга, зізнання під час тортур

При розслідуванні тяжких злочинів застосовувалося катування. Від цього звільнялися шляхта, духовенство, психічно хворі, вагітні жінки, старі й малолітні

По закінченні розгляду справи суд виносив **вирок** ("декрет, приговор"), який міг бути довгий і короткий; очний і заочний

Суперечки між сторонами розв'язувалися і без судового втручання – "**замирення**"(мирова угода), що заносилася до судових актових книг

Виконання вироку у кримінальних справах проводив сам суд, у цивільних – сторона, що вигравала справу

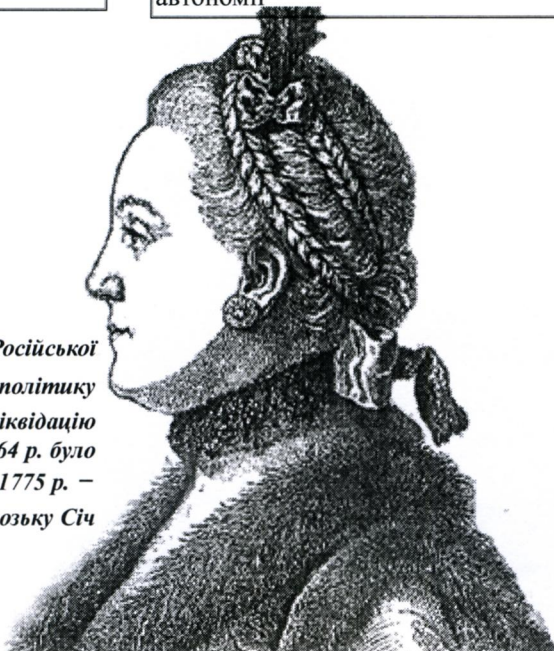
Сторона, що була невдоволена вироком або рішенням суду, мала **право на апеляцію**, яка могла бути подана до вищих судових органів у **10-денний термін**

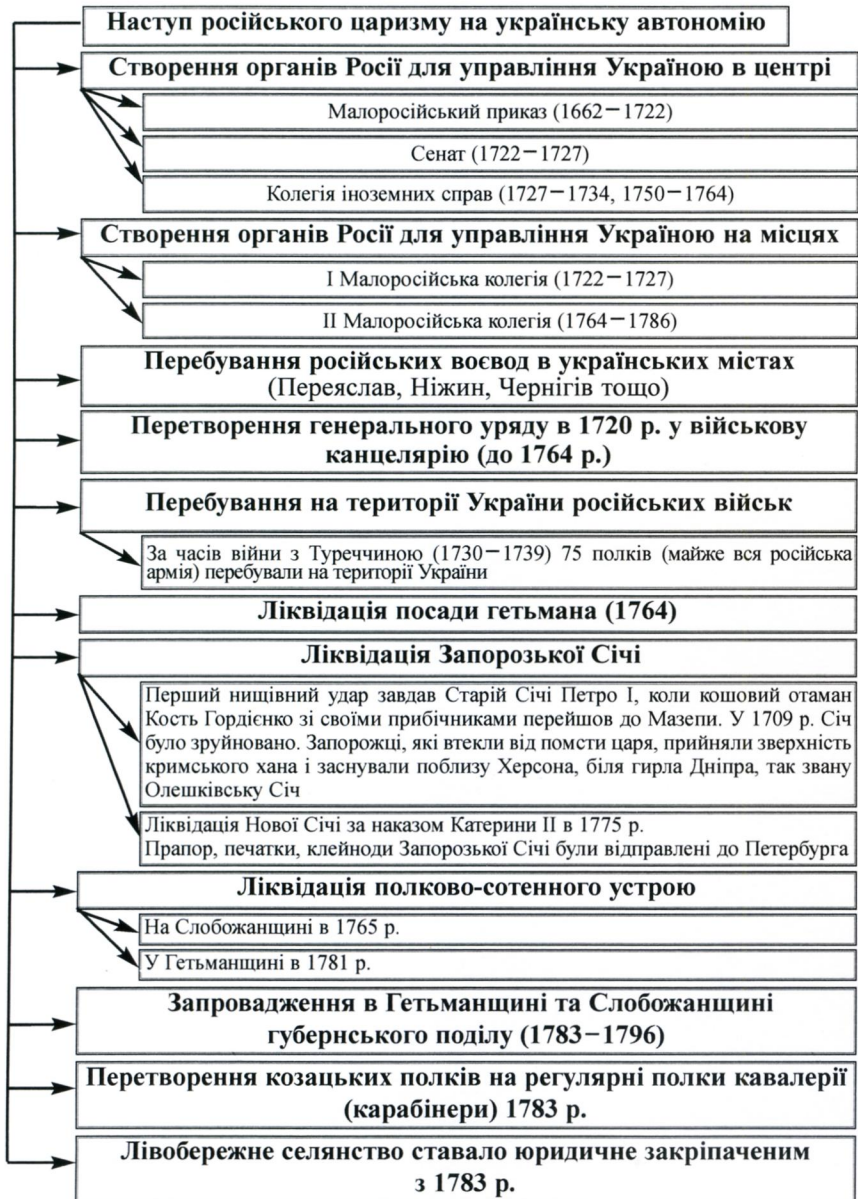

§ 5. Обмеження та ліквідація автономії Гетьманщини Періодизація колоніальної політики Російської імперії в Україні

Катерина II – імператриця Російської імперії (1762–1796). Проводила політику спрямовану на остаточну ліквідацію автономії України: 1764 р. було скасовано гетьманство, 1775 р. – остаточно зруйновано Запорозьку Січ

§ 6. Особливості Української гетьманської держави

Українська козацька держава за найголовніше вважала забезпечення потреб воєнного часу і, з огляду на це, ретельно зберігала протягом майже всього періоду свого існування **військову організацію**. Це позначилося на багатьох сферах життя Гетьманщини (збереження на досить довгий час за українською державою назви "Військо Запорозьке"; назви основних державних посад Гетьманщини, як гетьман, полковники, сотники, генеральна, полкова та сотенна старшина; поєднання всіма урядовцями у своїй діяльності адміністративних і військових функцій

Новий устрій об'єднував **республіканські традиції Запорожжя** з принципами **особистої влади, військової диктатури**. Якщо на Січі збереглася справжня виборність усіх військових посад, то в Україні вона поступово перетворилася на фікцію. Поступова відмова від скликання козацьких рад означала відхід української держави від демократичних принципів організації влади

Українська держава, як і більшість тогочасних держав Європи, мала **становий характер**. З одного боку, це означало, що український устрій формувався лише на основі однієї верстви – козацтва, яке поступово перетворювалося на панівну частину українського суспільства. Водночас гетьманська адміністрація набувала загальнодержавного значення. Вона справді клопоталася питаннями, які виходили за межі суто козацьких інтересів, стосувалися інших верств. Але ні у військовій раді, ні в жодному з тогочасних органів управління представників цих верств не було, що породжувало внутрішні суперечки й політичну нестабільність. З іншого боку, серед самого козацтва відбувався процес розширення, що призводило до виникнення суперечностей між народними масами та старшинською верхівкою, між народом та гетьманським урядом

Відсутність чіткого поділу вищої державної влади між радою (козацькою, старшинською, чорною) і гетьманом. Цей факт може свідчити про надзвичайну динаміку розвитку Гетьманщини в другій половині XVII ст., коли одні державні інститути, як-от, генеральна або козацька рада, відходили на другий план, а їх заступали інші, наприклад, старшинська рада

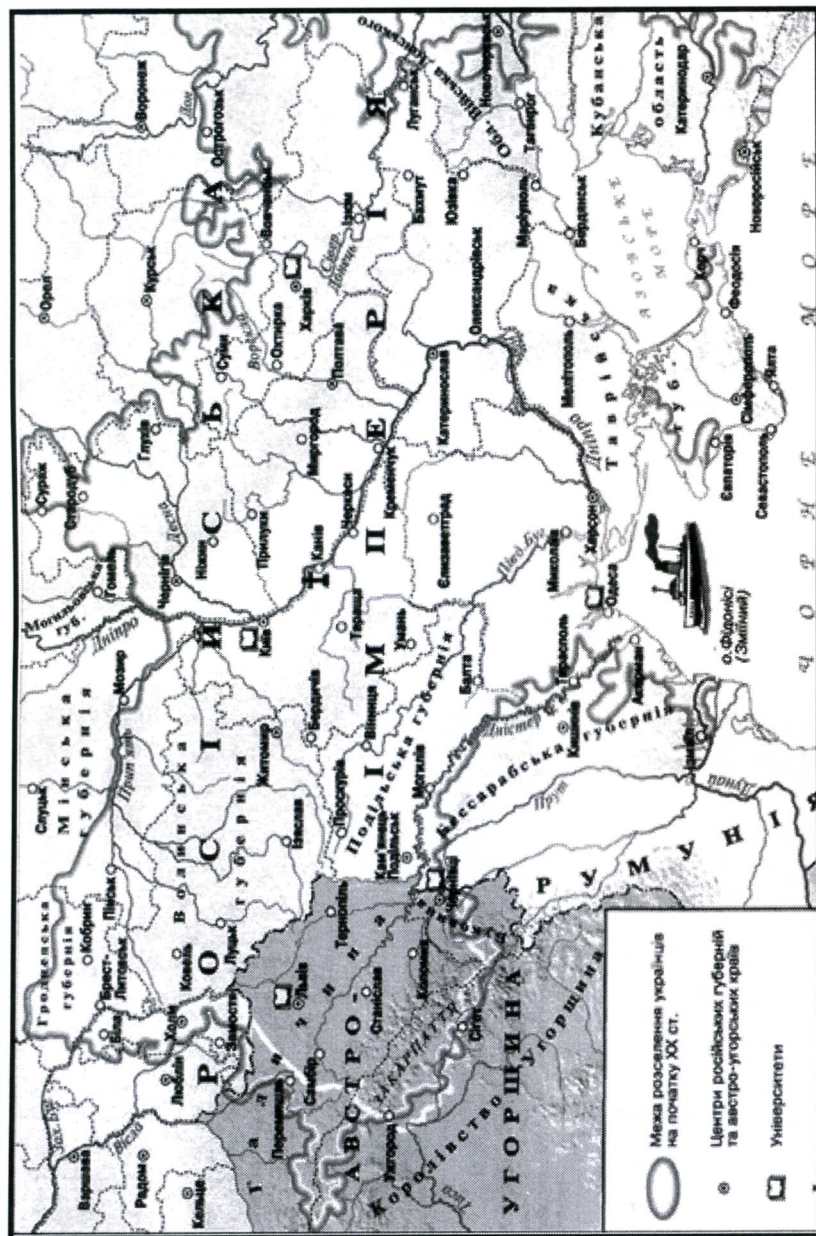
Українська державність багато в чому спиралася на авторитет Б. Хмельницького

Своєрідна правова система

Полково-сотенний адміністративно-територіальний устрій

Розвиток військової організації відбувався не за класичною схемою, тобто, якщо в інших державах армія утворювалася для розв'язання завдань зовнішньої політики, то в Україні організоване козацьке військо створювало свої державні інститути з 1648 р.

Російська імперія на поч. XIX ст.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2
ТРАДИЦІЇ ДЕРЖАВНОСТІ І ПРАВА УКРАЇНИ В УМОВАХ
ІНОЗЕМНОГО ПАНУВАННЯ (КІН. XVIII – ПОЧ. XX СТ.).
ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ (1917–1921)

РОЗДІЛ 8. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИЙ УСТРІЙ УКРАЇНИ
В ІМПЕРСЬКУ ДОБУ

§ 1. Хронологія подій

Кінець XVIII ст. в українській історії – час великих політичних і соціальних змін, спричинених новою геополітичною ситуацією в **Центральній і Східній Європі**. У результаті кількох російсько-турецьких війн зникла **турецька присутність** на півдні України, частиною Російської імперії стало **Кримське ханство (1783)**, зазнала поділів і зникла з політичної карти **Річ Посполита**. Українські землі опинились у складі найбільших на той час у Європі імперій.

Землі, населені українцями наприкінці XVIII ст.

Територія	Площа, тис. кв. км	Населення, тис. чол.	
Гетьманщина	92	2300	Російська імперія
Слобідська Україна	70	1000	Російська імперія
Південна Україна	185	1000	Російська імперія
Правобережна Україна	170	3400	Річ Посполита Австрійська імперія
Східна Галичина	55	1800	Річ Посполита Австрійська імперія
Закарпаття	13	250	Оттоманська імперія до 1772 р. Австрійська імперія
Буковина	5	150	Річ Посполита Австрійська імперія з 1775 р.
Разом	585	10 000	

Наприкінці XIX ст. приблизно **85%** усієї етнічної української території належало **Російській імперії**. За даними перепису (1897), тут проживало **25,3 млн** українців, більшість із яких (**17 млн**) – у південно-західній частині імперії.

Решта – **15%** етнічної території, що належала **Австрійській імперії**, налічувала близько **7 млн**. Найбільшим осередком українства була **Східна Галичина**, у якій проживало **4,5 млн** українців, на **Закарпатті** – **500 тис.**, та **300 тис.** – у **Буковині**.

Таким чином, наприкінці XVIII ст. майже всі західноукраїнські землі потрапили під владу Австрії. З 1867 р. Австрійська імперія перетворилася на дуалістичну Австро-Угорську монархію. Новостворена держава поділялася на **Цислейтанію**, яка мала 14 земель (Верхня та Нижня Австрія, Галичина, Чехія, Буковина, Герц, Істрія та ін.) і **Транслейтанію** (Угорщина, Фіуме, Хорвато-Словенія та ін.).

Поділені між двома імперіями українці впродовж тривалого часу були найчисленнішою етнічною групою в Європі, позбавленою своєї державності. Натомість, вони мали неоднакові політичні умови для розвитку.

Російська імперія у здійсненні управління не враховувала етнічного фактора (крім великоросійського). До новітньої епохи такі етнічні чинники, як мова, культура і навіть релігія, у російсько-імперській суспільно-політичній структурі відігравали другорядну роль. А найважливішими елементами легітимації та організації були государ і династії, становий порядок суспільства та імперська ідея.

В **імперській Австрії**, зокрема із 60-х рр. XIX ст., існувала цілком протилежна ситуація. Держава надала можливість українцям, як і іншим національним групам, бути залученими до політичного життя: створювати національні організації, політичні партії, школи.

У підсумку це привело до того, що російсько-австрійський кордон упродовж усього періоду його існування – від кін. XVIII до поч. XX ст. – утвердився не тільки як географічно-політичне поняття. Він означав належність населення цих двох держав до різко відмінних суспільно-політичних систем. Відмінність в історичному досвіді населення західноукраїнських земель і населення Наддніпрянської України, що закладалася в імперську добу вітчизняної історії, відіграє важливу роль і дотепер.

**§ 2. Суспільно-політичний лад і право України
у складі Російської імперії
(кін. XVIII – поч. XX ст.)
Суспільний лад (перша пол. XIX ст.)**

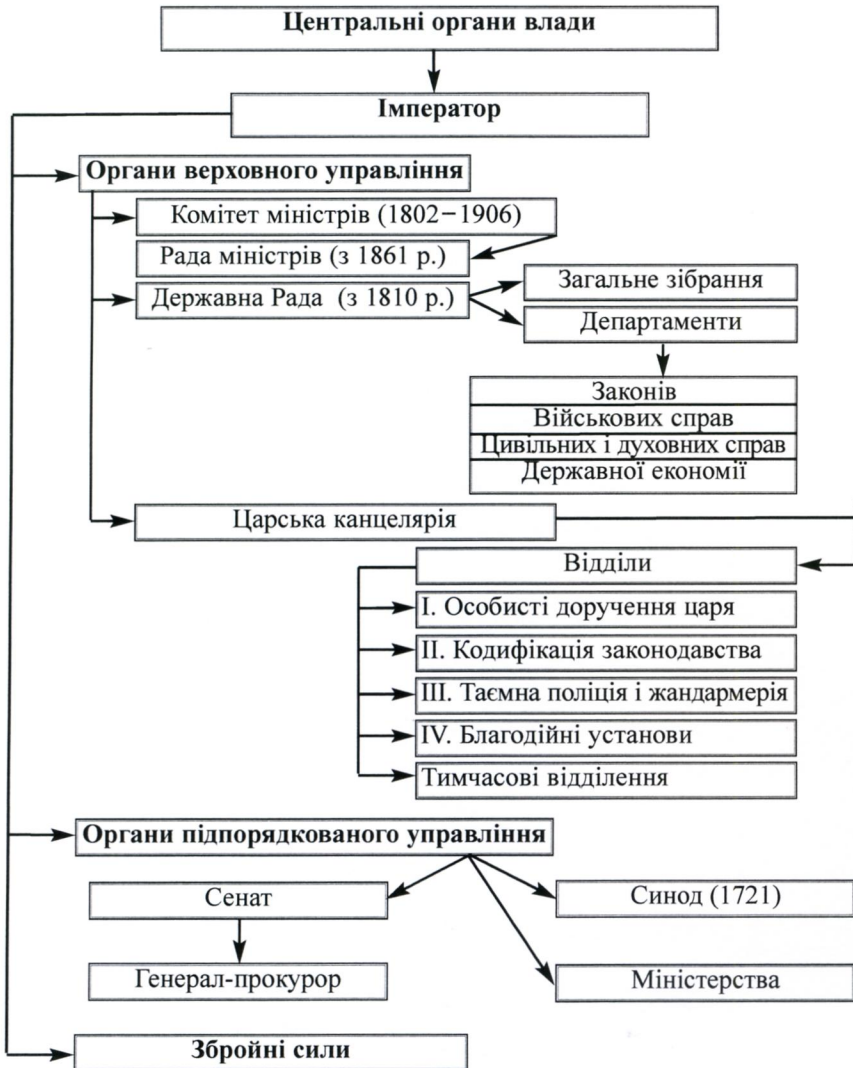

Дворянство розглядалося як головний стрижень і опора самодержавства. Найважливішим актом, що здійснив правову консолідацію російського та українського дворянства, була "Жалувана грамота дворянству" (1785). Вона визначала особисті та майнові права дворян, принципи організації місцевого дворянського самоуправління й порядок укладання родовідних дворянських книг. Формою станової організації дворянства були дворянські зібрання, які вирішували справи дворян і місцеві питання (збір грошей на місцеві потреби). Дворянські зібрання збиралися раз на три роки. До їх складу входили спадкові дворяни (не молодші 25 років), які відповідали майновому, освітньому чи службовому цензам.

Державні селяни сплачували грошові податки, виконували рекрутську, підводну повинності, феодалну ренту.

Вищі органи влади Російської імперії (XIX ст.)

Українські землі, які входили до складу Росії, підпорядковувалися центральним та місцевим органам влади Росії.

ІМПЕРАТОРИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

ОЛЕКСАНДР І

Олександр І (1777–1825) – російський імператор (1801–1825), старший син Павла І. Займав престол після вбивства батька Павла І у результаті дворського перевороту. У перші роки правління, побоюючись революційних виступів і частково під впливом своїх радників, серед яких були й українці (М. Сперанський, В. Каразін), здійснив низку

ліберальних реформ (указ 1803 р. про вільних хліборобів, указ про дозвіл купцям, міщанам і державним селянам купувати незаселені землі, відкриття Харківського і Петербурзького університетів).

У 1805–1807 рр. брав участь у 3-й і 4-й коаліціях проти наполеонівської Франції, зазнав поразки в битві під Аустерліцем (1805) і Фрідландом (1807).

У 1813–1814 рр. Олександр І був учасником закордонних походів російської армії, одним із керівників

Олександр І

Віденського конгресу 1814–1815 рр. і організаторів Священного союзу 1815 р. Олександр І вів успішні війни з Туреччиною (1806–1812), Швецією (1808–1809). У роки правління Олександра І Російською імперією були захоплені Грузія (1801), Фінляндія (1809), Бессарабія (1812), Азербайджан (1813). Уряд Олександра І проводив імперську політику щодо неросійських народів. Для зміцнення колоніальної адміністрації в Україні скасував виборність судових і адміністративних посад, посилив русифікацію шкільництва, придушував українську культуру. Помер у Таганрозі.

МИКОЛА І

Микола І (Микола Павлович Романов, 1796–1855) – російський імператор (1825–1855). Третій син Павла І. Зайняв престол після раптової смерті Олександра І і придушення повстання декабристів 1825 р.

Микола І на початку свого царювання зробив спробу реформувати державний лад Росії, для чого у 1826 р. було утворено Секретний комітет, який розробив низку проєктів перебудови центральних і губернських установ. Цей же комітет підготував проєкт Додаткового закону про стани. Усі ці зміни були схвалені у грудні 1830 р., але тільки окремі пропозиції комітету були втілені у законах.

Під час правління Миколи І було здійснено реформу управління державними селянами (1838–1840), видано закон про зобов'язаних селян (1842), запроваджено Інвентарні правила (1847–1848).

З метою поліпшення судоустрою і судівництва провадилися кодифікаційні роботи (Звід законів Російської імперії (1832) та "Уложення про покарання виправні та карні" (1845)).

За Миколи І посилилися репресивно-каральна діяльність та докладна регламентація усіх сфер життя суспільства. Було сформульовано концепцію єдиної і неділимої Росії та тричленну формулу російської державності: православ'я – самодержавство – народність. Імператорським указом від 3 липня 1826 р. було утворено Третє відділення Власної його

Микола І

імператорської величності канцелярії – політична поліція імперії. Репресіям було піддано багатьох визначних людей, розгромлено революційні організації петрашевців, Кирило-Мефодіївське братство тощо. Придушувалися національно-визвольні рухи і спроби поширення західноєвропейських революційних ідей, зокрема польське повстання 1830–1831 рр. та революції в Угорщині 1848–1849.

За Миколи І Росія вела війни за завоювання Кавказу і Середньої Азії, а також російсько-іранську 1826–1828 рр. і російсько-турецьку 1828–1829 рр. війни. Поразка Росії у Кримській війні 1853–1856 рр. стала причиною кризи режиму, встановленого Миколою І, та його смерті.

ОЛЕКСАНДР II

Олександр II (1818–1881) – російський імператор (1855–1881), син Миколи I. Поразка Російської імперії в Кримській війні 1853–1856 рр., криза економічного розвитку країни, національно-визвольний рух поневолених народів примусили Олександра II здійснити низку реформ: відміна кріпосного права 1861 р., земельна, судова, міська та ін. У зовнішній політиці Олександр II дотримувався німецької орієнтації, особливу увагу приділяв так званому східному питанню, у 1877–1878 рр., прагнучи зміцнити позиції Російської імперії на Балканах, вів війну з Туреччиною.

За Олександра II до Росії було приєднано Північний Кавказ, завойовано значну частину Середньої Азії. У 1863–1864 рр. жорстоко придушив національно-визвольне повстання в Польщі.

Щодо України проводив агресивну шовіністичну політику (Валуєвський указ 1863 р., Емський акт 1876 р.).

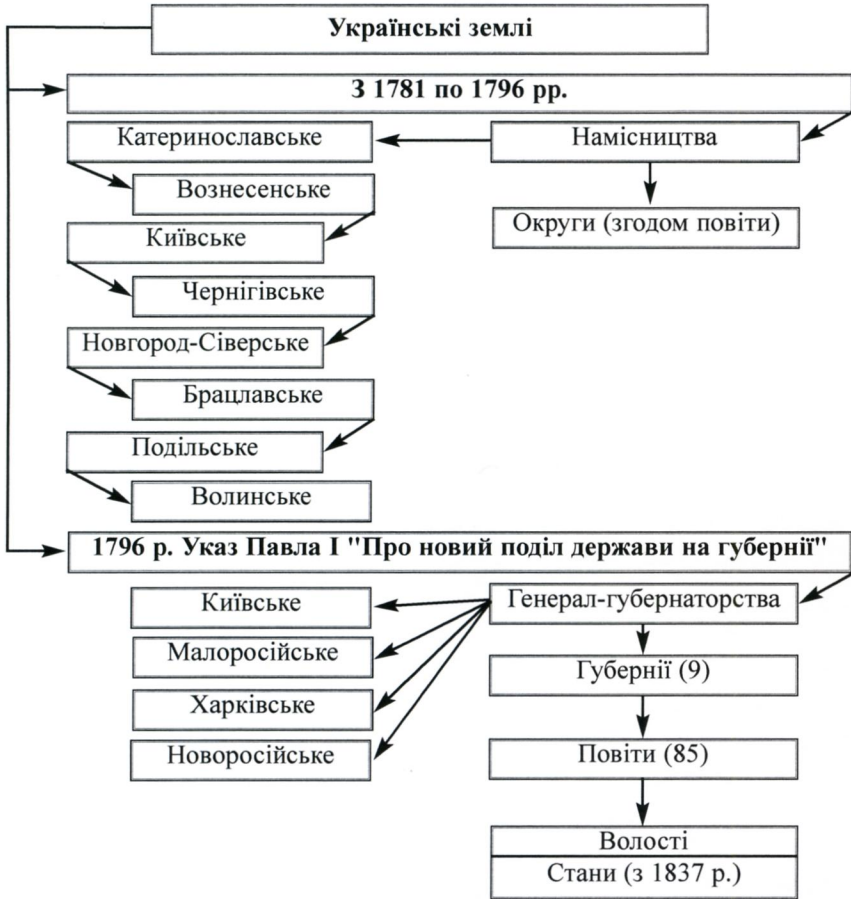
Убитий 1 березня 1881 р. у Петербурзі народовольцем І. Гринецьким.

Олександр II

Адміністративно-територіальний устрій українських земель (кін. XVIII – поч. XX ст.)

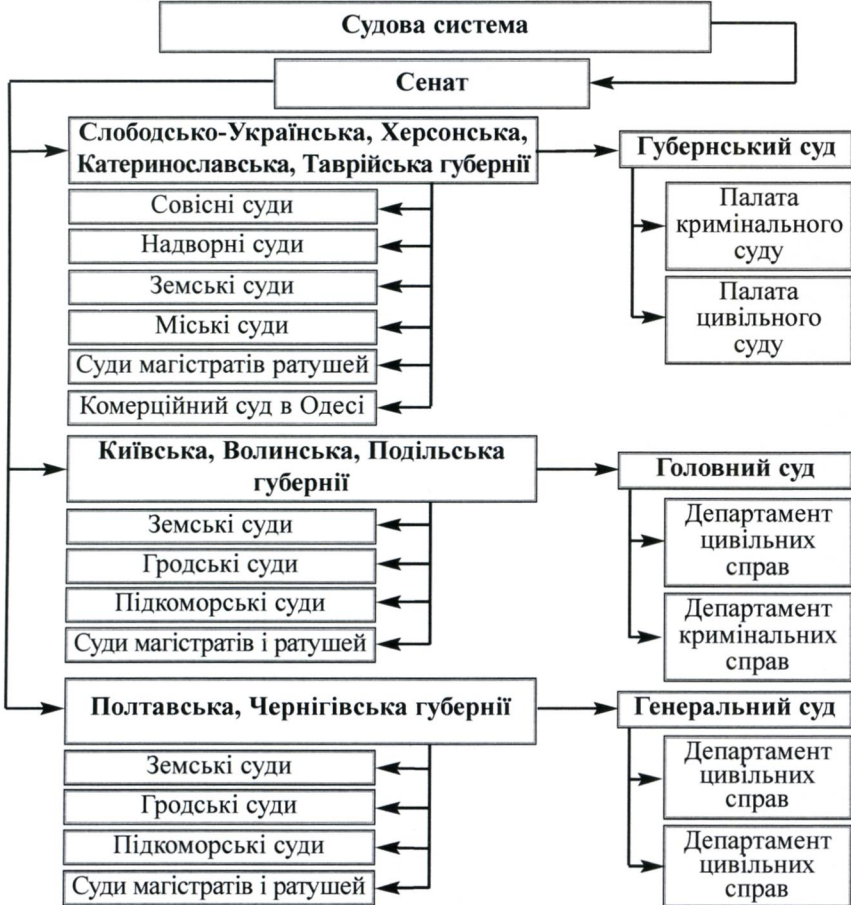
Територія Російської України, крім зазначеного адміністративного поділу, поділялася на **спеціальні округи: військові, навчальні, судові, залізничні, митні, поштово-телеграфні**. Їхні межі лише в деяких випадках збігалися з межами губерній. Такий російський поділ України залишався незмінним, за винятком переходу від однієї губернії до іншої, окремих повітів, до розпаду Російської імперії в 1917 р..

**Місцеве управління на українських землях
у складі Російської імперії
(перша пол. XIX ст.)**

**Судова система на українських землях у складі
Російської імперії (XIX ст.)
Судова система поч. XIX – 30-ті рр. XIX ст.**

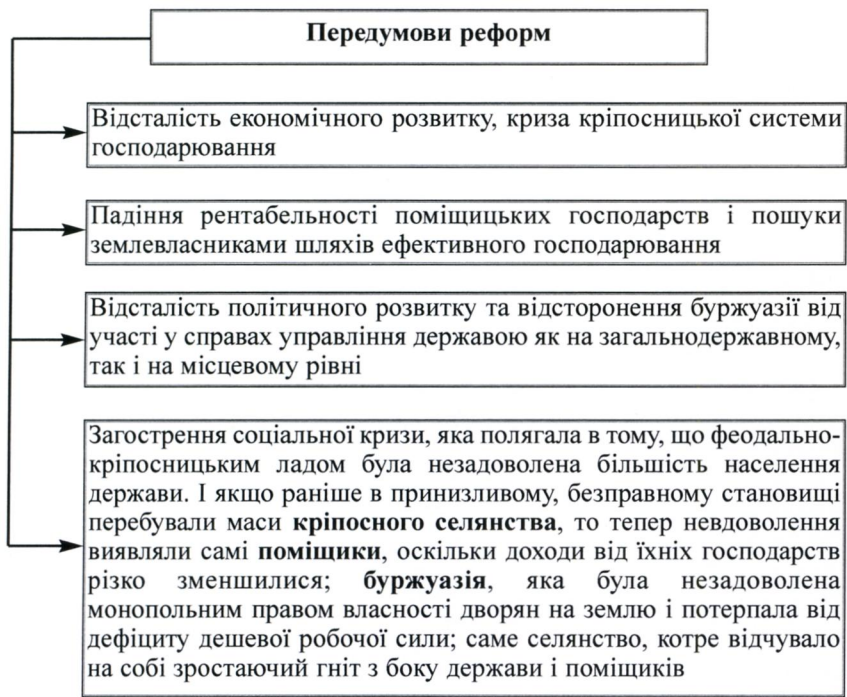

Протягом 30-х рр. XIX ст. відбуваються зміни в судовій системі: скасовані підкоморські і міські суди; Генеральний і Головний суди були перетворені в палати кримінального і цивільного судів, голови яких призначалися імператором.

У 40-х рр. XIX ст. судова система України була приведена у відповідність із загальноросійською. Відмінність полягала в тому, що в Україні судді призначалися, а в Росії обиралися.

Буржуазні реформи 60–70-х рр. XIX ст.

Друга половина XIX ст. в Росії знаменувалася зміною феодальної суспільно-економічної формації капіталістичною. Переломним етапом в історії країни став кін. 50-х – поч. 60-х рр. У цей час очевидною стала неможливість подальшого збереження феодально-кріпосницьких відносин, що панували протягом століть, відбулося скасування кріпосного права, набув розвитку новий, більш прогресивний капіталістичний уклад.

Своєрідним поштовхом до проведення реформ, каталізатором змін стала поразка Росії в Кримській війні та масові селянські виступи і заворушення, що загрожували вилитися в чергову селянську війну.

Селянська реформа 1861 р.

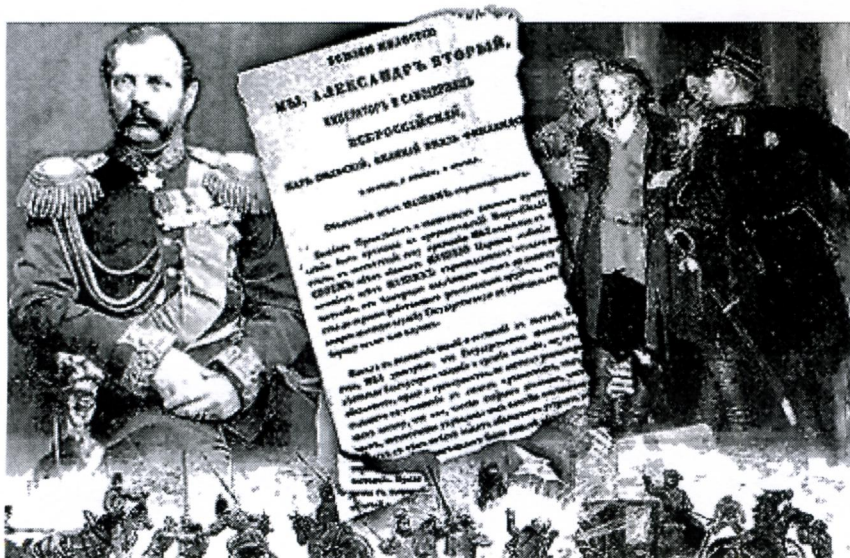
У 1857 р. російський імператор Олександр II створив таємну комісію з підготовки реформи, яка згодом отримала назву Головного комітету із селянських справ.

У 1858 р. розпочалася підготовка реформи, яка тривала три роки. В усіх губерніях за рішенням уряду створювалися дворянські комітети із селянської реформи.

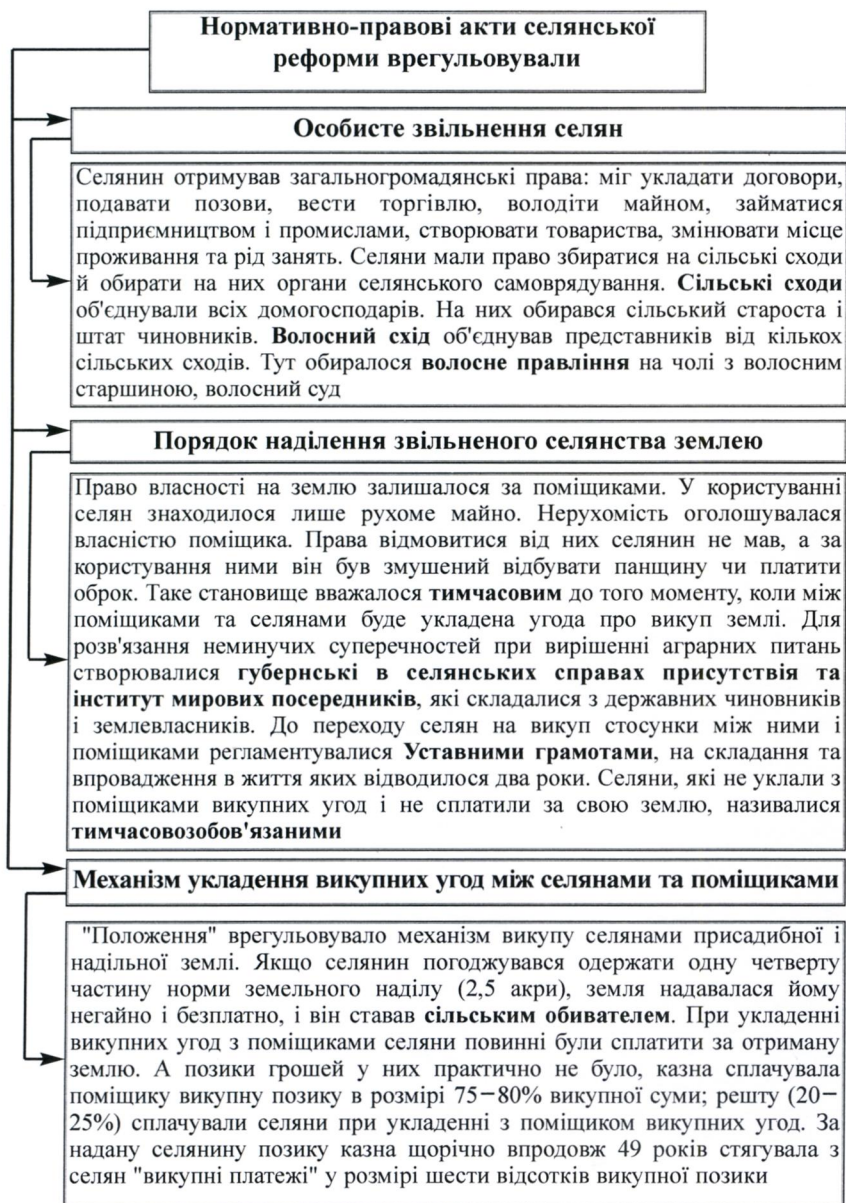
На поч. 1861 р. проект селянської реформи був представлений до Державної ради як найвищої інстанції перед його затвердженням імператором.

19 лютого 1861 р. Олександр II підписав Маніфест про високомилолюбне дарування селянам-кріпакам прав вільних сільських жителів та про облаштування їхнього побуту, а також "Положення про селян, які вийшли з-під кріпосної залежності".

В Україні поземельні відносини між поміщиками і селянами визначалися трьома місцевими положеннями про поземельний устрій поміщицьких селян (Великоросійське місцеве положення для губерній півдня України; Малоросійське місцеве положення для губерній Лівобережної України; Окреме місцеве положення для губерній Правобережної України) та додатковими правилами.

Наслідки селянської реформи

Позитивні

Селянин набував статус суб'єкта цивільно-правових відносин

Селянин мав право на створення органів селянського самоврядування

Із землевласників знімалися їхні зобов'язання щодо постачання продовольства та опікування селян, відповідальність за внесення селянами державних податків

Негативні

На державних селян в Україні реформа поширилася з 1866–1867 рр.

Селяни отримували паспорт лише на рік

Селяни платили подушну подать

Селяни несли рекрутську повинність

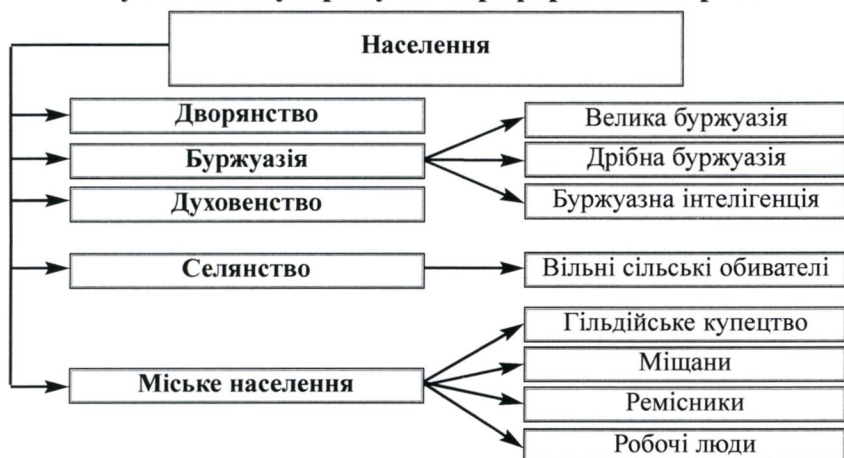
Селян могли карати різками (тілесні покарання були скасовані в 1903 р.)

Зберігалися окремі селянські суди

Збереження общинного землекористування. Вихід селян з общини був практично неможливим. Круговою порукою вона прив'язувала селянина до землі. Селянські земельні наділи були невеликими, і не кожна сім'я могла прогодувати сама себе, тому поміщики вбачали в общині невичерпний резерв дешевої робочої сили

Створені органи селянського управління мали поліційно-фіскальний характер. Органи селянського самоуправління підпорядковувалися місцевій адміністрації. Керівництво ними здійснював мировий посередник, який призначався губернатором з числа місцевих дворян з високим земельним цензом. Посада мирового посередника затверджувалася міністром внутрішніх справ

Суспільний устрій у післяреформений період

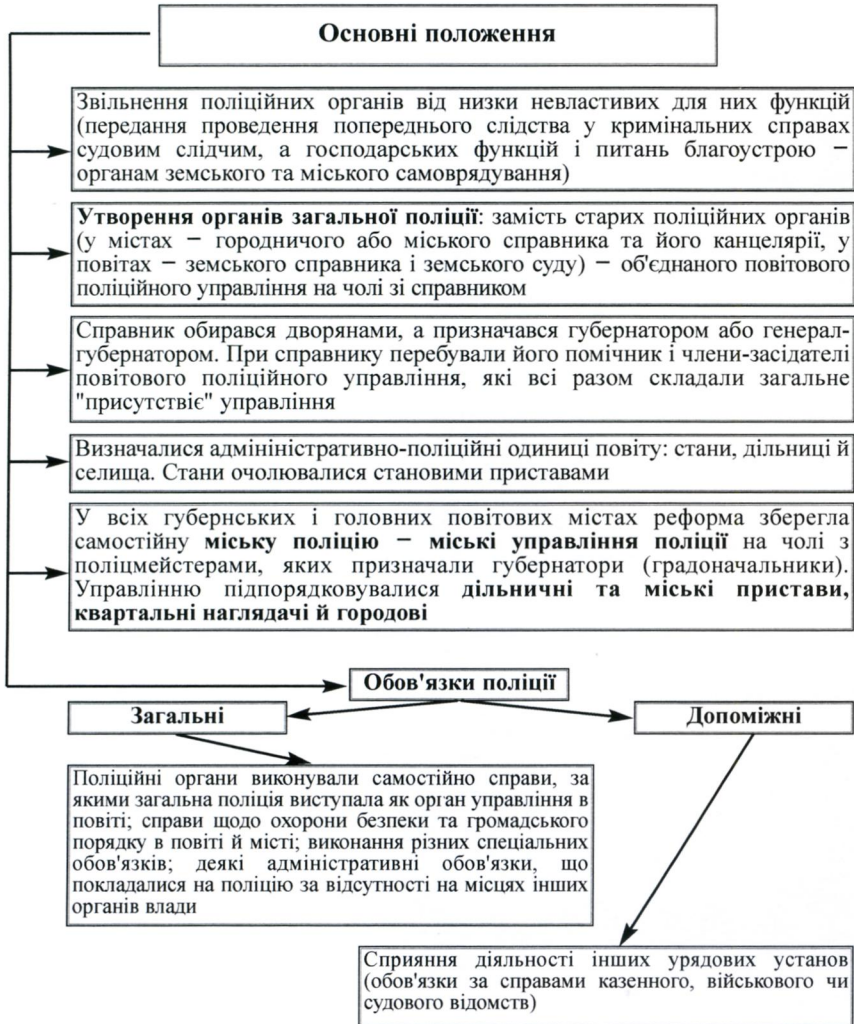

Духовенство

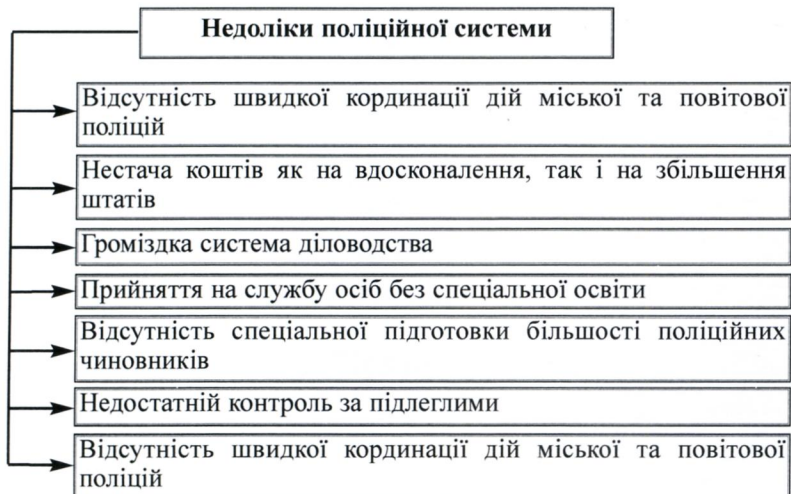
Поліцейська реформа 1862 р.

25 грудня 1862 р. були затверджені "Тимчасові правила про устрій поліції в містах і повітах губерній, що керуються за загальним установленням"

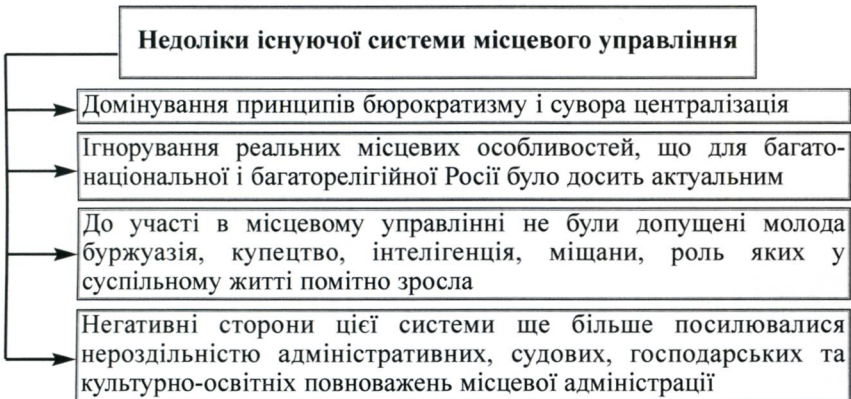

Органи політичної поліції (др. пол. XIX ст.)

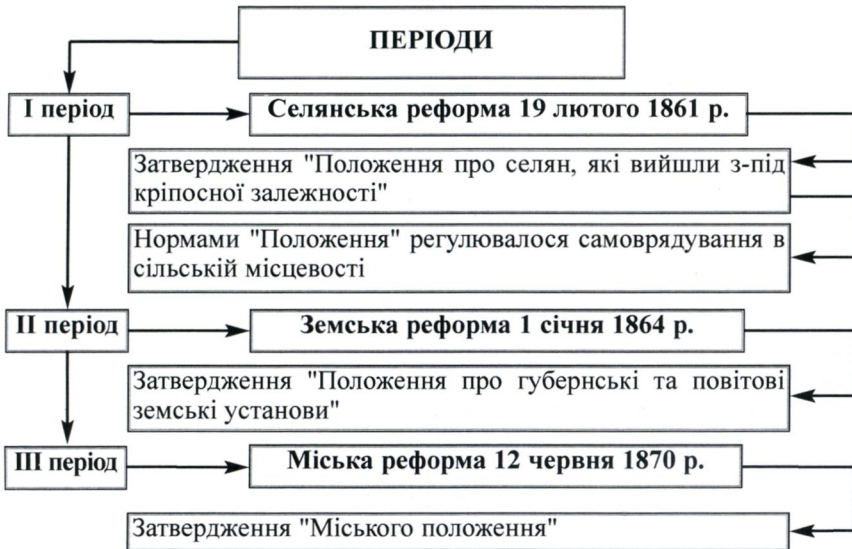

Реформи органів місцевого самоуправління

Дореформене місцеве управління в Росії базувалося відповідно до кріпосницької системи господарювання. Центральною фігурою в ньому був поміщик, який зосереджував у своїх руках економічну, поліцейську, адміністративну та судову владу над селянами.

Періодизація реформування органів місцевого самоврядування

Земська реформа 1864 р.

У губерніях на виборній основі формувалося **губернське земське зібрання**, котре складалося з обраних депутатів – **земських гласних**. Вони обиралися на **повітових земських зібраннях** з розрахунку: один губернський гласний – на шість повітових гласних терміном на три роки.

У **повіті** головним органом земського управління було **повітове земське зібрання**. Воно складалося із повітових земських гласних (від 10 до 96 осіб) залежно від кількості населення в повіті. Гласні обиралися на трирічний термін.

Повітові й губернські земські зібрання скликалися один раз на рік на кілька днів (як правило, восени). У них головували повітові та губернські предводителі дворянства.

Виконавчими органами повітових і губернських земств були відповідні управи.

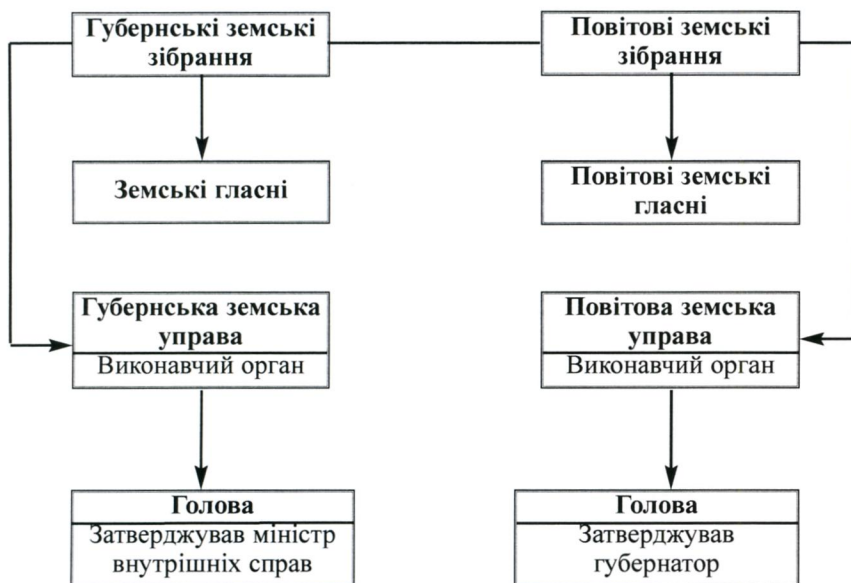
Голову губернської управи затверджував міністр внутрішніх справ, повітового голову – губернатор.

Для обрання земських установ у повітах все населення поділялося на **три курії**:

- ♦ **курія землевласників**, куди входили дворяни-поміщики з високим майновим цензом;
  - ♦ **міська курія**, представлена в основному буржуазією з певним майновим статусом;
  - ♦ **сільська курія**, для якої не встановлювався майновий ценз, але запроваджувалася триступенева система виборів самих виборців.
- Таким чином, система виборів до органів місцевого самоуправління дозволяла поєднати принцип становості з майновим цензом. До того ж, куріальна система дозволяла уряду заздалегідь планувати соціальний склад земських установ.

Земські установи здійснювали керівництво освітою, охороною здоров'я, продовольчою справою, турбувалися про благоустрій населених пунктів, будівництво доріг, сприяли розвитку торгівлі, агрономії, займалися благодійницькою діяльністю, страхуванням майна тощо.

Органи земського самоврядування

Недоліки земського самоврядування

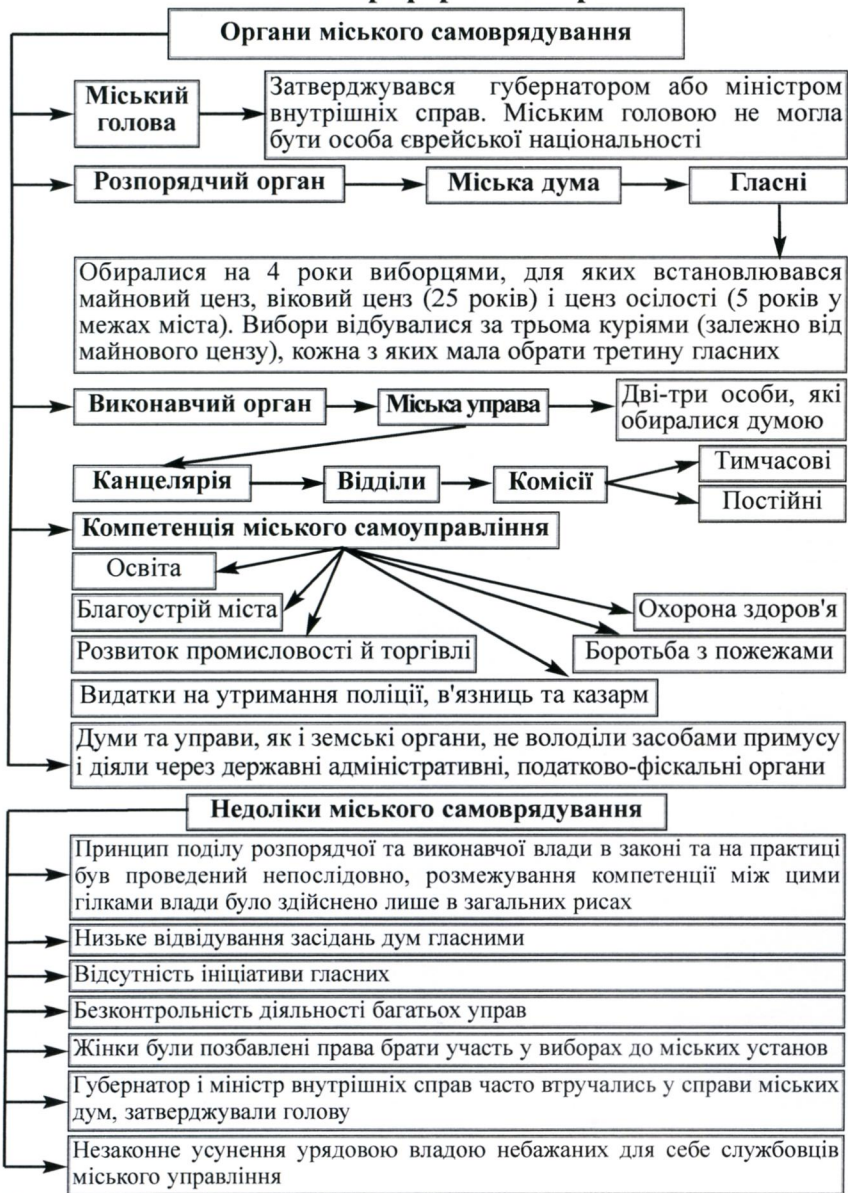
Земські установи не являли собою завершену систему в межах держави. Не існувало органу, який би очолював і координував роботу земств на загальнодержавному рівні. З іншого боку, реформа не створила найнижчої ланки – волосного земства, яка б замкнула ланцюг земських установ

Земські установи були громадськими. Свої рішення вони проводили через адміністративно-поліцейський апарат держави

Були відсутні централізовані кошти на їх утримання і діяльність. Вони фінансувалися за рахунок обкладання податками населення

Міська реформа 1870 р.

Судова реформа 1864 р.

Основні положення

→ Ліквідовано феодальний суд

Судові статuti від 20 листопада 1864 р.

→ “Статут Цивільного судочинства”

→ “Статут про покарання, які накладаються мировими суддями”

→ “Статут Кримінального судочинства”

→ “Устрій судових установлень”

Створення двох судових систем

- ♦ Місцеві суди (волосні суди, мирові судді та з'їзди мирових суддів)
- ♦ Загальні суди (окружні суди та судові палати з цивільних або кримінальних справ, касаційні департаменти Сенату)

→ Інститут мирових суддів утворився в містах та повітах. Мирові судді розглядали дрібні кримінальні справи. Обирали мирових суддів земські збори та міські думи. Вводилися посади так званих почесних мирових суддів

→ **Окружний суд** поширював свою юрисдикцію на 2–4 повіти.
Склад: голова, його товариш, члени суду

→ **Судові палати** діяли як II інстанція для окружних судів. Вони склалися із департаментів цивільних і кримінальних справ. Голова і члени судової палати призначалися царем. Судова палата розглядала як I інстанція справи про державні та посадові злочини

→ **Реорганізація прокуратури**, яка діяла у складі судового відомства, керувала слідством, однак мала свою організацію під керівництвом генерал-прокурора. У кожній з ланок системи загальних судів засновувалися посади прокурорів та їх помічників.

Компетенція прокуратури: підтримка обвинувачення в кримінальних справах, нагляд за проведенням розгляду окружними судами і судовою діяльністю всіх ланок судової системи

→ **Введення адвокатури** (присяжних повірених, приватних повірених)

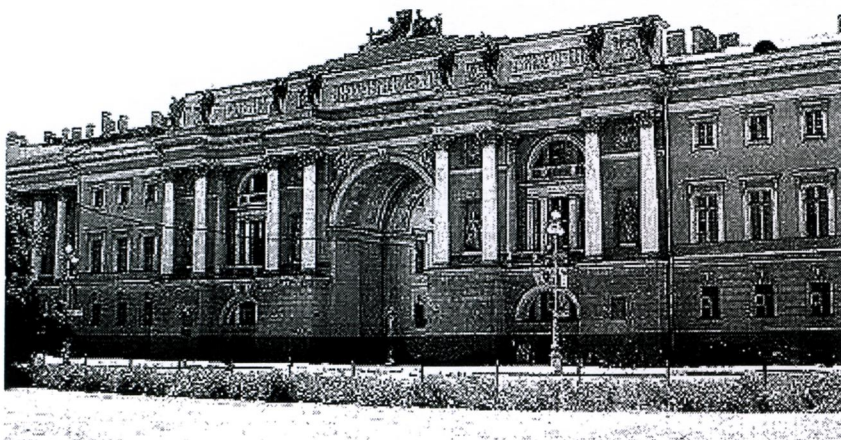
→ Створювався **нотаріат** (у повітових і губернських містах)

Особливості реформування судової системи в Україні

Повільне запровадження змін у судовій системі порівняно з іншими регіонами Російської імперії призвело до того, що судова реформа в губерніях України відбувалася майже одночасно з контрреформаторськими заходами, які скасовували частину її новаторських положень. Суд присяжних позбавлявся повноважень на розгляд справ про політичні злочини. Ліквідовувався інститут присяжних засідателів, замість них запроваджувалися земські начальники в сільській місцевості, міські судді в містах

Передбачені реформою загальні суди створювалися лише в південних губерніях і на Полтавщині. В інших губерніях України дозволялося створювати лише місцеві суди

Склад мирових суддів Правобережної України не обирався, а призначався Міністром юстиції

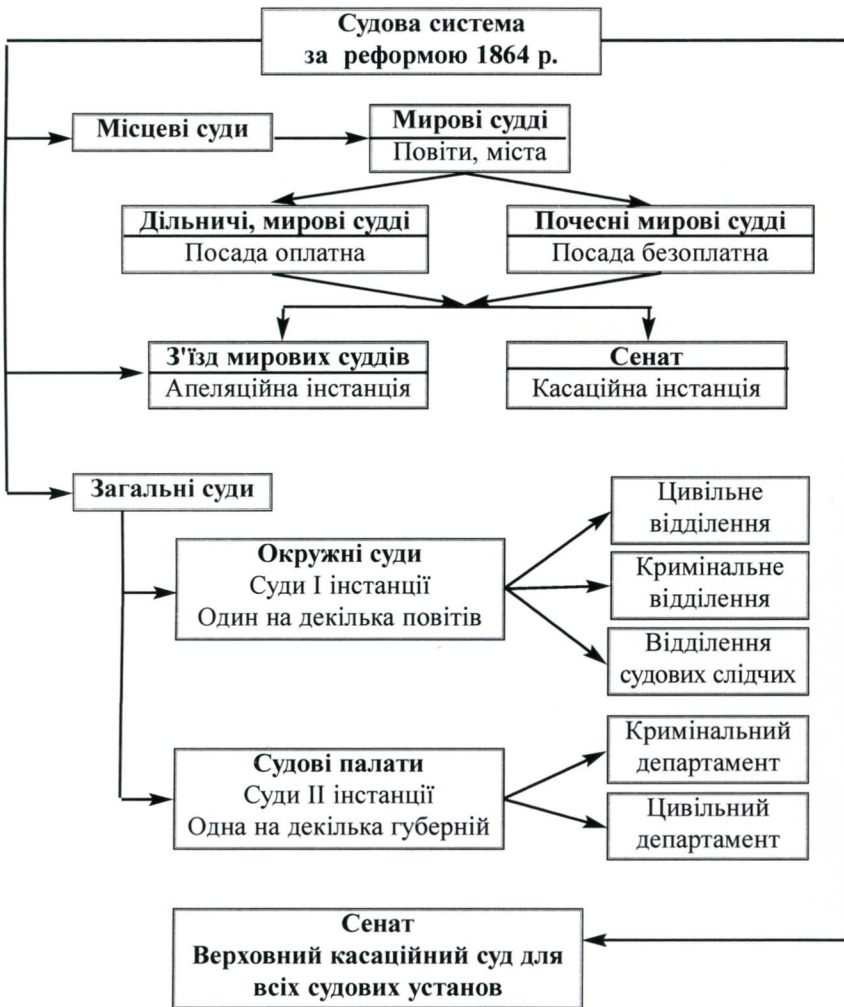

Будівля Сенату та Синоду

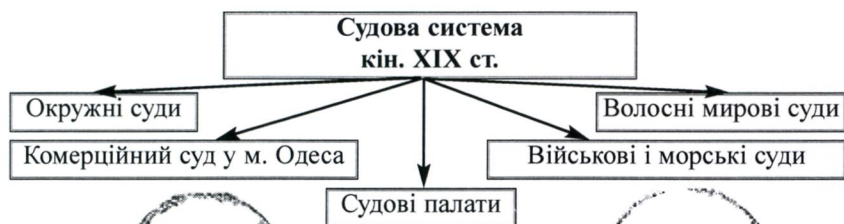
Судова реформа виявилася найбільш успішною з погляду ефективності проведених змін. Проте вона не завершила процес перебудови суспільно-політичного життя країни.

Поряд з новою системою судоустрою продовжували діяти *станові суди для духовенства, військовиків, селян*. Існував **Верховний суд**, який розглядав справи щодо вищих цивільних посадових осіб, пролетаріату, придворної аристократії.

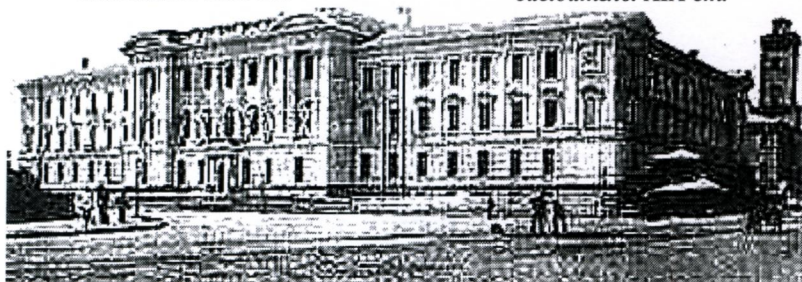

Буцьковський М. О. – присяжний засідатель. XIX ст.

Равінський Д. А. – присяжний засідатель. XIX ст.

Будівля суду м. Одеса

Мирові суди – особливий вид суду в Російській імперії, у тому числі й на території України, для розгляду дрібних кримінальних злочинів, які передбачали тюремне ув'язнення до одного року та цивільних справ з ціною позову до 500 рублів. На мирові суди покладался обов'язок примирити сторони. Остаточно ліквідовані в січні 1918 р.

Військова реформа 1864–1874 рр.

Перший законодавчий акт у ході реформи в армії – "Положення з охорони військової дисципліни і дисциплінарних стягнень" (1864), що лягло в основу Дисциплінарного статуту (1869)

"Положення з охорони військової дисципліни і дисциплінарних стягнень" передбачало:

Суворе дотримання дисципліни

Солдати і офіцери зобов'язані були брати участь у боротьбі з порушенням суспільного спокою

Провини й недогляди солдат і офіцерів підлягали покаранню відповідно до ретельно розробленої системи дисциплінарних стягнень

Зберігалися розходження в покараннях для солдатів і офіцерів. Для рядових було збережено тілесні покарання різками. Ober-офіцери за провину піддавалися товариському суду офіцерів, дворянського за складом

З 1864 р. по 1869 р. було здійснено реформу системи організації військ

Розподіл за родами й визначення тактичних одиниць, у яких передбачався за штатами мирного часу вузький контингент і ширший за рахунок резервів – за штатами воєнного часу

Перебудова управління армією (військовому міністерству підпорядковувалися всі галузі військового управління і всі роди військ)

Усю територію Російської імперії було поділено на 15 військових округів, у кожному з яких створювалися військово-окружна рада на чолі з начальником округу, штаб і управління (артилерійське, інженерне, інтендантське й військово-медичне)

Українські губернії увійшли до складу трьох округів – Київського, Одеського, Харківського

Утворювалися інші органи місцевого військового управління

У кожній губернії та повіті було засноване управління військового начальника

1874 р. був прийнятий Статут про військову повинність

Введення всестанової військової повинності та загальної військової повинності всього чоловічого населення

Призов на службу здійснювався щорічно за жеребом (через те, що кількість осіб, які підлягали призову, перевищувала потребу армії)

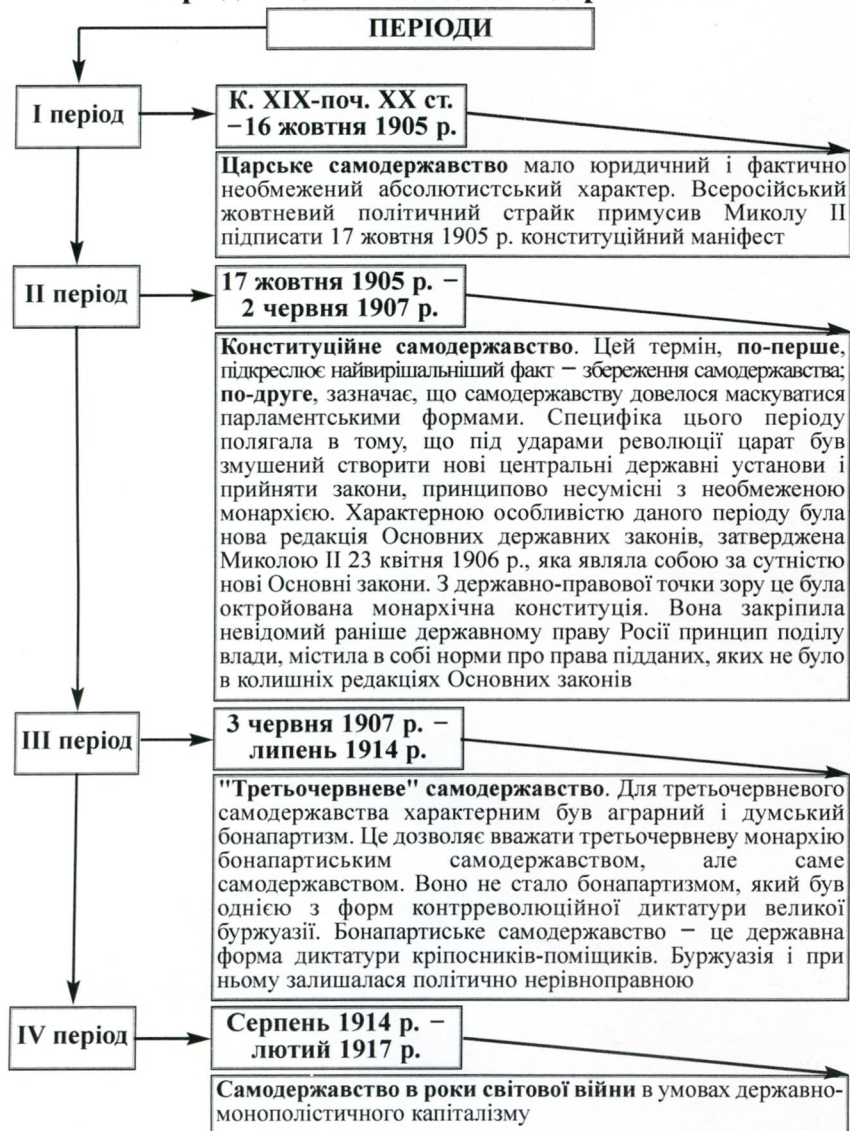
Більша частини призовників зараховувалася в ополчення і брала участь лише в навчальних зборах. Ополчення скликалося лише в надзвичайних випадках чи за умов війни

Військову службу несли чоловіки з 21-річного віку

Термін служби у піхоті встановлювався 6 років, з подальшим зарахуванням на 9 років у запас. У флоті служба тривала 7 років (із зарахуванням у запас на 3 роки)

Від військової служби повністю звільнялися священослужителі християнських віросповідань

Державний устрій Російської імперії (поч. XX ст.)
Періодизація еволюції самодержавства

Україна в роки першої російської революції 1905–1907 рр. Хронологія подій

Революційні події розпочалися **9 січня 1905 р.** у Санкт-Петербурзі. Була розстріляна мирна маніфестація робітників. Убито більш ніж 200 осіб і кілька сотень поранено. Наступного дня 125 тис. робітників російської столиці оголосили страйк. Незабаром революційні події охопили всю Російську імперію.

Виступи російських робітників були активно підтримані в Україні. У січні-лютому 1905 р. страйкували робітники всіх основних промислових районів України.

У **перш. пол. 1905 р.** рух селянського протесту охопив половину всіх повітів України. Протягом січня-лютого 1905 р. в Україні відбулося близько 130 селянських виступів, у квітні – 250, травні – 953, червні – близько 500.

Революційні події наростали та набували дійсно всенародного характеру. Революційні рухи робітників і селян підтримала передова частина демократичної інтелігенції, міського населення, студентство, учнівська молодь.

Революційний рух охопив і армію. Одним з найяскравіших епізодів революції 1905–1907 рр. у Росії стало повстання на броненосці "Потьомкін". Це був перший масовий виступ у збройних силах Російської імперії.

До жовтня 1905 р. страйковий рух переріс у загальноросійський політичний страйк. В Україні страйкувало 120 тис. осіб. Основні гасла страйку: 8-годинний робочий день, запровадження демократичних свобод, скликання Установчих зборів тощо. Для керівництва революційним рухом робітників утворювалися страйкові комітети боротьби, які об'єднували представників різних партій.

У часи першої російської революції значно посилювся український національний рух. Передова громадськість України виступала за рівноправність усіх народів, проти великодержавної, шовіністичної політики царизму, за право вільно користуватися рідною мовою в школах, пресі, на сцені, у літературі, у державних установах.

Поряд з політичними партіями в роки революції виникли і розгорнули активну діяльність культурно-освітні українські організації – "Просвіти", якими керували відомі діячі прогресивної демократичної української інтелігенції – М. Коцюбинський, Леся Українка, М. Аркас, П. Мирний та ін.

З **1905 р.** на вимогу студентів і громадськості в університетах України деякі нові навчальні дисципліни почали викладати українською мовою: в Одеському – історію України; в Харківському – історію літератури.

Револуція 1905–1907 рр. сприяла перетворенню абсолютистської самодержавної монархії на різновид конституційної монархії

У серпні 1905 р. були прийняті три закони: "Маніфест про запровадження Державної Думи", "Запровадження Державної Думи" і "Положення про вибори до Державної Думи". Відповідно до них Дума являла собою представницький орган, який обирався на 5 років на основі цензового і станового виборчого права. Виборчих прав позбавлялися особи до 25 років, жінки, військовослужбовці, студенти, "інородці", кочові народи. Положення про Думу визначало її компетенцію як органу, який створювався для попередньої розробки й обговорення законопроектів (законодорадчий орган). Вона могла бути достроково розпущена імператором

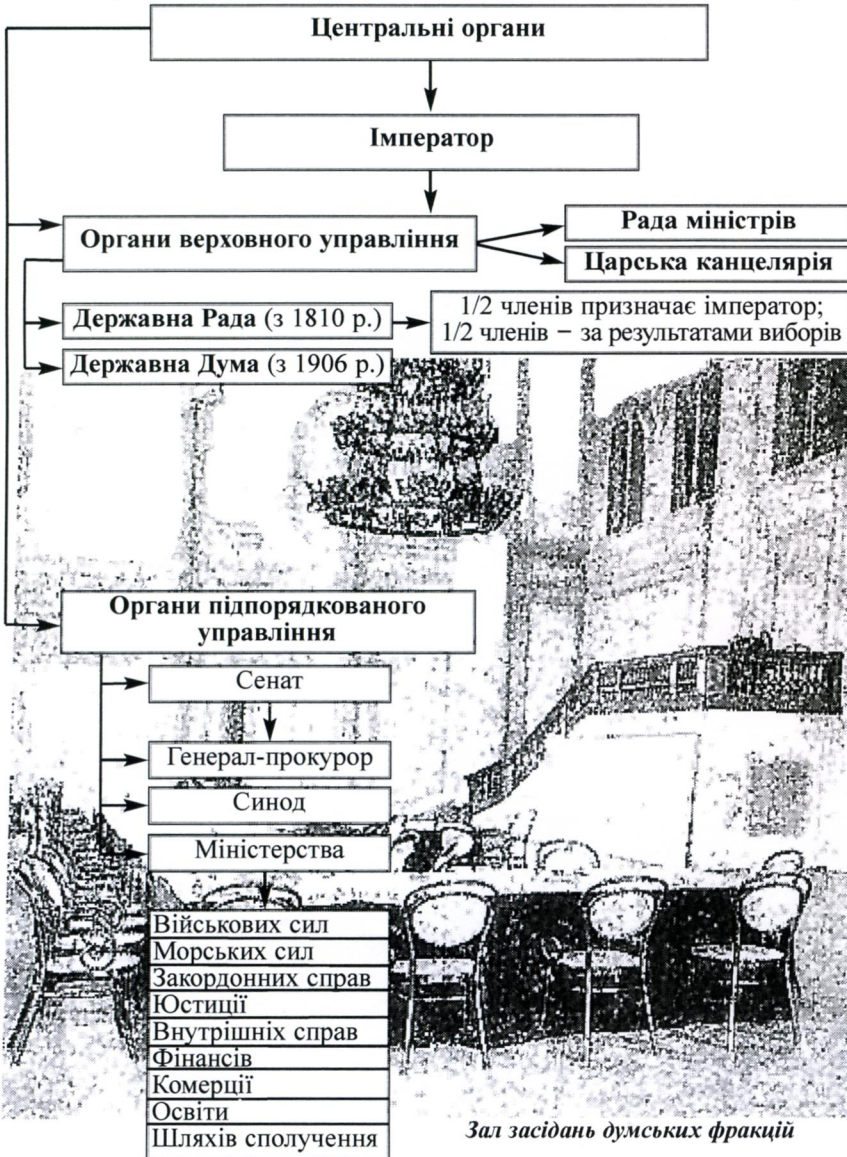
17 жовтня 1905 р. видається Маніфест "Про удосконалення державного порядку", який проголошував демократичні права і свободи. Передбачалося розширення повноважень Думи. Важливим положенням Маніфесту було проголошення того, що жодні закони не можуть бути прийняті в державі без схвалення Думи. Крім того, Дума наділялася правом контролю за діяльністю виконавчо-розпорядчих органів держави

Реорганізується Рада Міністрів, яка до цього часу була дорадчим органом при імператорі та координувала діяльність міністерств. Відтепер у Росії створювався урядовий орган. Звичайно, він ще не мав вигляду "буржуазного урядового кабінету", який би формувався парламентською більшістю або партією, яка здобула перемогу на парламентських виборах. Голова Ради міністрів і міністри призначалися та звільнялися імператором і були відповідальними лише перед ним

У серпні 1905 р. були прийняті три закони: "Маніфест про запровадження Державної Думи", "Запровадження Державної Думи" і "Положення про вибори до Державної Думи". Відповідно до них Дума являла собою представницький орган, який обирався на 5 років на основі цензового і станового виборчого права. Виборчих прав позбавлялися особи до 25 років, жінки, військовослужбовці, студенти, "інородці", кочові народи. Положення про Думу визначало її компетенцію як органу, який створювався для попередньої розробки й обговорення законопроектів (законодорадчий орган). Вона могла бути достроково розпущена імператором

23 квітня 1906 р. видаються "Основні державні закони", які з формально-юридичного боку мали характер конституційних актів. Відповідно до них імператору належала верховна самодержавна влада. У галузі законодавства сформувався своєрідний законодавчий тріумвірат: імператор – Дума – Державна рада. Жоден закон не міг бути прийнятий без схвалення Думи та Державної ради і набрати чинності без підпису імператора. "Основні державні закони" (ст. 87) надавали імператору можливість з подання Ради міністрів приймати укази законодавчого характеру в тому випадку, коли в них виникала нагальна потреба, а сесійні засідання Думи і Державної ради не проводилися

Вищі органи влади Російської імперії (поч. XX ст. – 1914 рр.)

РОСІЙСЬКІ ІМПЕРАТОРИ

МИКОЛА II

Романов Микола Олександрович (1868–1918) – останній російський імператор, старший син Олександра III. Продовжував реакційну внутрішню та зовнішню політику свого попередника, спрямовану на зміцнення самодержавства, посилення жорстоких репресій щодо національно-визвольного руху поневолених народів імперії та розширення колоніальних володінь. За Миколою II Росія

Микола II

зазнала поразки в російсько-японській війні (1904–1905). У період правління Миколи II відбулася перша російська революція (1905–1907), події якої примусили уряд піти на обмеження конституційних реформ. За Миколи II Російська імперія брала участь у Першій світовій війні. У серпні 1915 р. імператор зайняв пост Верховного головнокомандувача російської армії. Невдачі на фронті, величезні втрати, розруха, голод викликали незадоволення самодержавством у всіх колах суспільства. Лютнева

революція 1917 р. у Росії ліквідувала монархію. Другого березня 1917 р. Микола II зрікся престолу, 18 березня був заарештований в Олександрівському палаці (Царське село). Миколу II було відправлено в Тобольськ, а згодом – у Єкатеринбург. У ніч з 16 на 17 липня 1918 р. Микола II і члени його сім'ї були розстріляні більшовиками.

Перша світова війна 1914–1918 рр.

Хронологія подій

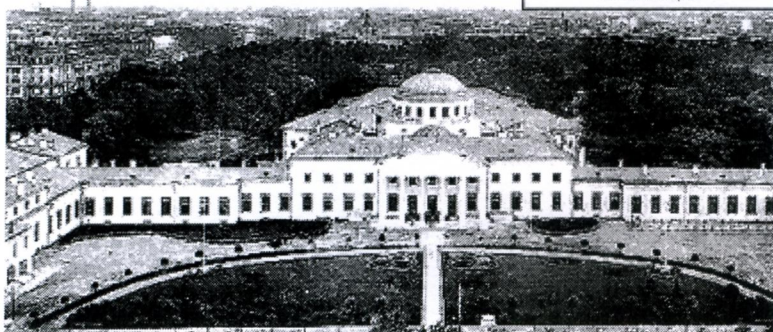
Двадцять восьмого червня 1914 р. у столиці Боснії – Сараєво сербським націоналістом було вбито австрійського ерцгерцога Франца Фердинанда. Убивство стало приводом до початку **1 серпня 1914 р.** Першої світової війни, яка втягнула у свій вир і українців. Війна була збройним протистоянням двох воєнних коаліцій: Антанти (Англія, Франція, Росія) і Четверного союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина, Болгарія), але поступово в неї було втягнуто **38 з 59 держав світу, 3/4 населення земної кулі**. Ворогуючі сторони мали одну мету: загарбання чужих територій, встановлення контролю за джерелами сировини та ринками збуту, боротьба проти національно-визвольних і соціальних рухів тощо.

Істотне місце в стратегічних планах антагоністичних блоків займали українські землі, що мали вигідне геополітичне положення, значні матеріальні ресурси та людський потенціал. **Росія** відкрито готувалася загарбати Галичину, Буковину та Закарпаття. **Австро-Угорщина** прагнула приєднати до Габсбурзької імперії хоча б Волинь і Поділля. **Німеччина**, намагаючись створити потужну світову імперію, також була не проти взяти під свій контроль найродючіші землі Європи. Не дивно, що саме українські землі найбільше постраждали від війни. Для України світова війна мала подвійно **трагічний зміст**. Єдиний народ за відсутності власної держави, що захищала б його конкретні інтереси, опинився у двох конфронтуючих таборах. Близько 3,5 млн українців у російській армії та 250-300 тис. в австрійському війську боролися і вмирали за чужі для них інтереси.

Від самого початку боїв **улітку 1914 р.** територія Західної й, певною мірою, Центральної України стала одним із основних воєнних театрів на сході Європи. Аж до поч. 1918 р. лінія фронту проходила через українську територію. Більшість земель Наддніпрянської України, як прифронтна зона, перебували під юрисдикцією Київського військового округу. Ареною жорстоких, кровопролитних боїв стала територія Східної

**Вищі органи влади Російської імперії
в роки Першої світової війни**

Державна Дума

Державні Думи

I Державна дума 27 квітня – 7 липня 1906 р.

Вибори до I Думи відбулися в березні-квітні 1906 р. До Думи було обрано 448 депутатів. За своїм партійним складом Дума була ліберально-кадетською. Від України до складу I Думи увійшли 102 депутати. Центральне місце в роботі I Думи зайняло обговорення проєктів з аграрного питання, у ході якого пролунали селянські вимоги націоналізації землі і зрівняльного землекористування. Діяльність I Думи набула небезпечного для царату характеру. Восьмого липня 1906 р. I Дума була розпущена

II Державна дума 20 лютого – 3 червня 1907 р.

Друга Дума за своїм складом була більш лівою, ніж перша. Із 518 депутатських місць ліві партії та групи одержали 222 (43%). Від України до II Думи було обрано 102 депутати. Другу Думу, яка також не підкорилася царату, було розпущено 3 червня 1907 р.

III Державна дума 1 листопада 1907 р. – 9 червня 1912 р.

Із 442 депутатських місць 383 одержали поміщики і буржуазія. Від українських губерній було обрано 102 депутати. Будучи чорносотенно-поміщицькою за своїм складом, III Дума являла собою коаліцію поміщиків з великою буржуазією. Протягом усього строку повноважень вона була слухняним знаряддям у руках царату

IV Державна дума 15 листопада 1912 р. – лютий 1917 р.

У IV Думі збереглася чорносотенно-октябристсько-кадетська більшість. Серед 445 депутатів від українських губерній до Думи увійшло 97 депутатів, саме вони були ініціаторами дебатів із національної проблеми, зокрема з питань української автономії

Поліційна держава як особлива форма організації публічної політичної влади в Росії

Поліційна держава виникла в епоху освіченого абсолютизму. Завдання адміністрації в поліційній державі полягало в тому, щоб створити дійовий громадський порядок (поліцію). Центром влади в такій системі була абсолютна монархія, яка керувала раціонально організованою ієрархією органів управління.

Царська Росія в XIX – на поч. XX ст. була варіантом європейської поліційної держави:

- ♦ політику було оголошено винятковою сферою уряду, втручання в неї приватних осіб вважалося злочином;
- ♦ нагляд за додержанням цього принципу покладался на органи політичної та загальної поліції, яким було надано широкі репресивні повноваження;
- ♦ законодавство царської Росії розглядало поліційні установи як форму місцевого державного управління. Унаслідок цього поліція повинна була виконувати як приписи губернського начальства, так і різні вимоги інших відомств;
- ♦ окремий корпус жандармів і Департамент поліції не підлягали контролю з боку суспільства;
- ♦ великим був обсяг каральної влади вищих представників уряду на місцях – генерал-губернаторів і губернаторів;
- ♦ незалежність судових органів від адміністрації (від др. пол. XIX ст.) значною мірою була формальною.

Регламентация превентивно-примусових (поліційних) заходів за російським законодавством др. пол. XIX ст. свідчить про величезну роль поліції в механізмі Російської держави.

До превентивно-примусових повноважень адміністративно-поліційних органів законодавство царської Росії відносило:

- ♦ поліційний нагляд;
- ♦ поліційний арешт;
- ♦ адміністративне висилання та заслання.

За законодавством Росії існувало чотири види поліційного нагляду:

- ♦ поліційний нагляд, який призначався як додаткове покарання за рішенням суду;
- ♦ поліційний нагляд як захід припинення способів ухилення від слідства та суду;
- ♦ негласний поліційний нагляд;
- ♦ гласний поліційний нагляд, який за своїми наслідками мав репресивний характер.

До превентивно-примусових заходів, що їх застосовувала російська поліція, належав також і поліційний арешт. За законодавством царської Росії існували три його форми:

- ♦ поліційний арешт як захід припинення способів ухилення від слідства та суду (максимальний термін поліційного арешту не визначався);
- ♦ поліційний арешт як запобіжний захід, спрямований на забезпечення громадського порядку;
- ♦ поліційний арешт як захід охорони державного порядку і громадського спокою здійснювався згідно з “Положенням про заходи до охорони державного порядку і громадського спокою” (1881).

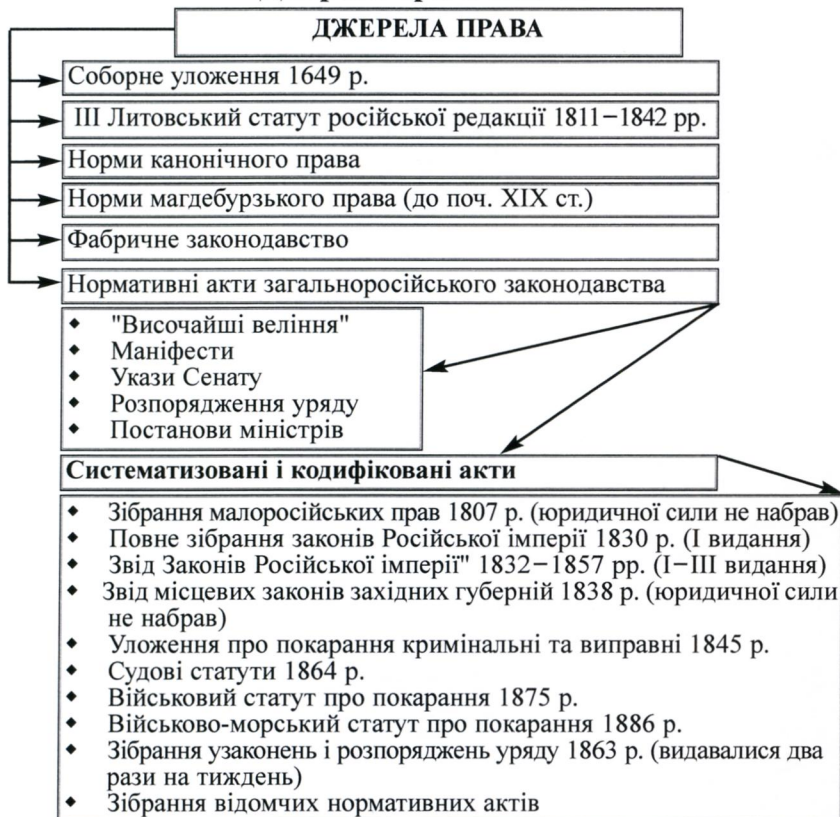
Одним із повноважень адміністративно-поліційних органів Російської імперії було право адміністративного вислання та заслання. Його застосування полягало в тому, що особа, яка не скоїла діяння, передбаченого кримінальним законом, але за якимись мотивами з метою забезпечення громадського порядку визнавалася адміністративно-поліційною владою небезпечною, з профілактичних міркувань висилалася з місця проживання.

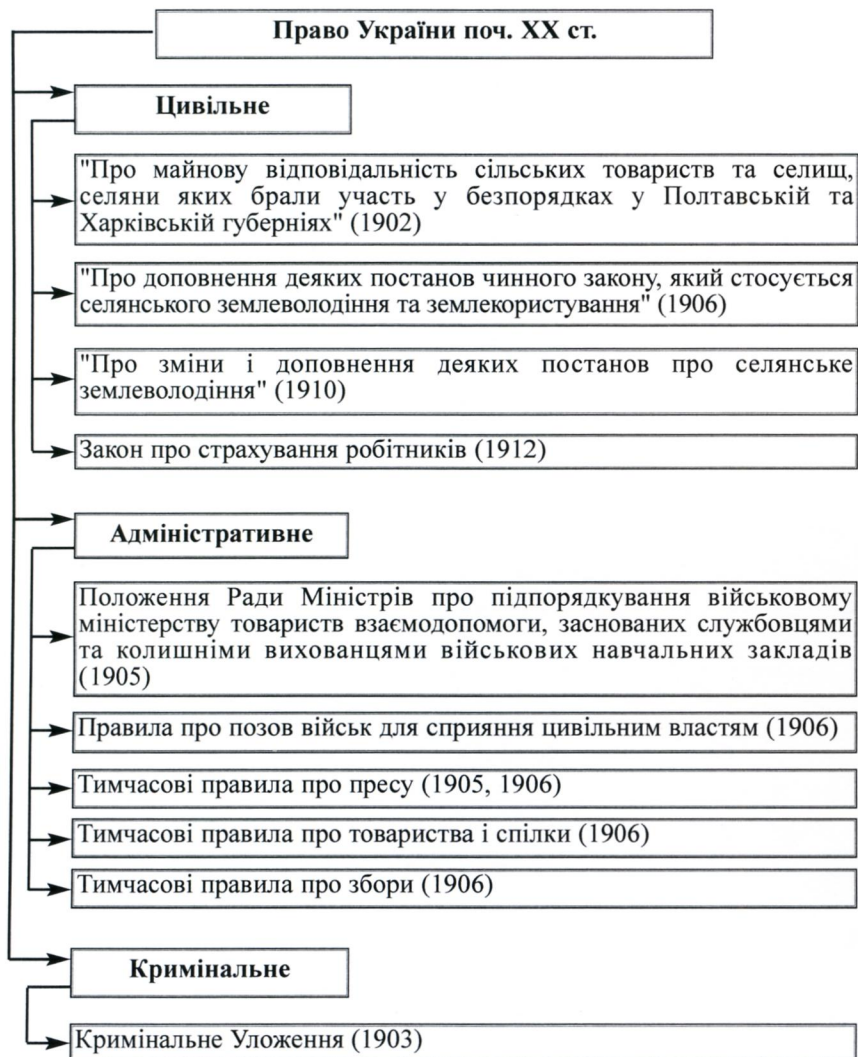
Отже, аналіз превентивно-примусових заходів адміністративної влади за російським законодавством др. пол. XIX ст. свідчить про те, що поліція в царській Росії відігравала величезну роль, а необмежені повноваження поліційних органів за умов залежності суду від адміністрації створювали підґрунтя для систематичних зловживань із боку поліції.

Джерела права XIX ст.

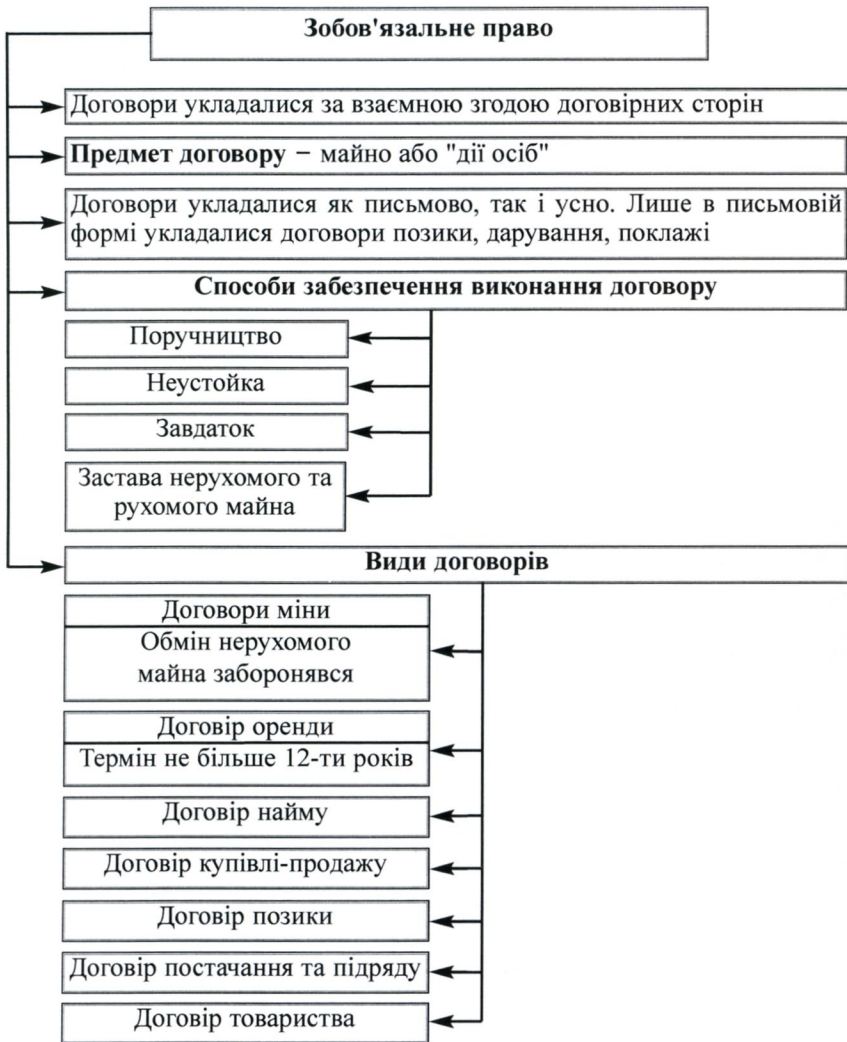

Кодифікація права в російській Україні в XIX ст. здійснювалася в кілька етапів: перший етап кодифікації полягав у зібранні законів, другий – у напрацюванні системи їх видання. **Метою кодифікації місцевого права** було нівелювання правових особливостей окремих регіонів. Проведення законодавчої політики було покладено на створене на базі кодифікаційної комісії Другого відділення власної його імператорської величності канцелярії (1826–1882), а завершило цю роботу Відділення зводу законів Державної канцелярії (1893–1917). Загальне керівництво кодифікаційними роботами з 1804 по 1808 рр. здійснював **М.М. Сперанський**, а головою Української кодифікаційної комісії був **П. Завадовський**.

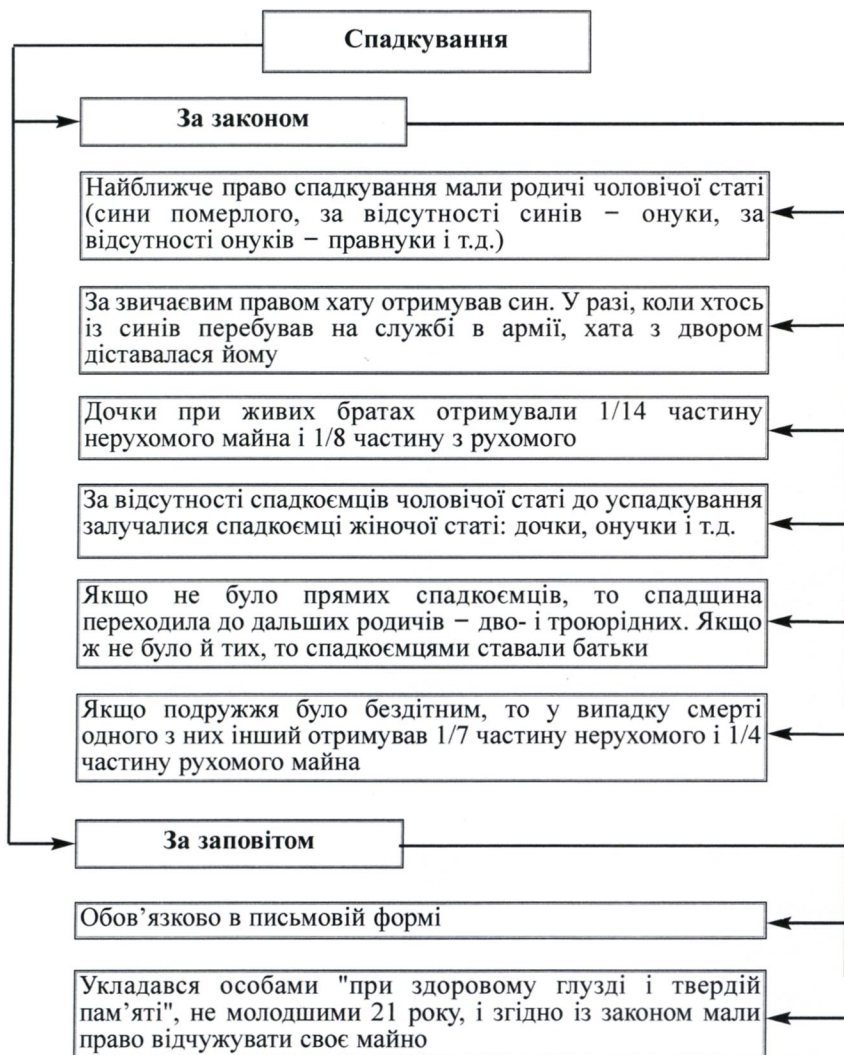

м. Одеса. XIX ст.

Спадкове право

Шлюбно-сімейне право

Умови вступу до шлюбу

- Досягнення шлюбного віку (чоловік – 18 р., жінка – 15 р.)
- Відсутність близьких родинних зв'язків
- Згода нареченої, нареченого, батьків чи опікунів
- Письмова згода начальства для осіб, що перебували на службі
- Дозвіл власника для поміщицьких селян
- Законним вважався лише церковний шлюб

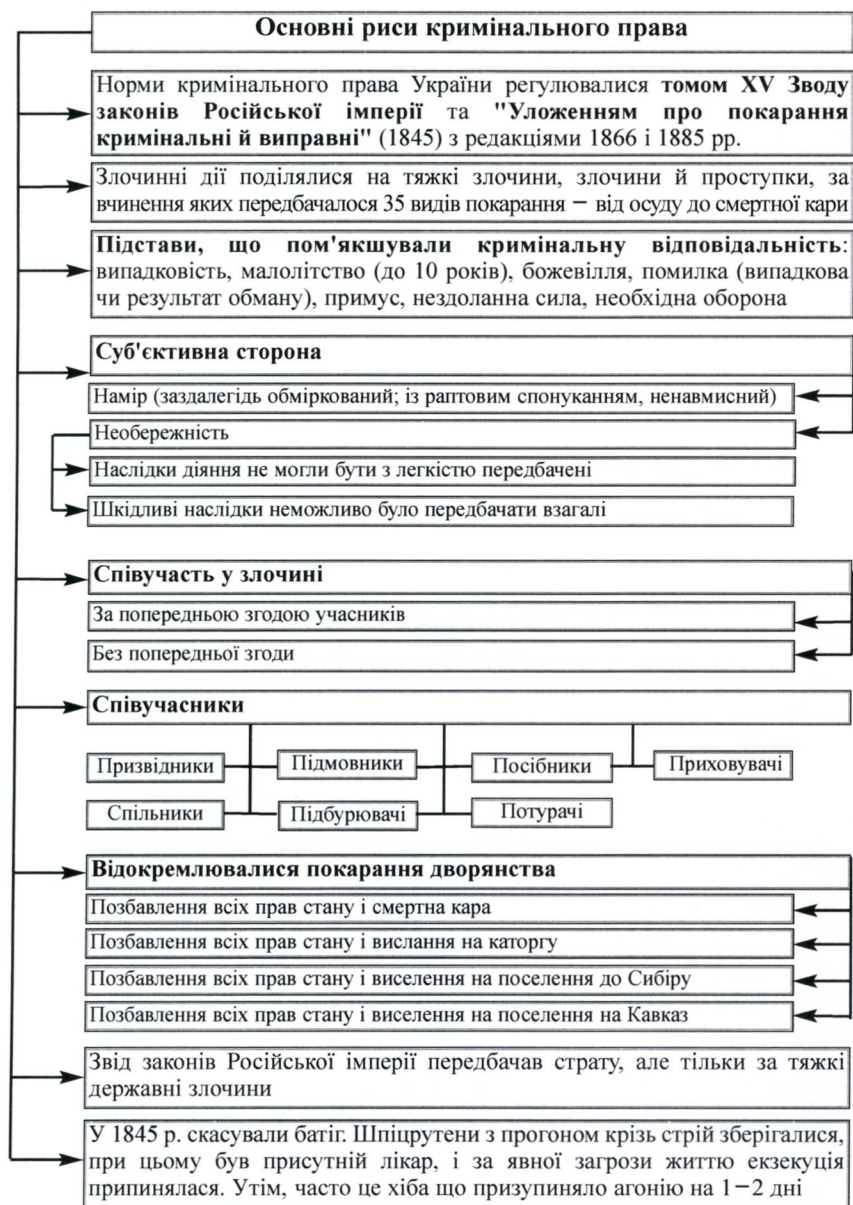
Шлюб не дозволявся

- ← Особам, старшим за 80 років
- ← Між християнами і представниками інших вірувань
- ← Якщо це четвертий шлюб
- ← Брати новий шлюб без розірвання попереднього

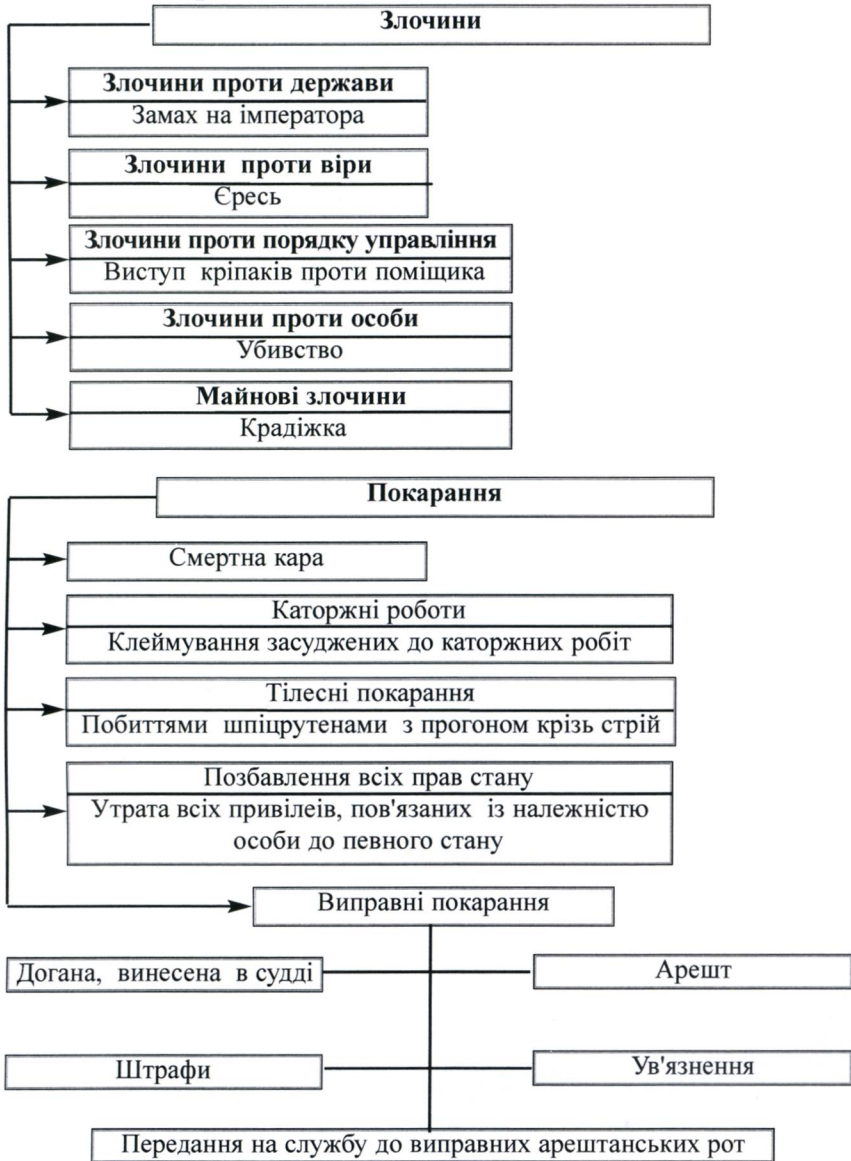
Дружина у правовому плані перебувала в нерівному, підлеглому становищі. Однак у майнових відносинах чоловік і дружина були незалежними одне від одного і відповідно могли розпоряджатися своїм майном. Посаг дружини, а також набутий через купівлю, спадщину маєтність визнавалися її окремою власністю

Згідно із законом діти поділялися на законних, народжених у "законному шлюбі" та незаконних, народжених поза шлюбом. Незаконні діти не мали права на прізвище батька і на успадкування його майна

Розірвання шлюбу дозволялося в небагатьох випадках і здійснювалося лише церквою

Кримінальне право др. пол. ХІХст.

Система тюремних органів

→ Ліквідувалися арештантські роти й боргові тюрми

→ Відбувся процес централізації тюремних установ: у 1879 р. у складі Міністерства внутрішніх справ було створено головне тюремне управління, у підпорядкування якого перейшли всі місця позбавлення волі

→ У 1880 р. для здійснення керівництва місцевими тюрмами було засновано відповідні губернські інспекції

→ Зросло значення каторги. Поряд із старими каторгами й тюрмами виникали нові (о. Сахалін, Якутія)

→ Стан тюрем, як і раніше, залишався дуже бідним

→ Засудженим жінкам у царській тюрмі загрожував замах на їхню статеву незалежність. У 1886 р. було видано особливий наказ на о. Сахалін, який визначав порядок роздання ув'язнених жінок неодруженим чиновникам

→ Підлітки перебували в тюрмах разом із дорослими

→ Політичні в'язні утримувались окремо від кримінальних

→ Засуджені за державні злочини зосереджувалися в окремих камерах, їм обов'язково голили голову й заковували в кайдани. Політичні в'язні мали право читати книжки "лише серйозного і наукового змісту", а газети й журнали – тільки річної давності, їм заборонялося мати свої самодіяльні організації, вибирати старосту тощо

→ Режим у місцях позбавлення волі не був позбавлений численних пережитків феодалізму і не мав належної регламентації: зберігався середньовічний звичай таврування каторжан (до 1863 р.) і покарання жінок різками (до 1893 р.)

→ Різними були умови утримання в'язнів (залежали від станової належності). Згідно зі Статутом про утримання під сторожею (1890), особи вищих і нижчих станів утримувались окремо

→ Використовувати на господарських роботах дозволялося тільки в'язнів із селян чи міщан

→ В'язнів залучали до малокваліфікованих видів робіт – плетіння виробів із ниток, соломи, виготовлення кошиків із дроту тощо

Судочинство

У судах російської України в перш. пол. XIX ст. судочинство було **таємним** – громадськість не допускалася на засідання суду

Судочинство велося в **письмовій формі** – суд виносив вирок на підставі записаних у протокол показів свідків, звинувачуваних, експертів та інших письмових документів

На основі письмових протоколів за чіткими формальними правилами оцінки доказів суд вирішував долю звинувачуваного

Процес залишався інквізиційним, під час судочинства застосовували тортури до звинувачуваних, щоб досягти визнання ними своєї провини (хоча з 1801 р. тортури в кримінальному процесі заборонялися)

Рішення нижчих судів обов'язково надсилали на затвердження вищим

В окремих справах (переважно щодо дворян) вирок суду після розгляду справи в декількох судових інстанціях доповідався цареві, від якого й залежало кінцеве рішення

Значна увага кримінальному процесові приділялась у Зводі законів Російської імперії (кн. II, т. XV, понад 800 статей), де ці норми фактично склали досить великий кодекс із певною системою побудови

Нові принципи судочинства згідно із судовою реформою 1864 р.

Відокремлення суду від адміністрації

Створення загальностанових судів

Рівноправність усіх громадян перед судом

Запровадження змагальності в судовому процесі

Відмежування судової влади від обвинувачувальної

Незмінюваність суддів і судових слідчих

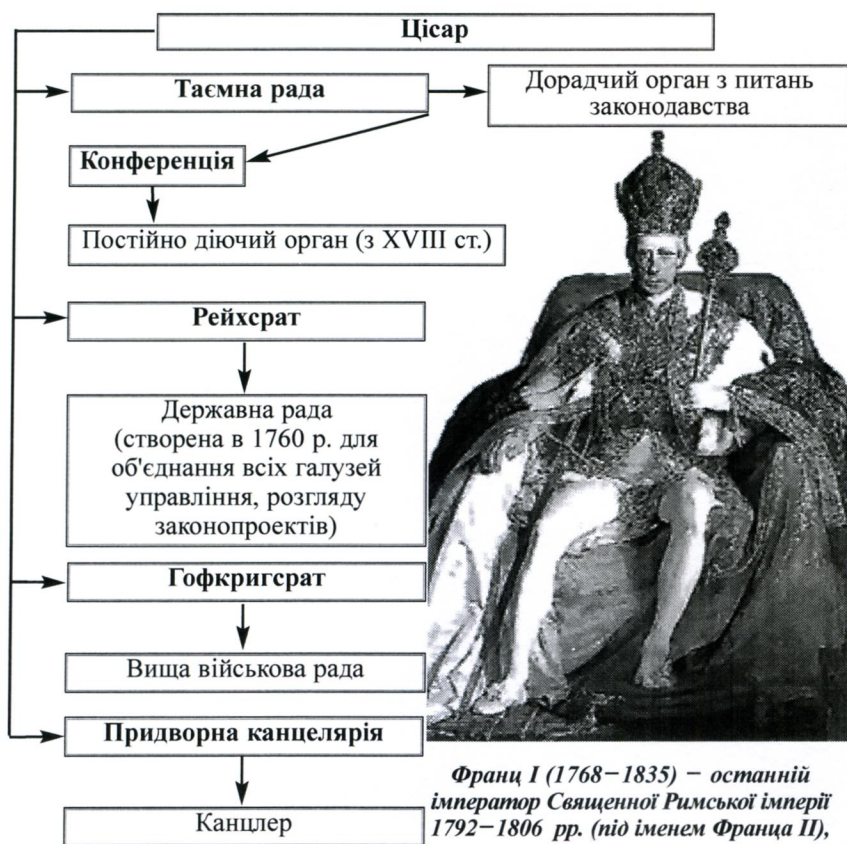
Прокурорський нагляд за діяльністю судів, слідства і місцями позбавлення волі

Виборність мирових суддів і присяжних засідателів

**§ 3. Суспільно-політичний лад і право
на західноукраїнських землях у період австрійського
та австро-угорського панування
(кін. XVIII – поч. XX ст.)**

**Вищі органи влади Австрійської імперії
(кін. XVIII – поч. XIX ст.)**

Західноукраїнські землі, що входили до складу Австрійської імперії підпорядковувалися центральним та місцевим органам влади Австрії.

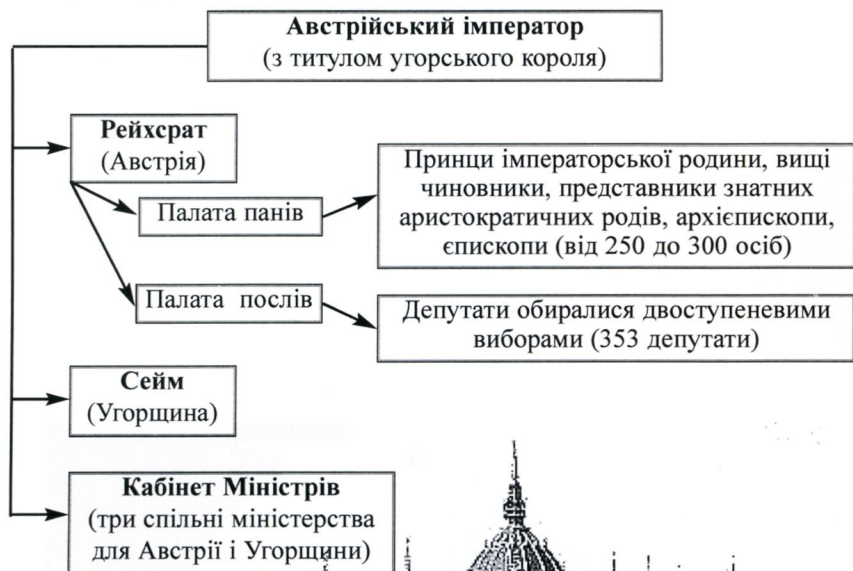

Франц I (1768–1835) – останній імператор Священної Римської імперії 1792–1806 рр. (під іменем Франца II), імператор Австрії з 1804 р.

Вищі органи влади Австро-Угорської імперії (1867 – поч. XX ст.)

Західноукраїнські землі, що входили до складу Австро-Угорської імперії, підпорядковувалися центральним та місцевим органам влади Австро-Угорщини.

Будівля Парламенту в Будапешті

ІМПЕРАТОРИ АВСТРІЙСЬКОЇ ТА АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

МАРІЯ ТЕРЕЗІЯ

Марія Терезія (1717–1780) – ерцгерцогиня австрійська (1740–1780), королева Чехії і Угорщини, імператриця (1765–1780) Священної Римської імперії з династії Габсбургів. Дочка цесаря Карла IV. Поклала початок реформам у дусі освіченого абсолютизму, які передбачали посилення державної централізації (запровадження загальної військової повинності, прибуткового податку, скасування внутрішніх митних

Марія Терезія

кордонів і зборів, створення бюрократичного апарату, проведення першого перепису населення), осучаснення аграрних відносин (скорочення панщини до 3 днів на тиждень, звуження юрисдикції поміщиків над селянами права), обмеження міського самоуправління і цехових привілеїв, удосконалення системи освіти (відкриття широкої мережі світських шкіл на державний кошт), запровадження єдиного Кримінального кодексу, звуження впливу церкви. Проводила політику протекціонізму. За її правління до складу Австрійської імперії були включені Галичина, Буковина та Баварія.

Реформаторська політика Марії Терезії дещо обмежила всевладдя поміщиків у західноукраїнських землях, забезпечила умови для підвищення матеріального й освітнього рівня місцевого греко-католицького й православного духовенства та селянства. У містах і селах було створено мережу шкіл, засновано для греко-католиків духовну семінарію, заборонено поміщикам вимагати від священників і дяків виконання панщини. Згодом реформи Марії Терезії продовжив її син Йосиф II.

ЙОСИФ II

Йосиф II (1741–1790) – імператор Священної Римської імперії (1765–1790), співрегент своєї матері Марії Терезії (1765–1780), володар Австрії й інших спадкових володінь династії Габсбургів (1780–1790). Прихильник так званого освіченого абсолютизму.

Здійснював політику протекціонізму економіки країн і намагався створити єдиний внутрішній ринок. У 1780-х рр. здійснив низку реформ державного управління, спрямованих на зміцнення монархії. З метою подальшої політичної централізації Йосиф II поділив країну на 15 округів, управління якими знаходилося в руках урядових комісарів.

Йосиф II

Йосиф II скасував монастирське землеволодіння, підпорядкував діяльність церкви інтересам держави, запровадив нову систему шкільної освіти. У 1781 р. видав патент про релігійну толерантність, який запроваджував свободу віросповідання і зрівнював у правах греко-католицьке і католицьке духовенство.

За правління Йосифа II з 1784–1785 рр. німецька мова стала офіційною в усіх частинах держави.

У 1782 р. Йосиф II ліквідував особисту залежність селян у Галичині, Чехії, Моравії, Угорщині та замінив панщину й натуральні повинності грошовою рентою. Зробив спробу запровадити єдиний поземельний податок, що не було втілене в життя через сильний опір дворянства.

Унаслідок першого поділу Польщі до Австрії були приєднані Галичина (1772) і Буковина (1774).

За Йосифа II відновив свою діяльність Львівський університет, у якому з 1787 р. діяв окремий факультет для українських студентів, названий "Студіум Рутенорум".

ФРАНЦ ЙОСИФ І

Франц Йосиф І (1830–1916) – правитель Австрійської (з 1867 р. – Австро-Угорської) імперії з династії Габсбургів.

За правління Франца Йосифа І загострилися відносини Австрії з Росією. У 1859 р. Франц Йосиф І зважився на вступ у війну з П'ємонтою і Францією, однак воєнна кампанія була невдалою. Дипломатичні та воєнні поразки змусили Франца Йосифа І повернутися на шлях докорінних реформ внутрішнього устрою держави.

Франц Йосиф І

Чергова зовнішньополітична криза Австрії, що була спричинена війною 1866 р. з Пруссією та Італією й виходом із Німецького союзу, завершилася перетворенням монархії на дуалістичну Австро-Угорську.

З 1867 розпочався другий період правління Франца Йосифа І як монарха конституційної держави.

Зовнішню політику Франца Йосифа І від 1870-х рр. визначали наростання протиріч з Росією та зближення Австрії з Німеччиною, яке завершилося утворенням Троїстого союзу.

Часто практикував інспекційні поїздки по державі, особисто контролював призначення чиновників. У своєму оточенні

Франц Йосиф І надавав перевагу сумлінним виконавцям. У приватному житті Франц Йосиф І культивував скромність і стриманість.

Здійснював демократизацію внутрішнього устрою, найповнішим виявом якої стало запровадження в 1907 р. загального виборчого права. Проте австрійська влада ніколи цілком не втрачала з поля зору українців як противагу сепаратистським прагненням поляків. Українці доволі довго сприймали імператора як свого природного захисника від колонізації. Франц Йосиф І декілька разів приймав українські депутації, наголошував на рівноправності всіх австрійських народів.

На зламі XIX–XX ст. імператор поступово почав втрачати контроль над ситуацією в державі, що зумовлювали як вік монарха, так і дедалі більші розбіжності між його уявленнями про напрям розвитку імперії та реалії тогочасної Європи.

Судова система кін. XVIII – сер. XIX ст.

→ **Шляхта** судилася у шляхетських – **земських і гродських** (діяли на постійній основі) **судах**

→ **Міщани** самоврядних міст судилася – у **магістратських судах**, у яких суд ради міста розглядав цивільні справи, а лава – кримінальні справи, земельні та спадщинні суперечки

→ Для **духовенства** існували особливі – **єпископські суди**, юрисдикція яких поширювалася також на кримінальні справи духовних осіб

→ Для сільського населення судами I інстанції стали **доменіальні суди**. Доменіальні суди зберігалися до сер. XIX ст.

→ Усі рішення державних судів виносилися від імені імператора

→ Кожному надавалося право оскаржувати рішення судів до губернатора (**верховний губернаторський суд**), а смертні вироки виконували лише після перевірки справи губернатором

→ Зміни в **судоустрій** західноукраїнських земель внесла австрійська **судова реформа (1782)**, яка за декілька років адаптувала судову систему краю до загальноавстрійської. Для здійснення правосуддя в **доменіальних судах** поміщики повинні були скласти іспит на право судити або ж спеціально для цього утримувати особу – **юстиціарія**. Сільські громади діставали право на "плєніпотентів" – **адвокатів**

→ У судовій практиці стало обов'язковим з 1774 р. використання австрійських правових актів

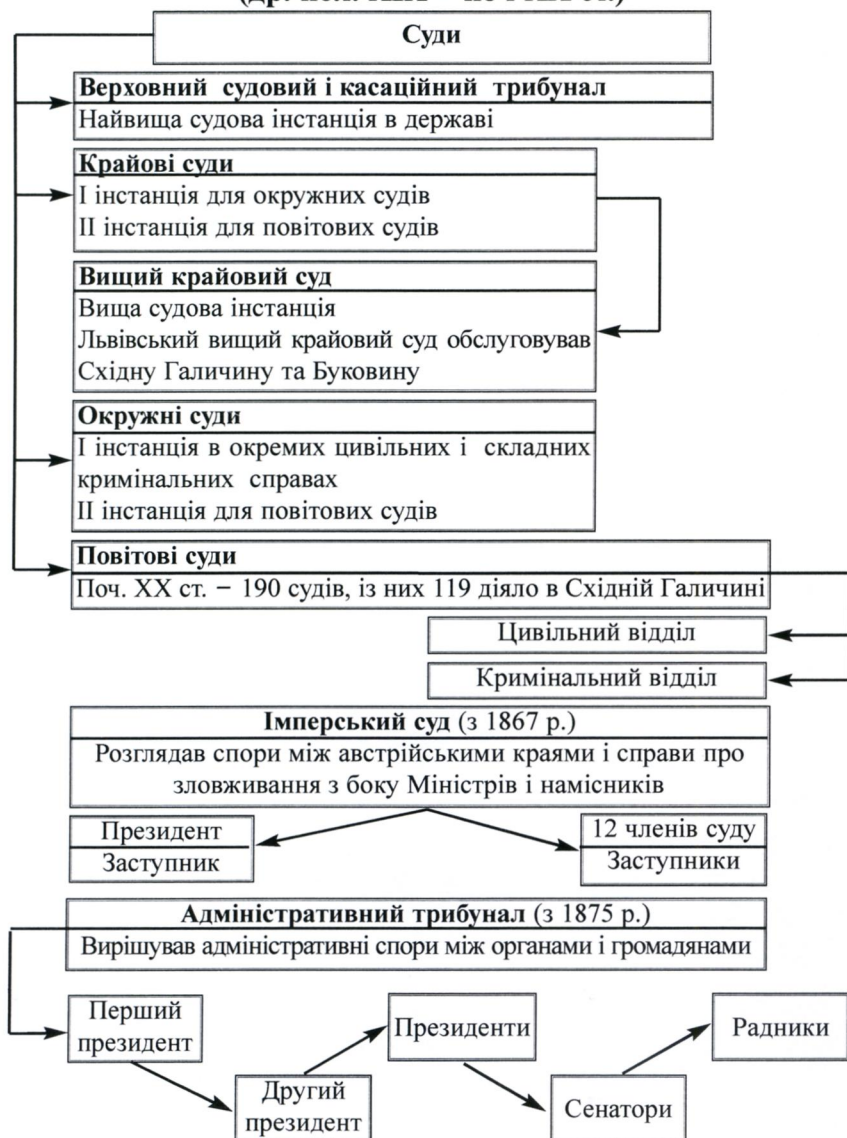
→ З **1784 р.** компетенція єпископських судів обмежувалася тільки духовними справами. Кримінальні злочини, вчинені представниками духовенства, розглядалися у світських судах. Проте перед ним єпископський суд позбавляв злочинця духовного сану

→ У Галичині й на Буковині існували окремі суди з розгляду цивільних і кримінальних справ (від 1787 р. до сер. XIX ст.). Було утворено 4 цивільних та 19 кримінальних судів. Функції кримінальних судів здебільшого виконували магістратські суди. До компетенції Львівського магістратського суду входив розгляд політичних справ усього краю. Вищою інстанцією для Галичини та Буковини став створений у Львові у 1784 р. апеляційний суд. Судовий нагляд над усіма судами краю здійснювала Верховна судова палата у Відні

→ У сер. XIX ст. створювалися судові повіти. Уводилися суди присяжних, повітові суди й повітові колегіальні суди (розглядали важливі кримінальні справи). Суди проголошувалися відокремленими від адміністрації

Судова система Австро-Угорської монархії (др. пол. XIX – поч XX ст.)

Правоохоронні органи сер. XIX – поч. XX ст.

Охорона безпеки покладалася на **жандармерію**. Очолював жандармерію **крайовий комендант**. У повітах існували **повітові комендатури**, які керували роботою жандармських постів, розташованих на території повіту. У **др. пол. XIX ст.** замість жандармерії було створено **Дирекцію поліції** у Львові. Поліційні органи поділялися на **поліцію безпеки, шляхову, пожежну, санітарну, торгову**, які підпорядковувалися **Міністерству поліції у Відні**

У **1855 р.** у Львові було створено **вищу державну прокуратуру**. Вона вносила й підтримувала від імені держави обвинувачення в територіальних судах. На прокуратуру також покладалися функції нагляду за дисциплінарними проступками судових чиновників і тюрем. З **1873 р.** прокурор при Верховному судовому й касаційному трибуналі іменувався генеральним прокурором, при вищих крайових судах – **старшим прокурором**, а при окружних судах працювали державні прокурори. Ті ж, хто підтримував обвинувачення в повітових судах, називалися **заступниками державних прокурорів**

З **1852 р.** у судах усіх інстанцій у Львові було створено **Галицьку фінансову прокуратуру**. Предметом діяльності фінансової прокуратури був порядок управління й використання коштів із благодійних фондів

З **1781 р.** вводився **інститут адвокатури**. Статус адвокатури визначало Тимчасове (1849) положення про адвокатуру, Постійне положення (1868). Для управління справами адвокатури у Львові, Станіславі та Чернівцях було створено **адвокатські палати**. Дисциплінарний нагляд за професійною діяльністю адвокатів здійснювала президія, що обиралася як орган самоуправління на три роки. Президія адвокатської палати також приймала кандидатів до адвокатури, до яких висувалися дуже високі вимоги (семирічна практика після закінчення юридичного факультету й успішного складання адвокатського іспиту, ступінь доктора права)

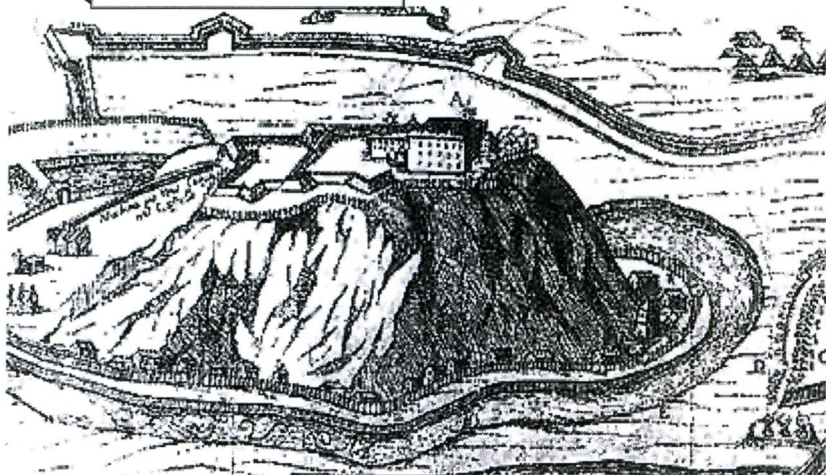
Двадцять дев'ятого вересня **1850 р.** в усіх коронних австрійських землях було запроваджено **нотаріат**. Нотаріати функціонували при судах. Із запровадженням Нотаріального порядку (1871 р.) нотаріат почав діяти як самостійна, незалежна від судів установа. Нотаріуси призначалися Міністром юстиції з кваліфікованих кандидатів. Необхідними умовами для зайняття посади були: досягнення 24-річного віку, державна правова освіта, 4 роки правової практики, знання крайових мов і складені теоретичні іспити або ступінь доктора права. Нотаріуси судових округів об'єднувались у нотаріальні колегії. До функцій нотаріальної колегії належали: вибори голови і членів палати; вироблення пропозицій щодо устрою та діяльності нотаріату; розгляд планів роботи і звітів нотаріальної палати, здійснення нагляду за поведінкою й діловодством нотаріусів. Загальний нагляд за діяльністю нотаріальних колегій здійснювали голови (президенти) судів першої та другої інстанцій

**Адміністративно-територіальний устрій українських земель
кін. 1774 – 1849 рр.**

У 1782 р. дистрикти були ліквідовані, натомість утворювалися округи з поділом на повіти (у кожному окрузі було по 5–12 повітів, а всього – 136).

Адміністративно-територіальний устрій українських земель 1849 р. – поч. XX ст.

Мукачівський замок "Паланок" (Закарпаття)

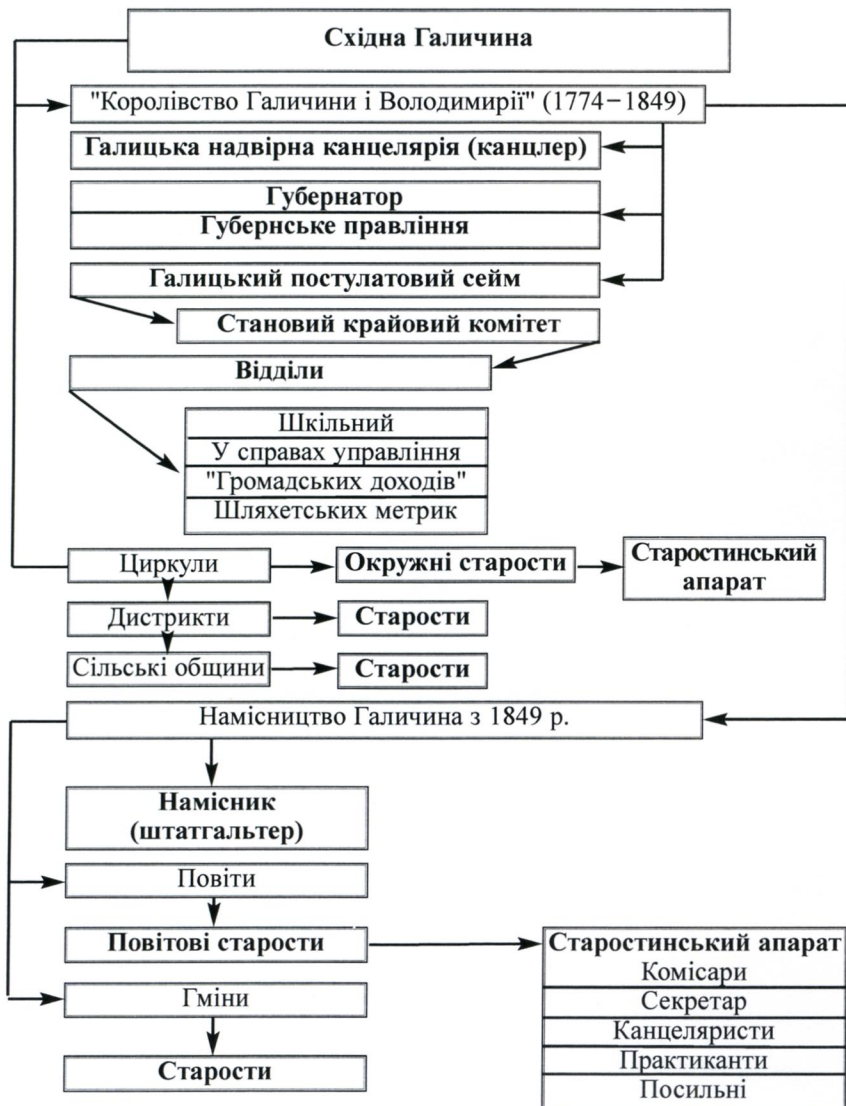

У 1861 р. крайовий статус Буковини було піднесено до рангу герцогства.

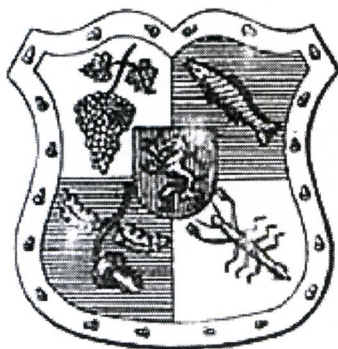
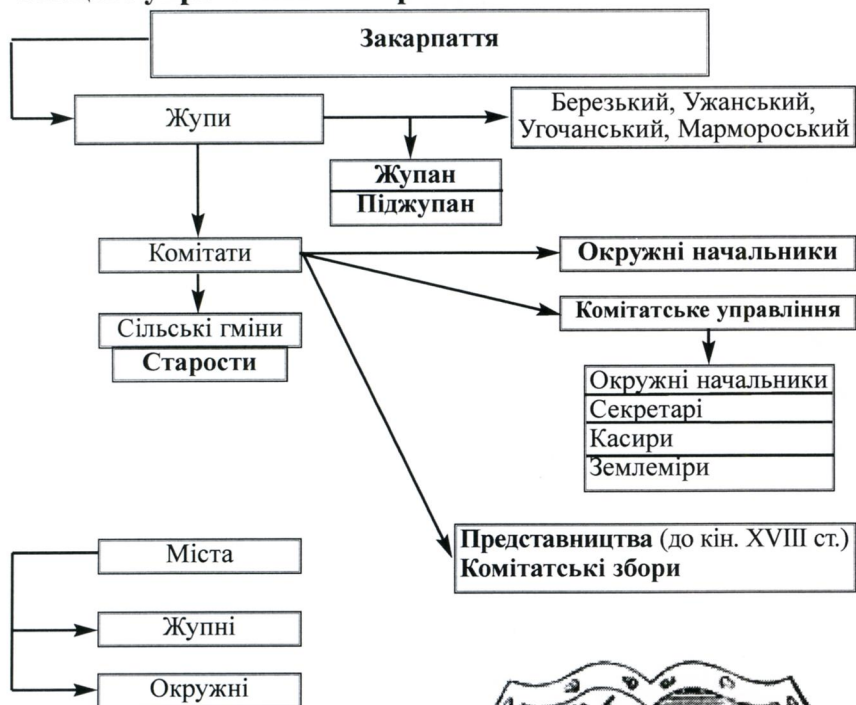
З др. пол. XIX ст. вводяться судові округи; судові повіти; шкільні райони; фінансові райони; райони відділень жандармерії.

Місцеве управління Східної Галичини кін. XVIII – поч. XX ст.

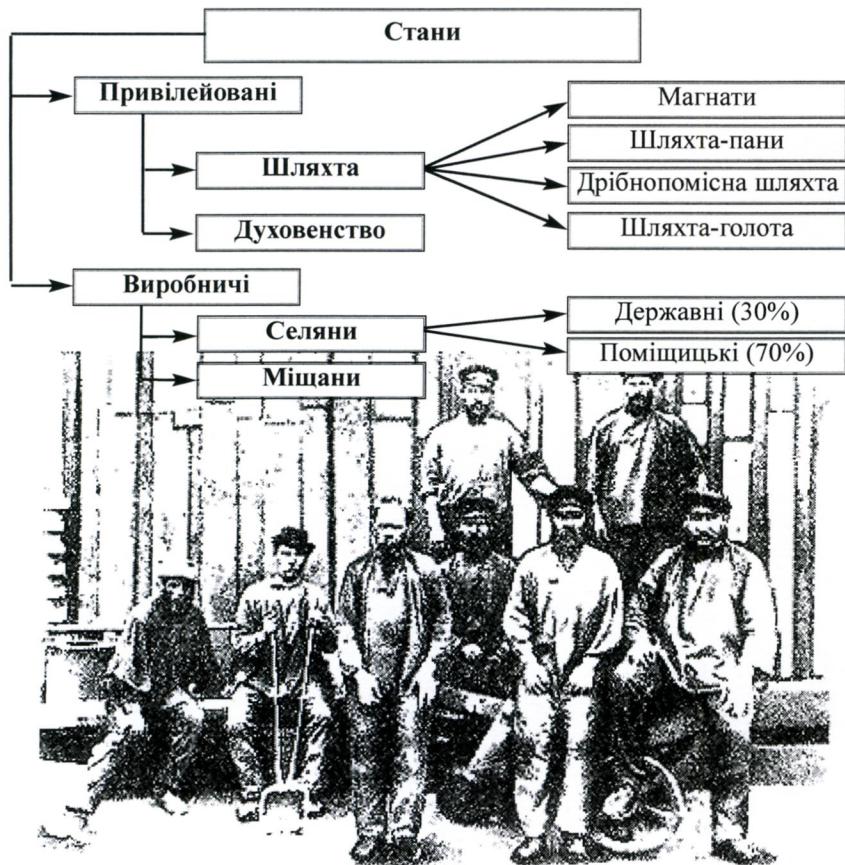

Місцеве управління Закарпаття кін. XVIII – поч. XX ст.

Герб Угочанського комітату

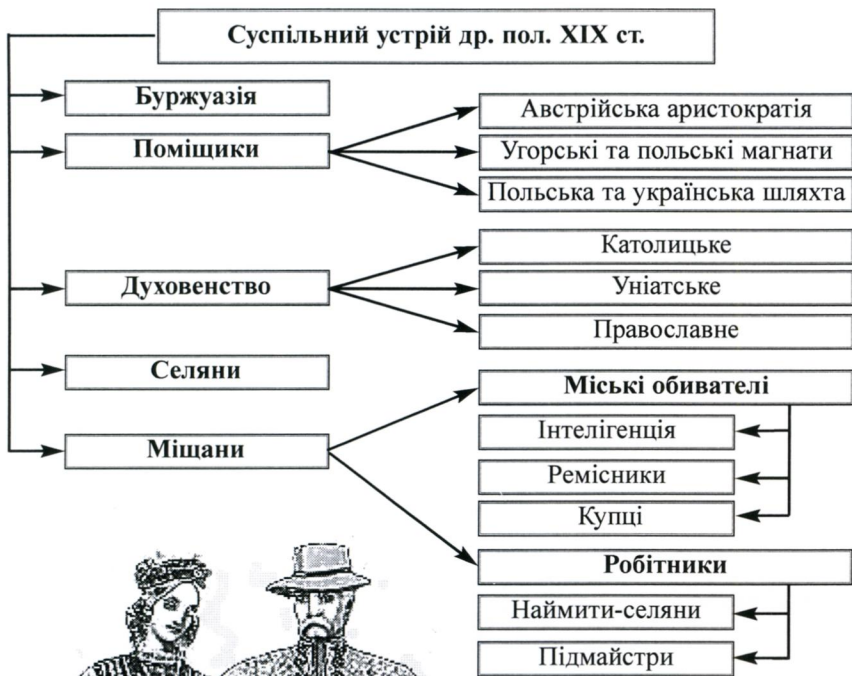
Суспільний устрій кін. XVIII – поч. XIX ст.

Міська біднота

У 1848 р. вийшов патент імператора про ліквідацію панщини як форми кріпосної залежності за викуп. Ліквідація кріпацтва в Австрійській імперії в 1848 р. не виправдала всіх селянських сподівань. Під час роздавання наділів у поміщиків опинилися найродючіші землі, їм прирізали частину селянських угідь. 44% земельних площ Галичини, 54% – Буковини і 70% Закарпаття перейшло до рук поміщиків.

Мешканці Закарпаття XIX ст.

Суспільний устрій кін. XIX – поч. XX ст.

Буржуазія

Дворянство

Духовенство

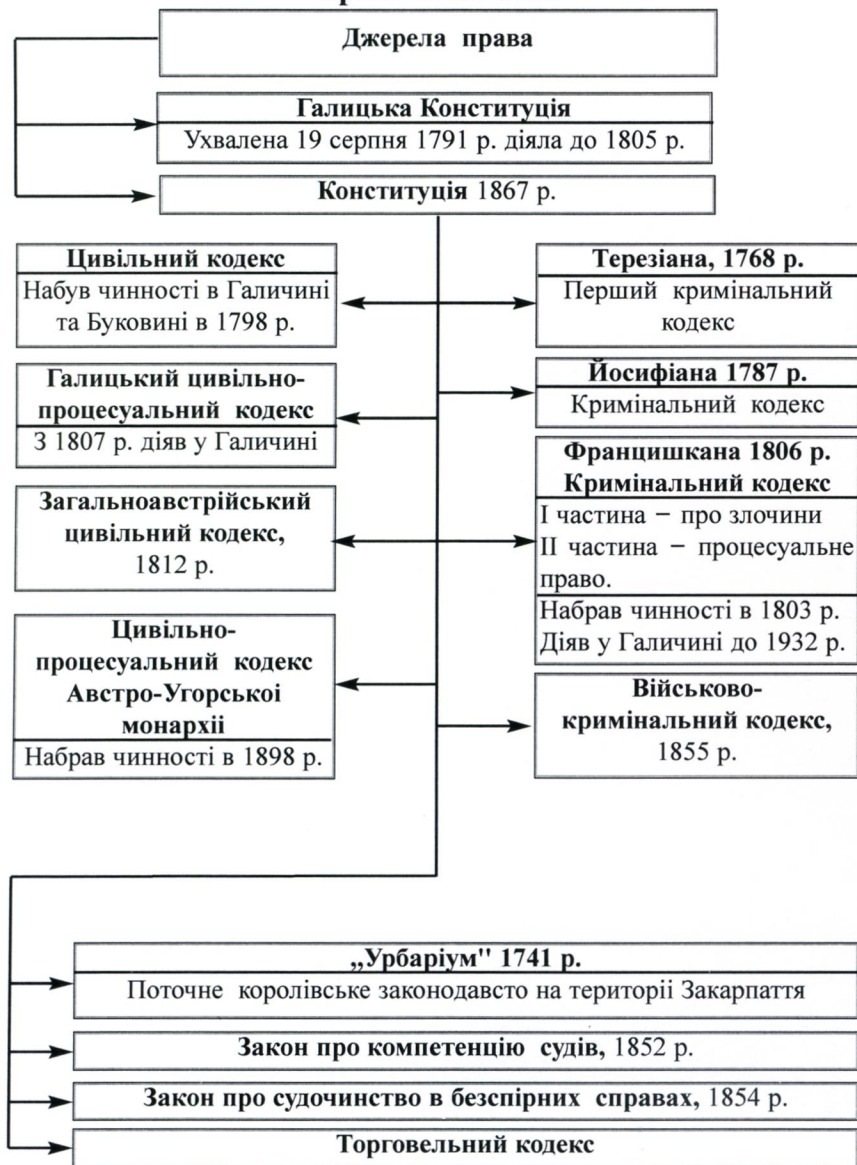
Селяни

Пролетарі

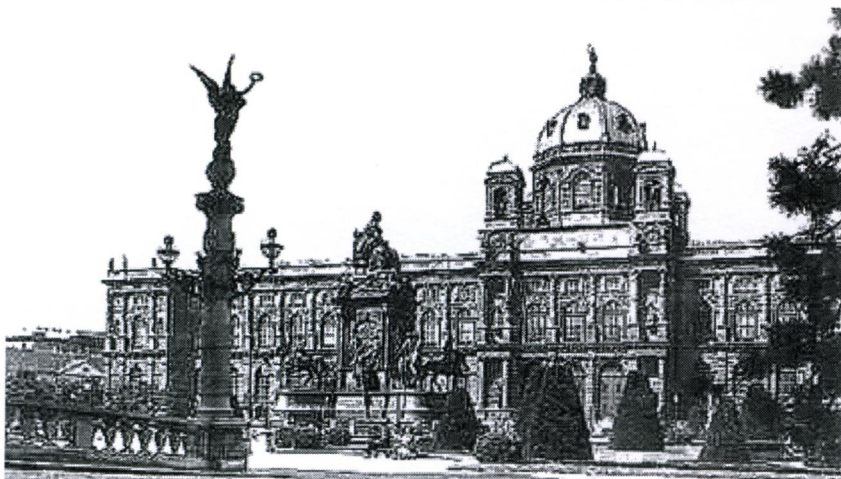
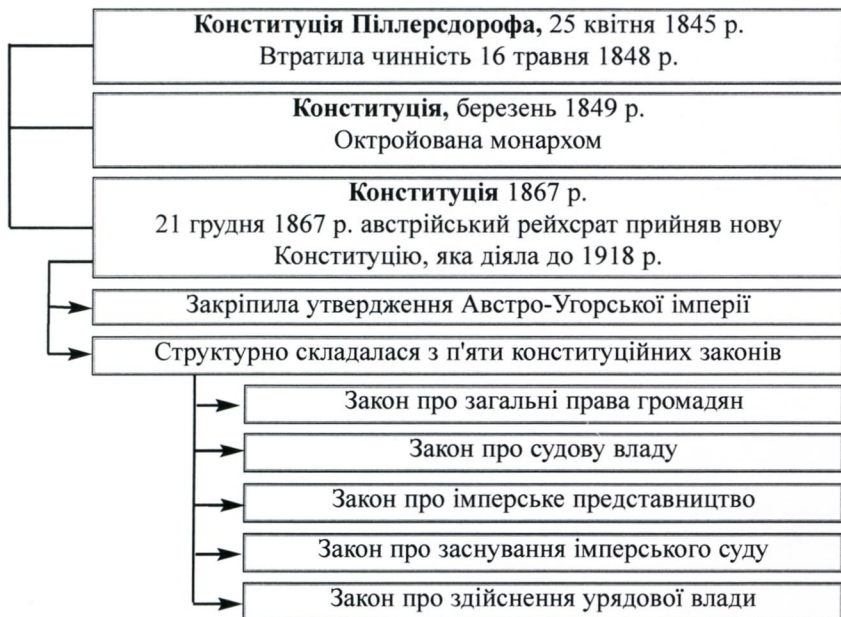

Представники дворянства XIX ст.

Правова система

Конституційне законодавство Австрійської імперії

Відень – столиця Австрійської імперії

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Абсолютизм – форма державного управління за якої верховна влада повністю належить одній особі (царю, імператору, королю).

Автономія – самоврядування певної частини держави, що здійснюється в межах, визначених загальнодержавним законом (Конституцією).

Автохтон – місцевий, корінний житель.

Австро-Угорщина – держава, утворена в 1867 р. унаслідок укладення угоди між двома частинами Австрійської імперії – Австрією та Угорщиною.

Аграрні реформи – державні заходи, спрямовані на зміни системи землеволодіння і землекористування.

Адміністративно-територіальний устрій – поділ території на певні частини з метою побудови державних органів влади та управління на місцях.

Антанта – блок європейських держав Великобританії, Франції, Російської імперії, який був сформований у 1904–1907 рр.

Аскольд і Дір - київські князі другої половини IX ст. За деякими даними – нащадки Кия, за іншими – дружинники Рюрика. Боролися проти печенігів, дунайських болгар, уличів і древлян. У 860 р. очолили похід руського флоту проти Візантії, змусивши візантійського імператора Михайла III укласти з русичами вигідну для них угоду. Існують документальні свідчення про хрещення Аскольда і Діра, і за часів їхнього правління частини населення Київської держави.

Артанія – державне утворення в VIII–IX ст. на території сучасної України у східних слов'ян, яке згадується в арабських джерелах.

Баскак – намісник хана Золотої Орди у підвласних країнах у др. пол. XIII – на поч. XIV ст. На українських землях баскаки з'явилися після падіння Києва. Проводили облік населення і збирали данину в українських землях. На поч. XIV ст. хани перестали посилати баскаків в Україну і зобов'язали самих князів збирати данину та відвозити її в Золоту Орду.

Батий – монгольський хан, полководець, онук Чингізхана. У 1236–1240 рр. захопив значну частину руських (українських земель), здобув і зруйнував Чернігів, Переяслав, Київ, Галич, Володимир та інші міста. У 1242 р. на Нижній Волзі заснував монгольську державу – Золоту Орду зі столицею Сарай-Бату.

Батуринські статті (1663) – договір, укладений гетьманом Лівобережної України І. Брюховецьким і представниками московського уряду в Батурині. Суттєво обмежував автономію козацької України.

Бояри – збірна назва представників правлячого стану в Київській Русі.

Боярська дума – вища рада при князеві.

Братство тарасівців – українська таємна організація, створена в 1891 р. групою студентів – Б. Грінченко, І. Липою, М. Міхновським.

Брацлавщина – східна частина Поділля з центром у м. Брацлаві. Історична область в Україні XIV–XVIII ст. Займала територію сучасних Вінницької і частково Хмельницької областей України.

Брюховецький Іван Мартинович – гетьман Лівобережної України (1663 – 1668). Обраний гетьманом на Чорній Раді в Ніжині завдяки підтримці запорожців, селян та міщан. Проводив відверто промосковську політику. Уклав з Московською державою Батуринські статті 1663 р. Перший з українських гетьманів, що відвідав Москву. Отримав від царя боярський титул і Шептунівську волость на Чернігівщині у володіння. Підписаним Московські статті 1665 р. значно обмежували державні права Гетьманщини і посилювали її адміністративну та фінансову залежність від Московської держави. У більшості українських міст були розміщені російські гарнізони, посилювалася влада російських воєвод. Політика гетьмана викликала глибоке невдоволення українського населення і православного духовенства. Невдоволення посилювалося після Андрусівського перемир'я між Москвою та Польщею. І. Брюховецький вирішив відкрито виступити проти Москви й очолити антимосковське повстання. Під час повстання був убитий лівобережними козаками.

Булава – один з клейнодів у реєстровому козацькому війську на Запорозькій Січі та в Гетьманщині. Головна ознака влади гетьмана та кошового отамана. Уперше була надана козакам разом з іншими клейнодами польським королем Стефаном Баторієм 1576 року, і відтоді стала постійним атрибутом влади в Україні. Мала форму кулі на палиці, виготовлялася найчастіше зі срібла, інколи була позолочена та оздоблена коштовним камінням.

Бунчук – козацька військова регалія у вигляді палиці з кулею, над якою прикріплювалися китиці або волосся з хвоста коня чи тура. Був ознакою влади гетьмана (на Запорозжі – кошового отамана) і надавався всьому Війську Запорозькому. Носив і відповідав за його збереження бунчуковий товариш (бунчужний).

Валуєвський циркуляр – таємне розпорядження російського уряду в 1863 р. про заборону друкування українською мовою.

Варяги – давньоруська назва жителів Скандинавії. У Західній Європі відомі під назвою нормани.

Великий князь – вищий князівський титул.

Великий Луг – історична назва дніпровських плавнів, які знаходилися на лівому березі Дніпра, нижче від о. Хортиці. У XVI–XVIII ст. навпроти Великого Лугу знаходилася Запорозька Січ. На території Великого Лугу жили й господарювали запорозькі козаки. Загальна площа його становила понад 400 тис. км², він був для українського народу символом безпеки і волі. У 1956 р. цю територію затопили водами Каховського моря.

Венеди – слов'янські племена.

Верв – сільська територіальна община в Київській Русі.

Викупна операція – викуп селянами в поміщиків у 1861–1906 рр. земельних наділів на умовах реформи 1861 р. Уряд сплатив поміщикам суму викупу, яку селяни повинні були погасити протягом 49 років (так звані викупні платежі). Стягнення платежів припинилося внаслідок революції 1905–1907 рр. Уряд встиг отримати від селян більше ніж 1,6 млрд карбованців.

Військо Запорозьке низове – офіційна назва Запорозької Січі та її війська.

Військо Запорозьке низове, реєстрове – офіційна назва реєстрового козацтва, яке перебувало на службі в польського короля.

Військо Запорозьке – офіційна назва української національної держави – Гетьманщини та її збройних сил.

Військові поселення – особлива організація війська в Росії 1816–1857 р.; започаткована з метою створення резерву підготовленого війська без збільшення державних витрат на його утримання. Поєднували військову службу із заняттям сільським господарством. Ініціатором створення та головним начальником військових поселень був А. Аракчєєв. Жорстокий режим, муштра та суворе регламентація особистого життя військових поселенців спричинили повстання в Чугуєві, Балаклії, Шебелинці та ін.

Віра – грошовий штраф у Київській державі.

Вітовт – великий князь литовський (1392–1420).

Візантійська імперія – держава, яка утворилася наприкінці IV ст. у східній частині Римської імперії.

Військовий довбиш – військовий службовець, що відав військовими литаврами в Запорозькій Січі. Володимирко (1104–1152) – галицький князь (з 1141 р.) син Володаря Ростиславича. Об'єднав Перемишльську, Звенигородську, Галицьку і Тербовлянську землі в єдине князівство. Столицею обрав Галич. Намагався підкорити своїй владі і Волинські землі, але зазнав невдачі. Вів тривалу боротьбу проти Угорського королівства. За його правління були закладені основи майбутньої могутності Галицько-Волинської держави.

Володислав Кормильчич (?–?) – галицький боярин. Наприкінці XII–початку XIII ст. очолював боярську опозицію в галицькій державі. У 1213 р. оголосив себе галицьким князем.

Вотчина – одна з форм феодальної, земельної власності в Київській Русі, родова власність, яку передавали в спадок. У межах вотчини її власнику, який користувався правом імунітету, належала адміністративна та судова влада, а також право збирання податків.

Вотчинний суд – право судочинства власника вотчини над селянами, що в них проживали.

Гайдамацький рух – український національно-визвольний рух проти польського гніту в Правобережній Україні у XVIII ст.

Генезис – походження, виникнення, процес утворення.

Генерал-губернатор – урядова особа в губернській адміністрації, яка очолювала генерал-губернаторство в Російській імперії.

Генерал-губернаторство – адміністративно-територіальна одиниця в Російській імперії (XVIII–XX ст.), до складу якої входило кілька губерній.

Генеральна військова канцелярія – найвища адміністративна установа Гетьманщини в XVII–XVIII ст., яка здійснювала військове, адміністративне і фінансове управління.

Генеральна військова рада – найвищий державний і політичний орган за часів Гетьманщини. Скликалася для обрання гетьмана або вирішення важливих державних, судових, військових питань та обговорення зовнішньо-політичних справ. У роботі Ради брали участь усі козаки, іноді міщани і селяни. Після переходу влади до рук козацької старшини наприкінці XVII ст. вплив Ради на політичне життя в Гетьманщині послабився.

Генеральна скарбова канцелярія – найвища фінансова установа гетьманського уряду (XVII–XVIII ст.), яка займалася збиранням податків і відала військовим скарбом.

Генеральна старшина – вища державна адміністрація в Гетьманщині – найближче оточення гетьмана: генеральний писар, генеральний обозний, генеральний суддя, генеральний підскарбій, генеральний хорунжий, генеральний бунчужний, два генеральні осавули.

Генеральний бунчужний – представник генеральної старшини. Захищав у воєнні часи бунчук – один із символів гетьманської влади. Виконував важливі доручення гетьмана.

Генеральний військовий суд – найвища урядова судова установа Гетьманщини. Розглядав кримінальні справи, наприклад, про вбивства, грабунки, підпали маєтків. Підпорядковувався безпосередньо гетьману.

Генеральний обозний – вища службова особа державної адміністрації в Гетьманщині. Керував військовою артилерією, відав постачанням гетьманського війська, виконував дипломатичні доручення гетьмана, займався розслідуванням особливо важливих справ. Вважався першою особою після гетьмана. (Полковий обозний керував полковою артилерією і виконував обов'язки заступника полковника).

Генеральний осавул – одна з вищих посадових осіб у Гетьманщині. Існувало дві посади осавула: старший і молодший. Відповідав за військову підготовку козаків, охороняв гетьманську булаву, був найближчим помічником гетьмана у військових питаннях, брав участь у переговорах з іноземними послами тощо. Посади осавулів були при полках (по два в кожному) і сотнях.

Генеральний писар – вища службова особа, входив до складу Генеральної старшини у Гетьманщині. Керував справами гетьманського уряду, очолював Генеральну військову канцелярію, вів дипломатичне листування, приймав послів, розробляв умови міжнародних угод тощо.

Генеральний підскарбій – представник Генеральної старшини, вища службова особа в Гетьманщині. Відав державною скарбницею, прибутками і витратами державних коштів, керував збиранням податків тощо.

Генеральний суддя – вища службова особа; входив до складу Генеральної старшини в Гетьманщині (як правило, їх було двоє). Очолював Генеральний військовий суд. Посада суддів існувала при полках та сотнях.

Генеральний хорунжий – представник Генеральної старшини, входив до гетьманської адміністрації. Офіційний обов'язок – охорона головного прапора (хоругви) українського козацького війська. Виконував обов'язки ад'ютанта гетьмана, його особливі військові та дипломатичні доручення.

Герб – емблема, укладена відповідно до законів геральдики, поєднання фігур і предметів, що мають символічне значення і відтворюють історичну традицію.

Гетьман – (від нім., польськ. – начальник) – глава Гетьманщини (XVII–XVIII ст.).

Гетьманщина – загальноприйнята в науковій літературі назва української національної козацької держави, яка утворилася в результаті визвольної війни українського народу в середині XVII ст. Офіційна назва держави – Військо Запорозьке. В офіційних документах царського уряду українську державу називали Малоросією.

Гіреї – династія кримських ханів (XV–XVIII ст.).

Городельська унія (1413) – угода між польським королем Владиславом II Ягайлом та Великим князем Литовським Вітовтом, укладена в м. Городлі. Угода підтверджувала існування Литовського князівства як окремої незалежної держави, але визнавалася політична зверхність польського короля. Передбачалося проведення низки заходів, спрямованих на уніфікацію систем органів державного управління обох країн. Католицька шляхта обох держав зрівнювалась у правах.

Городові (міські, волосні) козаки – частина українського козацтва, яка проживала не на Січі, а в містах, або на волостях – землях, які перебували під владою місцевої адміністрації Великого князівства Литовського, а пізніше – Речі Посполитої.

Гридь – назва князівських дружинників у Київській державі. Гридями звичайно називали молодших воїнів, на відміну від старших (бояр). Несли військову службу і брали участь в управлінні князівським господарством.

Громади – організації української інтелігенції в другій половині XIX – на поч. XX ст., які займалися національно-культурною та громадсько-політичною діяльністю. Існували таємні громади в Києві, Харкові, Одесі, Херсоні, Чернігові та інших містах України. Організовували та брали участь у роботі недільних шкіл, видавали українську наукову й популярну літературу, збирали фольклорний та етнографічний матеріал тощо.

Данина – у стародавні часи назва натурального або грошового податку, що сплачувався підкореними племенами на користь переможця.

Дворові люди – категорія кріпосних селян, які працювали в будинку поміщика. Землі при звільненні не отримували.

Дике поле – історична назва українських і південноросійських степів між Доном, верхньою Окою та лівими притоками Дніпра й Десни. Стихійно освоювались у XVI–XVII ст. селянами-втікачами та заселялися "служивим" людом в умовах боротьби проти турецько-татарської агресії та польсько-шляхетської експансії.

Дисиденти – у державах, де державною релігією є католицизм або протестантизм, віруючі християни, які не дотримувалися панівного віросповідання. У переносному значенні – інакомислячі.

Домінувати – переважати, панувати, підноситися.

Древляни – східнослов'янське плем'я (союз племен).

Другі переяславські статті 1674 р. – укладені козацькою старшиною, полковниками 10 правобережних полків із царем. Угода стала можливою внаслідок успішного походу об'єднаного московсько-козацького війська Лівобережної України на протилежний берег Дніпра і визволення українських територій з-під гніту Туреччини і Кримського ханства. На Генеральній раді в Переяславі гетьманом Правобережжя був обраний І. Самойлович, який іменувався "гетьманом обох берегів Дніпра". Особливість договору полягала в тому, що І. Самойлович статей не підписував, присяги не приймав і в тексті його прізвище не згадується. Конституцію власними підписами скріпила старшина на чолі з генеральним обозним І. Гулаком. Другі Переяславські статті 1674 р. повністю базувалися на Глухівських і Конотопських статтях. Лише одне положення є новим у названих двосторонніх договорах – зобов'язання царя захищати правобережні українські землі від турецького султана чи кримського хана. Кількість правобережних реєстрових козаків зменшили до 20 тис.

Дружина – збройні загони в Київській Русі, які становили постійну військову силу князя. Складалася з двох частин: старшої дружини – бояр і молодшої дружини – ядра княжого війська.

Дуумвірат – спільне правління двох найвищих службових осіб.

Еволюція – процес поступових змін.

Експансія – активне проникнення в яку-небудь сферу; загарбання чужих територій; політичне поневолення інших країн.

Емський указ – розпорядження російського уряду, спрямоване на придушення української культури, підписане в 1876 р. Олександром II.

Етногенез – походження народів. Етногенез охоплює як початкові етапи виникнення будь-якого народу, так і подальше формування його етнографічних, лінгвістичних та антропологічних відмінностей.

Етнос – позачасова, позатериторіальна, позадержавна спільнота людей, об'єднана спільним походженням, культурою, мовою, історією, традиціями та звичаями.

Жванецьке перемир'я (1653) – перемир'я, укладене між Б. Хмельницьким і польським королем Яном II Казимиром після Жванецької облоги. Згідно з умовами перемир'я Білоцерківська мирна угода 1651 р. скасовувалася, а стосунки між Україною і Польщею регулювалися на основі Зборівської угоди 1649 р.

Задушний чоловік – назва раба в Київській державі в X–XII ст., якого власник відпускав на волю перед смертю (вважалося – для спасіння душі).

Закупи – категорія залежних селян у Київській Русі XI–XII ст. Закупам називали людей, які брали у землевласників позику – "купу" і за це повинні були виконувати феодалні повинності.

Запорозька Січ – суспільно-політична та військово-адміністративна організація українського козацтва, що склалася в першій половині XVI ст. за Дніпровими порогами.

Земства – виборні органи місцевого самоврядування в Росії та Україні, що були започатковані земською реформою 1864 р. Опікувалися освітою, охороною здоров'я, будівництвом і утриманням мостів, доріг тощо.

Зимівник – назва хутора в запорозьких козаків, що являв собою велике господарство, у якому козаки займалися скотарством, землеробством, бджільництвом тощо. Головним завданням власників зимівників було забезпечення січових козаків продуктами.

Золота Орда – татарська держава, яка існувала в XII–XV ст. на території Азії та Східної Європи. Виникла внаслідок завойовницьких походів хана Батия.

Золоті ворота – головна брама Києва за часів Київської держави. Збудовані в роки правління князя Ярослава Мудрого в 1037 р. на честь розгрому печенізької орди.

Ізгої – у Київській Русі XI–XII ст. особи, які за різних обставин вийшли зі свого звичайного соціального середовища (холопи, що викупилися, купці, що заборгували).

Імперія – велика держава, що складається з метрополії та підпорядкованих центральній владі держав, народів, які примусово інтегровані до єдиної системи політичних, економічних, соціальних та культурних взаємозв'язків.

Києво-Могилянська колегія (з 1701 р. – академія) – один з перших загальноосвітніх вищих навчальних закладів у Східній Європі. Утворилась у 1632 році внаслідок об'єднання Київської братської та лаврської шкіл. Назву отримала на честь її покровителя – митрополита П. Могили.

Київська Русь – назва давньоруської держави з центром у Києві, яка виникла в IX ст.

Кирило і Мефодій – слов'янські просвітителі і проповідники християнства, творці слов'янської азбуки (кирилиці).

Кирило-Мефодіївське братство – українська таємна організація, що виникла в січні 1846 р. у Києві.

Кімерійці – найдавніші з відомих за своєю назвою племен, що жили в Північному Причорномор'ї у VIII–VII ст. до н.с. Пізніше були витіснені скіфами, захопили значну частину Малої Азії, де асимілювалися з місцевим населенням. Значна частина елементів кімерійської культури була успадкована скіфами.

Кіш – назва Запорозької Січі з її державно-політичним устроєм, а також запорозького військового товариства. Кіш Запорозької Січі – центральний орган управління на Запорозькій Січі, який видав адміністративними, військовими, фінансовими, судовими та іншими справами.

Клейноди – дорогоцінні військові відзнаки, атрибути українського козацтва в XVI–XIX ст.

Князівство – територія на чолі з князем.

Князь – вождь племені, з розвитком феодальних відносин – керівник держави або державного утворення. На Русі старший з князів називався Великим князем, інші – удільними. До XVIII ст. князівський титул був виключно спадковим, а з XVIII ст. дарувався царем дворянам за особливі заслуги як почесний дворянський титул.

Козацька старшина – посадові виборні особи в козацькій державі. Поділялася на генеральну, полкову та сотенну. Генеральна старшина обиралася на загальній козацькій раді, полкова і сотенна – на радах полків і сотень. Останні затверджувались гетьманом, пізніше – російським царем.

Козацьке право – сукупність звичаєвих норм, переважна більшість яких виникла на Запорозькій Січі. Визначали суспільні відносини, що склалися в козацькому суспільстві: порядок землекористування, укладення угод, види злочинів і покарань за них; чітко регламентували права й обов'язки старшини.

Колонізація – заселення вільної території на окраїнах власної країни; заснування поселень у залежній країні; перетворення незалежної країни на колонії шляхом військового, економічного та політичного поневолення її іншою країною.

Конституція – основний закон держави, що закріплює суспільний і державний устрій, порядок утворення, принципи організації та діяльності державних органів, виборчу систему, основні права та обов'язки громадян.

Конфедерація – союз суверенних держав, які, зберігаючи свою незалежність, об'єднуються на певний час задля досягнення певних спільних цілей.

Копа – сход сільської общини в XV–XVIII ст. для вирішення громадських справ.

Копні суди – суди сільської громади в Україні.

Корогва – бойовий прапор у військових підрозділах українського козацтва XVI–XVIII ст. Як правило, вони були різнокольоровими, із зображенням святих, хрестів, зброї тощо.

Кошова канцелярія – адміністративна установа на Запорозькій Січі. Очолював канцелярію військовий писар.

Кошовий отаман – виборна службова особа в Запорозькій Січі, яка зосереджувала в своїх руках найвищу військову, адміністративну та судову владу.

Криза політична – тимчасове призупинення або припинення функціонування окремих елементів або інститутів політичної системи; значне поглиблення й загострення наявних політичних конфліктів, політичної напруженості.

Кримське ханство – кримсько-татарська держава, яка існувала на території Кримського півострова, пониззя Дніпра, Приазов'я та Прикубання в 1449–1783 рр.

Кримська війна (1853–1856) – спочатку російсько-турецька війна за панування на Близькому Сході, розпочата Російською імперією. З лютого 1854 р. на боці Туреччини виступили Англія та Франція, з 1855 р. – королівство Сардинія. Основні події війни відбувалися навколо Кримського півострова, головною подією була героїчна оборона Севастополя (1854–1855). Економічна та військова відсталість Росії стала головною причиною її поразки в цій війні. Завершилася війна підписанням Паризького миру 1856 р.

Кріпосне право – система правових норм, що встановлювали залежність селянина від феодала і право останнього селянина-кріпака як на неповну власність.

Куна – грошова одиниця Київської Русі.

Курінний отаман – виборна службова особа в Запорозькій Січі, яка очолювала курінь (військово-адміністративна одиниця).

Курінь – військово-адміністративна одиниця Запорозької Січі, що складалася з кілька сот козаків. Очолював курінний отаман.

Куявія – державне утворення у східно-слов'янських племен VIII–IX ст., яке згадується в арабських джерелах поряд з Артанією і Славією. Існувало в Придніпров'ї навколо Києва. Сучасні науковці визнають Куявію як одну з назв полянського племінного союзу (полян).

Кючук-Кайнарджийський мирний договір (1774) – договір, укладений між Російською імперією та Туреччиною після закінчення російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Османська імперія визнавала незалежність Кримського ханства, право російським торговельним суднам безперешкодно плавати Чорним морем і вільно проходити через Чорноморські протоки. Російська імперія приєднувала українські землі в міжріччі Дніпра і Південного Бугу й частину морського узбережжя з фортецями Керч, Азов та ін. Російсько-турецький кордон на Кавказі встановлювався по р. Кубань. Молдавське князівство та Волощина звільнялися з-під турецького протекторату і переходили під протекторат Росії.

Лавники – члени лавних судів у містах з магдебурзьким правом.

Легітимність – визначення або підтвердження законності якогось права чи повноваження; здатність політичного режиму досягати суспільного визнання й виправдання обраного політичного курсу, винесених ним політичних рішень, кадрових або функціональних змін у структурах влади.

Лібералізм – політична та ідеологічна течія, що об'єднує прихильників парламентського ладу, вільного підприємства та демократичних свобод.

Литовські статuti (1529, 1566, 1588) – кодекси середньовічного права Великого князівства Литовського, які діяли на захоплених ним українських землях у XVI – перш. пол. XIX ст. Норми Литовських статутів закріплювали станові привілеї землевласників, визначали правові норми феодальної експлуатації селянства. Статuti посилили кріпосне право, у той самий час частково обмежили свавілля магнатів. Остаточо скасовані в 1840 р.

Лівобережна Україна – історико-географічна назва українських земель (теперішня територія Чернігівської, Полтавської, частини Сумської, частини Київської областей).

Літописи – історичні твори в Київській Русі, у яких розповіді велися за роками. Розповіді про події кожного року починалися словами "в літо", тобто в рік, звідки й походить назва "літопис".

Ляхи – староукраїнська назва поляків, походить від поширеного серед них ім'я Лех.

Магдебурзьке право – середньовічне міське право, за яким міста частково звільнялися від управління та суду феодалів і створювали органи місцевого самоврядування. Юридично закріплювало права і свободи різних станів міського населення.

Магістрат – орган міського самоврядування в українських містах, який користувався Магдебурзьким правом.

Малоросійська колегія – центральний орган російської колоніальної адміністрації в Лівобережній Україні, створений Петром I (замість Малоросійського приказу) з метою посилення контролю за діяльністю гетьмана та козацької старшини, встановлення та збирання податків для

царської казни. Діяльність колегії означала фактичне обмеження політичної автономії Гетьманщини. Усі питання державного життя Гетьманщини український уряд повинен був вирішувати лише за погодженням з Малоросійською колегією.

Малоросійський приказ – орган центрального управління в Росії XVI – поч. XVIII ст., який керував справами Лівобережної України як автономного державного утворення в складі Московської держави з 1663 до 1722 р. Через приказ царський уряд здійснював зв'язки з гетьманом та його адміністрацією, затверджував претендентів на гетьманство, призначав воєвод в українські міста, контролював внутрішню і зовнішню політику гетьманського уряду, стежив за діяльністю православної церкви в Україні, розглядав справи про злочини посадових осіб у Гетьманщині тощо. Був ліквідований у 1722 р. унаслідок створенням Малоросійської колегії.

Міндовг (?–1263) – великий князь литовський. Об'єднав під своєю владою більшість литовських земель.

Народництво – ідеологія та рух різночинної інтелігенції Росії в др. пол. XIX ст. Захищало інтереси селян, виступало за ліквідацію кріпосницьких пережитків та повалення самодержавства, проти капіталістичного розвитку Росії. Мало дві течії: революційну та ліберальну. Основні організації – "Земля і воля", "Народна воля", "Чорний переділ". Мало певний вплив на селянський рух в Україні.

Народність – мовна, територіальна, етнічна, економічна та культурна спільність людей, яка історично утворюється в період феодалізму.

Натуральне господарство – тип господарства, у якому продукти праці виробляються для задоволення потреб самих виробників, а не для продажу.

Національне відродження України – процес в українській історії першої половини XIX ст., у ході якого формувалася національна свідомість українців, зростав їхній інтерес до рідної мови, історії, культури, зміцнювалися зв'язки між західною і східною українською інтелігенцією, розгортався національно-визвольний рух.

Національне питання – питання про стосунки між націями в багатонаціональних країнах, про шляхи ліквідації національного гноблення та нерівності.

Нація – історична спільність людей, яка утворюється в процесі формування їхніх територіально-економічних зв'язків, мови, особливості культури та характеру. Деякі вчені вважають нацією спільність людей, які є громадянами певної держави. У сучасній науці відбувається дискусія про ознаки та співвідношення націй та народності.

Ногата – грошова одиниця, що знаходилась в обігу на землях Київської держави в домонгольський період. Дорівнювала 1/20 гривні.

Обозний – виборна службова особа, яка займала одну з найвищих державних і військових посад у Гетьманщині в XVII–XVIII ст.

Огнищанин – головний управитель київського двору в Київській Русі (X–XII ст.).

Олігархія – політичне та економічне панування, влада, правління невеликої групи людей, а також сама правляча група.

Опозиція – протидія, опір певній політиці, політичній лінії, політичній дії; організація, партія, група, особа, які виступають проти панівної думки, уряду, системи влади, конституції, політичної системи в цілому.

Опришки – учасники національно-визвольної боротьби в Галичині, Буковині, Закарпатській Україні проти польської, угорської, австрійської шляхти в XVI – перш. пол. XIX ст.

Ординація Війська Запорозького, що перебуває на службі в Речі

Посполитій – постанова польського сейму (січень 1638 р.) після придушення повстання 1637–1638 рр. під проводом П. Павлюка і К. Скидана. Обмежувала права і привілеї запорозьких козаків, скорочувала козацький реєстр. Ординація скасовувала посаду гетьмана, віднімала виборність козацької старшини, ліквідувала козацьке судочинство. На чолі козацького війська мав стояти польський комісар. Козаки втратили право проводити самостійну зовнішню політику тощо.

Осавул – виборна службова особа, що займала одну з військово-адміністративних посад в Гетьманщині.

Отроки – категорія князівських та боярських слуг X–XI ст. у Київській Русі (молоді дружинники). Становили особисту охорону князя або боярина, брали участь у походах і збиранні данини, відали княжим господарством і виконували різні доручення.

Паланка – адміністративно-територіальна одиниця в Запорозькій Січі (5–8 паланок). Очолював полковник, який зосереджував у своїх руках всю адміністративну, військову, судову та фінансову владу. Адміністрація паланки – писар, отамани слобод та ін.

Пантікапей – столиця Боспорського царства (нині Керч).

Панславізм – культурна і національна течія серед слов'янських народів, в основі якої необхідність об'єднання слов'ян.

Пернач – вид булави, головний символ полковницької влади в Україні.

Північна війна – війна між Росією та Швецією (1700–1721) за вихід до Балтійського моря.

Підкоморський суд – становий шляхетський у суд у Правобережній Україні для розгляду межових земельних справ, установлений в 1566 р.

Повіз – державна повинність у Київській державі (перевезення сільськогосподарської продукції за наказом князя або боярина на княжий двір, ринок або в похід). Повозом називали також обов'язки селянина постачати підводи для державних потреб.

Повіт – адміністративно-територіальна одиниця, що існувала на українських, литовських, польських землях з др. пол. XIV ст.

Політична система – сукупність державних і недержавних соціально-політичних інститутів, які здійснюють владу, управління справами суспільства, регулювання політичних процесів, взаємовідносини між соціальними групами, націями, державами та забезпечують політичну стабільність і прогресивний розвиток.

Половці – тюркомовні племена, які в XI–XII ст. панували в південно-руських степах. Основне заняття – кочове скотарство та ремесла. Здійснювали набіги на Русь. Розгромлені та підкорені монголо-татарами в XIII ст.

Полюддя – щорічне збирання данини князем з дружиною з власних володінь та підлеглих племен (Київська Русь періоду X–XIII ст.).

Поляни – східнослов'янський союз племен VI–IX ст. у Середньому Подніпров'ї з центром у Києві.

Посадник – намісник князя в землях, що входили до складу Київської держави в X–XII ст. Управляв певною територією і був зобов'язаний збирати та доставляти князю данину.

Поштучне – натуральний податок у литовсько-польський період.

Правління гетьманського уряду – орган, утворений російським царським урядом після смерті Д. Апостола в 1734 році для управління Гетьманщиною і Слобідською Україною. Складалося з осіб: трьох російських чиновників і трьох представників козацької старшини. Діяльність Правління гетьманського уряду сприяла посиленню контролю і втручання в справи Гетьманщини з боку російського уряду. Існувало до обрання в 1750 р. гетьманом К. Розумовського.

Провінція – адміністративно-територіальна одиниця в 1719–1775 рр.

Рабовласницький лад – суспільно-економічна формація, основана на приватній власності на засоби виробництва, коли об'єктом привласнення стає сам безпосередній виробник.

Рада генеральної старшини – вузький дорадчий орган при гетьмані на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст.

Ревізька душа – одиниця обліку чоловічого населення Російської імперії у XVIII–XIX ст. Термін почали вживати після впровадження подушного податку. В Україні ревізькі душі існували з 1781 по 1887 р. Під час ревізій і переписів вони вписувалися у так звані "ревізькі казки". Кожна ревізька душа вважалася наявною до наступного перепису, навіть у випадку її смерті (звідси вислів – "мертві душі").

Реєстрові козаки – частина українських козаків, узятих урядом Речі Посполитої на військову службу і внесених в особливий список-реєстр (звідси і назва). Перший реєстр у 1572 р. (300 козаків).

Річ Посполита – феодально-кріпосницька об'єднана польсько-литовська держава, яка існувала з часу Люблінської унії 1569 р. до 1795 р.

Руїна – період історії України другої половини XVII ст., що характеризується розпадом української державності та загальним занепадом. Під час Руїни Україна була поділена на дві частини по Дніпру

– Лівобережну і Правобережну, що воювали між собою. У внутрішні справи України втручалися сусідні держави: Польща, Московська держава, Османська імперія, Кримське ханство.

"Руська правда" – зведення норм давньоруського права XI–XII ст., яке об'єднало звичаєві правові норми Київської Русі. Уzakонила зміни, що сталися в суспільстві та свідомості людей.

Рюрик, Синеус, Трувор – три норманські князі, які, як свідчить автор "Повісті минулих літ", були запрошені у 862 р. княжити на землях ільменських слов'ян, кривичів, чуді і весі. За легендою, Рюрик є засновником Новгороду і родоначальником династії київських князів.

Рюриковичі – правляча династія в Київській Русі, яка у 882 р. прийшла на зміну династії Кийовичів (після вбивства Олегом Аскольда). Дістала назву і веде початок від норманського князя Рюрика.

Рядовичі – категорія залежних людей у Київській державі. Входили до складу челяді. За соціальним і юридичним становищем були близькі до закупів.

Сагайдачний (Конашевич-Сагайдачний) Петро Кононович (1570–1622) – гетьман українського реєстрового козацтва, видатний полководець, відомий політичний діяч та меценат. Походив з української православної шляхти. Закінчив Острозьку греко-слов'янсько-латинську академію. З 1601 р. перебував на Запорозькій Січі. Обраний гетьманом українського козацтва. Завдяки його діяльності козацьке військо перетворилося на регулярне військове формування. Очолював козацькі походи проти турків і татар. Під його керівництвом козаки здобули міста-фортеці Варну, Очаків, Перекоп, Трапезунд, Кафу. Завдяки вдалим походам і перемогам козаки здобули міжнародне визнання. Сагайдачний відомий як видатний борець за права української православної церкви і діяч, який дбав про розвиток освіти, науки та культури в Україні.

Сармати – стародавні кочові іраномовні племена. У II ст. до н.е. – III ст. н.е. посідали панівне становище в Північному Причорномор'ї. У IV ст. н.е. розгромлені гунами.

Сепаратизм – прагнення до відокремлення, рух за виділення частини держави й утворення нової держави.

Січова Рада – загальна військова рада на Запорозькій Січі. Була вищим органом влади і вирішувала всі важливі питання військово-політичного, дипломатичного, адміністративного, судового і господарського життя Січі.

Скіфи – кочові іраномовні племена, які жили в VII–III ст. до н.е. у степах Північного Причорномор'я. Залишили глибокий слід в давній історії України, деякі їхні традиції були успадковані пізнішими народами.

Слобідська Україна (Слобожанщина) – історична територія, що охоплює нинішню Харківську та частини Сумської, Донецької, Луганської областей України, а також частини Воронежської, Курської і Білгородської областей Росії.

Слов'яни – це велика група європейських народів, які об'єднані спільністю мов та походженням. Слов'яни поділяються на три групи – східних (українці, росіяни, білоруси), західних (поляки, чехи, словаки, лужичани), південних (серби, чорногорці, словени, боснійці, болгари, македонці, хорвати). За різними гіпотезами прабатьківщина слов'ян розміщується між Лабою та середнім Подніпров'ям. На думку археологів, слов'янський етнос народився близько I тис. до н.е.

Статус – правове становище громадян, державних і громадських органів, міжнародних організацій тощо.

Статут Володимира Мономаха – закони великого князя київського Володимира Мономаха. Складався з 69 статей, регулював правове становище залежних селян і визначав порядок стягнення лихварських відсотків з боржників.

Столиця – головне місто держави, її адміністративно-політичний центр.

Суверенітет – незалежність держави в зовнішніх та верховенство у внутрішніх справах.

Судебник Казимира IV (1468) – законодавчий акт Великого князівства Литовського – перший кодекс норм кримінального права та судочинства Литовської держави. Базувався на правових нормах "Руської правди", попередніх великокнязівських привілеях, ухвалах, уставах та звичаєвому праві литовських, білоруських і українських земель. Закріпив за феодалами права імунітету, перетворив вільних селян на кріпаків. Дівав до прийняття першого Литовського статуту (1529).

Судова система Київської Русі – судова влада належала Великому князю (або тіуну – заступнику князя на суді), посадникам, тисяцьким, волостелям, феодалам та їхнім помічникам. Церковні люди підлягали церковному суду, де функції суддів виконували архімандрити, митрополити, єпископи, архієпископи. Низовою ланкою був суд верви (громадський суд), до складу якого входили вервний староста і визначені громадяни (добрії люди). Компетенцією цього суду був захист власності. У пригородах першою інстанцією був суд посадника і суд тисяцького. Посадники судили колегіально в товаристві соцьких. На вічовому суді розглядалися справи проти князів, членів їхніх сімей, посадників та інших державних урядовців. З часом вічовий суд узагалі перестав існувати.

Тевтонський орден – німецький, католицький духовно-лицарський орден, який утворився наприкінці XII ст. у Палестині під час хрестових походів. У XII ст. на захоплених у прусів, литовців, поляків землях Прибалтики орден заснував феодальну державу. У 1410 р. орден був розгромлений під час Грюнвальдської битви. Експансія Тевтонського ордену була припинена. У 1525 р. володіння ордену в Прибалтиці перетворилися в герцогство Прусія.

Тисяча – ополчення в Київській Русі у IX–X ст., у подальшому – території (у Києві, Чернігові тощо), якими управляли довірені особи князя – тисяцькі.

Тмутараканське князівство – давньоруське князівство на Таманському півострові з центром у м. Тмутаракань. Утворилося внаслідок колонізації Північного Причорномор'я східнослов'янськими племенами.

Тризуб – геральдичний знак київських князів династії Рюриковичів. З 1992 р. – Малий Державний герб України.

Трансільванія – князівство, що існувало на території сучасної Румунії. У 50-ті рр. XII ст. – союзник Б. Хмельницького в боротьбі з Польщею.

Уділ – складова частина великих князівств на Русі XII–XVI ст. Управлявся членом великокнязівської землі.

Удільні князівства – феодалні володіння на Русі в XII–XVI ст., що утворилися внаслідок роздроблення великих феодалних князівств після розпаду Київської Русі.

Україна – країна (територія) і держава на південному заході Східно-Європейської рівнини. Станом на 1 лютого 2010 р. чисельність постійного населення України становить 45 млн 939 тис. 820 мешканців і нараховує понад 130 національностей. Україна вперше згадується в Іпатіївському літописі під 1187 р. Назва означала поняття "край", "земля". Її територія – основа держави Київської Русі в IX – XII ст.

Улус – об'єднання кочових племен, підвладна ханові територія.

Універсали – державні документи XV–XVIII ст. Мали характер маніфесту, наділеного вищою юридичною силою щодо інших правових документів. Видавалися королями Польщі, гетьманами України, іноді – полковниками та представниками генеральної старшини.

Унія – об'єднання, союз держав: персональна – під владою одного монарха (наприклад, Кревська); реальна – на основі угоди між державами або одностороннього акту більш сильної держави; релігійна, наприклад, Берестейська церковна унія (1596).

"Устава на волоки" (1557) – правовий документ, затверджений польським королем, великим князем литовським Сигізмундом II Августом, про проведення аграрної та фінансово-податкової реформи на території Великого князівства Литовського.

Уходники – люди із прикордонної зі степом смуги українських земель, які в XV–XVI ст., об'єднавшись у ватаги, йшли в Нижнє Подніпров'я для ведення сезонного промислу. Були одним з основних джерел формування козацтва до сер. XVI ст.

Федерація – форма державного устрою; союзна держава, яка складається з кількох держав або державних утворень. Має єдині законодавчі і виконавчі органи, збройні сили тощо. У той самий час кожна складова частина має свою конституцію, законодавчу та виконавчу владу.

Феномен – виняткове, незвичайне, рідкісне явище.

Феодал – в епоху Середньовіччя – землевласник, власник феоду, який експлуатував залежних від нього селян.

Феодалні з'їзди – загальнодержавні князівські з'їзди в Київській Русі. Важлива політична форма протягом періоду кін. XI – поч. XIII ст. З'їзди збирались у відповідальний для країни час. На них були присутні князі, бояри, церковна знать. Практика з'їздів була розпочата внаслідок необхідності розробки давньоруського законодавства. Так, у 1072 р. Ізяслав, Святослав, Всеволод затвердили у Вишгороді "Правду Ярославичів". У 1097 р. на з'їзді в Любечі були затверджені норми міжкнязівських відносин, припинення міжусобних війн, забезпечення стабільності. Відомі ще з'їзди 1101, 1103, 1155, 1223, 1230 рр.

Фільварки – багатогалузеві господарчі комплекси, що ґрунтувалися на постійній щотижневій панщині залежних селян і були орієнтовані на товарно-грошові відносини та ринок, хоча й зберігали риси натурального господарства (у XIV – першій половині XIX ст. у Польщі, Литві, Білорусі, Правобережній Україні).

Хмельницький Тимофій Богданович (1632–1653) – активний учасник визвольної війни українського народу. Старший син Б. Хмельницького.

Холопи – категорія населення в Київській Русі, яке перебувало в різних формах залежності від феодалів; за своїм правовим становищем близькі до рабів.

Хорунжий – у XVII–XVIII ст. в українському козацькому війську – член генеральної старшини, виконував функції інспектора військової справи і певною мірою – ад'ютанта, охоронця особи гетьмана.

Хотинська війна 1620–1621 рр. – війна Туреччини проти Речі Посполитої з метою загарбання польських та українських земель, що завершилася поразкою турецько-татарських земель й укладенням Хотинського договору 1621 р.

Християнство – одна з трьох (поряд з буддизмом та ісламом) світових релігій. Основні особливості християнства: визнання Христа посланцем Бога на Землі; віра в Трійцю – єдиного Бога по суті, але в трьох особах (Бог-отець, Бог-син, Бог-Дух святий); віра в існування потойбічного світу і в майбутній Страшний суд.

Хронологія – наука про вимір часу.

Централізація – зосередження керівництва, управління в єдиному центрі; зосередження більшої частини державних функцій у віданні центральних установ.

Чайка – військовий човен запорозьких козаків у XVI–XVII ст.

Челядь – назва залежного населення в Київській Русі. До IX ст. вживалася для називання рабів у стані патріархального рабства.

Чорна рада 1663 р. – загальна козацька рада, скликана на околиці м. Ніжина для обрання гетьмана Лівобережної України.

"Шлях із варягів у греки" – назва основного водного торговельного шляху Київської Русі, що зв'язував північні райони країни з південними руськими землями і скандинавські країни з Візантією.

Шляхта – у деяких країнах Центральної Європи (Польщі, Литві та ін.) назва феодалів (відповідало дворянству).

Ярлик – грамоти ханів Золотої Орди, що надавали право на управління окремими князівствами або областями, підкореними Ордою. Наданням ярлика хани затверджували руських князів у їхніх удільних князівствах.

Ярослав Осмомисл (1130–1187) – князь галицький (1153–1187), син Володимира Володаровича. Брав участь у численних феодалських війнах XII ст., походах проти половців та угрів. Підтримував тісні стосунки з багатьма державами, завдяки чому посилив могутність Галицького князівства. Боровся проти сепаратизму бояр, які намагалися втручатися у внутрішні справи держави і навіть у сімейні стосунки великого князя.

Ясир – бранці, захоплені татарами та турками під час розбійницьких нападів на українські землі.

ХРОНОЛОГІЯ ПОДІЙ

- VI ст. до н.е. – III ст.** – Скіфське державне утворення.
- VII–V ст. до н.е.** – заснування античних міст-держав у Північному Причорномор'ї (Ольвія, Феодосія, Пантікапей).
- 480–438 рр. до н.е.** – заснування Боспорського царства.
- V ст.** – заснування Києва.
- V–VII ст.** – розселення східних слов'ян.
- VI–VII ст.** – перші східнослов'янські політичні об'єднання (союзи племен).
- VIII–IX ст.** – формування державності у східних слов'ян. Об'єднання слов'янських князівств у "союз союзів" – Русь з центром у Києві. Переростання придніпровського "союзу союзів" Русь у об'єднання "Руська земля".
- 882** – утворення Древньоруської держави – Київська Русь.
- 945** – адміністративно-фінансова реформа княгині Ольги.
- 988** – запровадження християнства на Русі як державної релігії.
- XI ст., 10–30-ті рр.** – "Правда Ярослава".
- XI ст., 50–60-ті рр.** – "Правда Ярославичів".
- 1097** – князівський з'їзд у Любечі, зібраний, щоб припинити князівські чвари і зберегти єдність Київської Русі.
- 1113** – написання "Повісті минулих літ" (у першій редакції Нестора)
- 1113** – Устав Володимира Мономаха.
- 1187** – уперше згадується назва "Україна" (в "Іпатіївському" літописі). Стосовно Переяславської, Чернігівської та Київської земель.
- Середина XII ст.** – відокремлення Волинського князівства в окрему державу.
- 1199** – об'єднання волинським князем Романом Мстиславовичем Галицької землі і Волині в єдине Галицько-Волинське князівство.
- 1237–1240** – навала орд Батия на Русь.
- 1240, 6 грудня** – захоплення монголо-татарами Києва.
- 1245** – вимушене визнання Данилом Галицьким васальної залежності Галицько-Волинської держави від Золотої Орди. Відвідання князем Золотої Орди.
- 1139** – надання магдебурзького права першому з українських міст – м. Сянок.
- 1340** – припинення існування самостійного Галицько-Волинського князівства.
- 1385** – Кревська унія між Литвою і Польщею.
- 1413** – Городельська унія.
- 1433** – Судова реформа в українських землях.
- 1468** – Статут (Судебник) Казимира.
- 1490-ті рр.** – перші документальні згадки про українських козаків.
- 1529** – I Литовський статут.
- 1543** – остаточне закріпачення українських селян.
- 1552–1556** – заснування козаками на чолі з Д. Вишневецьким фортеці (Запорозької Січі) на о. Мала Хортиця.

- 1557** – "Устав на волоки" Сигізмунда II Августа і волочна поміра.
1566 – II Литовський статут.
1569 – Люблінська унія. Об'єднання Польщі та Литва в єдину державу – Річ Посполиту. Приєднання до Польщі Підляшшя, Київщини, Волині, Брацлавщини.
1572 – Указ Сигізмунда II про створення реєстрового козацтва.
1573 – "Артикули" Генріха Валуа.
1578 – Універсал Стефана Баторія про створення козацького війська.
1588 – III Литовський статут.
1594–1596 – повстання С. Наливайко.
1596 – Берестейська унія православної церкви України і католицької церкви Польщі на умовах залежності від папи римського.
1638 – "Ординація Війська Запорізького реєстрового".
1648, січень – обрання Б. Хмельницького гетьманом України.
1648, січень – початок Визвольної війни.
1648, 6 травня – перша перемога українського козацького війська над поляками під Жовтими Водами.
1648, 16 травня – перемога козацького війська під Корсунем.
1648, 11–13 вересня – перемога козацького війська під Пилявцями.
1649, 8 серпня – підписання Зборівської угоди Б. Хмельницького з поляками.
1651, 18–20 червня – поразка українських військ під Берестечком.
1651, 18 вересня – підписання Білоцерківської угоди Б. Хмельницького з поляками.
1652, 22–23 травня – розгром польсько-шляхетського війська під Батогом.
1652–1655 – освоєння українськими козаками земель Слобідської України.
1653 – бої під Жванцем.
1654, 8 січня – Переяславська рада. Прийняття рішення про об'єднання України з Росією.
1654, березень – Березневі статті або Статті Богдана Хмельницького. Переговори в Москві про встановлення правового статусу України.
1657, березень – ухвала старшинською радою рішення Б. Хмельницького про призначення його наступником 16-річного сина Юрія.
1657, 27 липня – смерть Б. Хмельницького.
1659 – Переяславські статті.
1663 – діяльність Малоросійського приказу.
1667 – Андрусівське перемир'я між Російською державою і Польщею.
1669 – Глухівські статті.
1686 – "Вічний мир" між Росією і Польщею.
1687 – Коломацькі статті.
1709 – руйнація Петром I Січі.
1710 – "Пакти і конституція прав і вольностей Запорозького Війська".

- 1722–1727 – діяльність I Малоросійської колегії.
1728, 22 серпня – "Решительные пункты".
1734 – ліквідація гетьманства. Утворення "Правління гетьманського уряду".
1734–1750 – діяльність "Правління гетьманського уряду" в Лівобережній Україні.
1743 – "Права, по которым судится малороссийский народ".
1750–1758 – збірник Ф.Чуйкевича "Суд и расправа в правах малороссийских".
1762, 1765–1775 – Петро Калнишевський – останній кошовий Запорозької (Нової) Січі.
1764 – ліквідація гетьманства.
1764–1786 – діяльність II Малоросійської колегії.
1767 – "Экстракт Малороссийских прав".
1775 – ліквідація Запорозької Січі.
1775–1828 – існування Задунайської Січі.
1781 – остаточна ліквідація полково-сотенного устрою в Україні.
1783, 3 травня – указ Катерини II про заборону переходів селян у Лівобережній Україні. Юридичне закріплення селян.
1796 – поширення загальноросійського адміністративного устрою на території України. Губернії та генерал-губернаторства.
1807 – "Зібрання Малоросійських прав". Введення комерційних судів.
1840–1842 – введення на території України Зводу законів Російської імперії.
1861, 19 лютого – підписання царем Маніфесту і "загального положення про селян, звільнених від кріпосної залежності".
1862, 25 грудня – тимчасові правила про устрій поліції в містах та повітах губерній.
1864 – земська реформа. Положення про губернські та повітові земські установи.
1864 – судова реформа.
1870 – міська реформа.
1864–1874 – військова реформа.
1903 – кримінальне уложення.
1905, 17 жовтня – маніфест Миколи II "Про вдосконалення державного ладу".
1906, 23 квітня – основні закони Російської імперії.
1906, 27 квітня – 8 липня – I Державна дума.
1906, 6 листопада – початок століпінської аграрної реформи.
1907, 20 лютого – 3 червня – II Державна дума.
1907–1912 – III Державна дума.
1912–1917 – IV Державна дума.
1914 – указ Миколи II про заборону української преси.
1914, серпень – початок Першої світової війни.

КИЇВСЬКІ КНЯЗІ

№ з/п	Князі	Роки князювання (якщо відомі)	Примітка
1	Олег	882–912	
2	Ігор	912–945	Династія Рюриків
3	Ольга	945–964	Правила як регентка
4	Святослав	964–972	Син Ігоря
5	Ярополк	972–979	Син Святослава
6	Володимир	979–1015	Син Святослава
7	Святополк	1015–1019	Син Володимира
8	Ярослав Мудрий	1019–1054	Син Володимира
9	Ізяслав	1054–1068	Син Ярослава
10	Всеєслав	1068–1069	З полоцьких князів
11	Ізяслав	1069–1073	Удруте
12	Святослав	1073–1076	Син Ярослава
13	Ізяслав	1076–1077	Утретє
14	Всеволод	1077–1093	Син Ярослава
15	Святополк	1093–1113	Син Ізяслава
16	Володимир Мономах	1113–1125	Син Всеволода
17	Мстислав	1125–1132	Син Мономаха
18	Ярополк	1132–1139	Син Мономаха
19	В'ячеслав	1139	Син Мономаха
20	Всеволод	1139–1146	Внук Святослава (з чернігівських князів)
21	Ігор	1146	Брат Всеволода
22	Ізяслав	1146–1149	Син Мстислава
23	Юрій	1149–1150	Син Мономаха
24	Ізяслав	1150	Удруте
25	Юрій	1150	Удруте
26	Ізяслав і В'ячеслав	1150–1154	Правили разом
27	Ростислав	1154	Брат Ізяслава
28	Ізяслав	1154–1155	Внук Святослава (з чернігівських князів)
29	Юрій	1155–1157	Утретє
30	Ізяслав	1157–1158	Удруте
31	Ростислав	1159–1161	Удруте
32	Ізяслав	1161	Утретє
33	Ростислав	1161–1167	Утретє
34	Мстислав	1167–1169	Син Ізяслава

№ з/п	Князі	Роки князювання (якщо відомі)	Примітка
35	Гліб	1169–1171	Син Юрія
36	Володимир	1171	Син Мономаха
37	Роман	1171	Син Ростислава
38	Михайло	1172	Син Юрія (з суздальських князів)
39	Рюрик	1173	Син Ростислава
40	Ярослав	1174	Син Ізяслава
41	Роман	1175–1176	Удруге
42	Святослав	1176–1180	Син Всеволода (з чернігівських князів)
43	Рюрик	1180–1181	Удруге
44	Святослав	1181–1194	Утретє
45	Рюрик	1194–1200	Утретє
46	Інгвар	1200–1202	Син Ярослава
47	Рюрик	1204	Учетверте
48	Ростислав	1204–1205	Син Рюрика
49	Рюрик	1205–1206	Уп'яте
50	Всеволод Чмний	1206	Син Святослава (з чернігівських князів)
51	Рюрик	1206	Ушосте
52	Всеволод	1207	Удруге
53	Рюрик	1207–1210	Усьоме
54	Всеволод	1210–1212	Утретє
55	Інгвар	1212	Удруге
56	Мстислав	1212–1223	Син Романа
57	Володимир	1123–1234	Син Рюрика
58	Ізяслав	1235	Син Мстислава
59	Володимир	1236	Удруге
60	Ярослав	1236–1238	Внук Юрія (з суздальських князів)
61	Михайло	1238–1239	Син Всеволода (з чернігівських князів)
62	Ростислав	1239	Син Мстислава
63	Данило	1240	Галицький
64	Михайло	1241–1246	Удруге
65	Ярослав	1246	Удруге

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКІ КНЯЗІ

№ з/п	Князі	Роки князювання (якщо відомі)	Примітка
1	Борис		Син Володимира Великого Київського
2	Всеволод		Син Володимира Великого
3	Ростислав	1064	Син Володимира, внук Ярослава київського
4	Ярополк	1077–1084	Син Ізяслава київського
5	Рюрик, Володар, Василько	1084–1124	Син Ростислава
6	Володимирко	1124–1153	Син Володаря
7	Ярослав	1153–1187	Син Володимирка
8	Олег і Володимир	1187–1188	Син Ярослава
9	Роман	1188–1189	Син Мстислава, князь волинський
10	Володимир	1189–1191	Син Ярослава, князь галицький. Удруге
11	Роман	1199–1205	Син Мстислава, князь галицько-волинський
12	Данило	1205–1206	Син Романа
13	Володимир Ігорович	1206–1208	З чернігівських князів
14	Роман	1208–1209	Брат Володимира
15	Ростислав	1210	Син Рюрика київського
16	Роман	1210	Удруге
17	Володимир	1210–1211	Удруге
18	Данило	1211–1212	Удруге
19	Мстислав Німий	1212–1213	З князів волинських
20	Володислав Комиличич	1213–1214	Боярин галицький
21	Кольоман	1214–1219	Королевич угорський
22	Мстислав Удатний	1219	З князів київо-смоленських
23	Кольоман	1219–1221	Удруге
24	Мстислав Удатний	1221–1227	Удруге
25	Андрій	1227–1230	Королевич угорський
26	Данило	1230–1232	Утрете
27	Андрій	1232–1233	Королевич, утрете
28	Данило	1233–1235	Учетверте
29	Михайло і син його Ростислав	1236–1238	З князів чернігівських
30	Данило	1238–1264	Уп'яте
31	Лев	1264–1301	Син Данила
32	Юрій I	1301–1308 (1315)	Син Льва
33	Андрій і Лев II	1308 (1315)–1323	Син Юрія
34	Болеслав Юрій II (Троїденович)	1325–1340	З князів мазовецьких
35	Любарг	1340–1349	З князів литовських

ГЕТЬМАНИ УКРАЇНИ

№ з/п	Прізвище, ім'я	Роки гетьманства (якщо відомі)	Примітка
1	Вишнівецький (Байда) Дмитро	1550–1564	Гетьман Запорозької Січі
2	Вишнівецький Михайло	1566–1574	Гетьман Запорозької Січі
3	Свирговський Григорій	1574	Гетьман Запорозької Січі
4	Ружинський Богдан	1575–1576	Уперше польський король назвав його Гетьманом ЗапорозькимГетьман Запорозької Січі
5	Шах Яків	1576–1577	Гетьман Запорозької Січі
6	Підкова Іван	1577–1578	Гетьман Запорозької Січі
7	Чорнинський Лук'ян	1578	Гетьман Запорозької Січі
8	Зборовський Самійло	1581	Гетьман Запорозької Січі
9	Ружинський Михайло	1585	Гетьман Запорозької Січі
10	Ружинський Кирик	1585	Гетьман Запорозької Січі
11	Кулага Захар	1586	Гетьман Запорозької Січі
12	Мікошинський Богдан	1586	Гетьман Запорозької Січі
13	Чорнинський Лук'ян	1586	Гетьман Запорозької Січі
14	Чаковичський Войтих	1590	Гетьман Запорозької Січі
15	Косинський Криштоф	1591–1593	Гетьман Запорозької Січі
16	Лобода Григорій	1593–1596 (з перервами)	Гетьман Запорозької Січі
17	Мікошинський Богдан	Літо 1594	Гетьман Запорозької Січі
18	Полоус Федір	Весна 1595	Гетьман Запорозької Січі
19	Шаула Матвій	Початок 1596	Гетьман Запорозької Січі
20	Крепський	Літо 1596	Гетьман Запорозької Січі
21	Нетьковський Христофор	Літо 1596	Гетьман Запорозької Січі
22	Василевич Іпат	1596–1597	Гетьман Запорозької Січі
23	Байбуза Тихін	1598	Гетьман Запорозької Січі
24	Полоус Федір	1598	Гетьман Запорозької Січі
25	Кішка Самійло	1600–1602	Гетьман Запорозької Січі
26	Крутневич Гаврило	1602–1603 (з перервами)	Гетьман Запорозької Січі
27	Куцькович Іван	1602	Гетьман Запорозької Січі
28	Косий Іван	1602–1603	Гетьман Запорозької Січі
29	Ізапович Григорій	Наприкінці 1606	Гетьман Запорозької Січі
30	Зборовський	1606	Гетьман Запорозької Січі
31	Олевченко	1606	Гетьман Запорозької Січі
32	Андрієвич Каленик	1609-1610	Гетьман Запорозької Січі
33	Тіскиневич Григорій	Травень 1610	Гетьман Запорозької Січі
34	Конашевич-Сагайдачний Петро	1614–1622 (з перервами)	Гетьман Запорозької Січі
35	Барабаш Дмитро	Березень 1617	Гетьман Запорозької Січі
36	Бородавка-Неродич Яцько	1619–1621	Гетьман Запорозької Січі
37	Голуб Олифир	1622–1623	Гетьман Запорозької Січі
38	Дорошенко Михайло	1623–1628 (з перервами)	

№ з/п	Прізвище, ім'я	Роки гетьманства (якщо відомі)	Примітка
38	Чорний Грицько	1624	Гетьман Запорозької Січі
39	Андрієвич Каленик	1624–1625	Гетьман Запорозької Січі
40	Пірський	1625	Гетьман Запорозької Січі
41	Жмайло Марк	1625	Гетьман Запорозької Січі
42	Сулима Іван	1628	
43	Чорний Грицько	1629–1630	Гетьман Запорозької Січі
44	Федорович (Трясило) Тарас	1630	Гетьман Запорозької Січі
45	Орендаренко Тимофій	1630–1631	Гетьман Запорозької Січі
46	Петражицький-Кулага Іван	1631–1632	Гетьман Запорозької Січі
47	Діденко Андрій	1632	Гетьман Запорозької Січі
48	Оредаренко Тимофій	1633–1634	Гетьман Запорозької Січі
49	Сулима Іван	1635	Гетьман Запорозької Січі
50	Томиленко Василь	1636–1637	Гетьман Запорозької Січі
51	Бут (Павлюк) Павло	1637	Гетьман Запорозької Січі
52	Кононович Сава	1637	
53	Острянин Яцько	1638	Гетьман Запорозької Січі
54	Гуня Дмитро	1637, 1638	Гетьман Запорозької Січі
55	Хмельницький Богдан	1648–1657	Гетьман України
56	Виговський Іван	1657–1659	Гетьман Лівобережної України
57	Хмельницький Юрій	1659–1663	Гетьман Лівобережної України
58	Брюховецький Іван	1663–1668	Гетьман Лівобережної України
59	Суховій Петро	1668	Гетьман Лівобережної України
60	Многогрішний Дем'ян	1668–1672	Гетьман Лівобережної України
61	Самойлович Іван	1672–1687	Гетьман Лівобережної України
62	Мазепа-Калєдинський Іван	1687–1709	Гетьман Лівобережної України
63	Скоропадський Іван	1709–1722	Гетьман Лівобережної України
64	Орлик Пилип	1710–1742	Гетьман Лівобережної України в еміграції
65	Полуботок Павло	1722–1723	Наказний атаман Малоросійської колегії
66	Апостол Данило	1727–1734	Гетьман Лівобережної України
67	Розумовський Кирило	1750–1764	Гетьман Лівобережної України
68	Тетеря Павло	1663–1665	Гетьман Правобережної України
69	Опара Степан	1665	Гетьман Правобережної України
71	Дорошенко Петро	1665–1668	Гетьман Правобережної України
72	Ханенко Михайло	1669–1674	Гетьман Правобережної України
73	Хмельницький Юрій	1677–1681	Гетьман Правобережної України
74	Скоропадський Павло	1918	Гетьман Української Держави, нащадок І. Скоропадського, гетьман Української Держави

ВИКОРИСТАНА ТА РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорізької Січі / О. Апанович. — К. : Генеза, 1993. — 156 с.
2. Базильчук Г. К. Словник-довідник з історії / Г. К. Базильчук. — К. : МАУП, 2005. — 368 с.
3. Бойко І. Й. Держава і право Гетьманщини : [навч. посіб.] / І. Й. Бойко. — Л. : Світ, 2000. — 118 с.
4. Бойко О. Д. Історія України : [навч. посіб.] / О. Д. Бойко. — К. : Академвидав, 2006. — 686 с.
5. Бунятян К. П. Давнє населення України: [навч. посіб.] / К. П. Бунятян. — К. : Либідь, 1999. — 228 с.
6. Верстюк В. Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник / В. Ф. Верстюк, О. М. Дзюба, В. Ф. Непринцев. — К. : Наукова думка, 1995. — 688 с.
7. Голобуцький В. Запорозьке козацтво / В. Голобуцький. — К. : Вища школа, 1994. — 539 с.
8. Грозовський І. М. Звичаєве право запорозьких козаків : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук : спец. 12.00.01 "Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень" / І. М. Грозовський. — Х., 1998. — 17 с.
9. Грозовський І. М. Право власності на землю в Запорозькій Січі / І. М. Грозовський // Право України. — 1997. — № 8. — С. 62–63.
10. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України / АН України, Ін-т археолог., Ін-т історії України ; вст. стаття В. А. Смолія, П. С. Сохання / М. С. Грушевський. — К. : Наукова думка, 1992. — 544 с.
11. Гурбик А. О. Виникнення Запорозької Січі (хронологічний та територіальний аспект проблеми) / А. О. Гурбик // Український історичний журнал. — 1999. — № 6. — С. 3–15; № 7. — С. 3–17.
12. Гурбик А. О. Копні суди на українських землях у XIV–XVI ст. / А. О. Гурбик // Український історичний журнал. — 1990. — № 10. — С. 111–113.
13. Гуржій О. І. Гетьманська влада в Українській козацькій державі першої чверті XVIII ст. (на прикладі діяльності І. Скоропадського) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора істор. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / О. І. Гуржій. — К., 1999. — 35 с.
14. Гуржій О. Право в українській козацькій державі (друга половина XVII–XVIII ст.) / О. І. Гуржій. — К. : Ін-т історії України НАН України, 1994. — 48 с.
15. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст. : кордони, населення, право / О. І. Гуржій. — К. : Дніпро, 1996. — 56 с.
16. Давня історія України : навч. посіб. : у 2 кн. [П. П. Толочко (керівник авт. колективу), Д. Н. Козак, С. Д. Крижицький та ін.]. — К. : Либідь, 1994. — Кн. 1. — 240 с.
17. Дахно І. І. Історія держави і права / І. І. Дахно. — К. : Центр навчальної літератури, 2006. — 408 с.
18. Заруба В. М. Історія держави і права України : навч. посіб. / В. М. Заруба. — К. : Центр навчальної літератури, 2005. — 224 с.
19. Захарченко П. Історія держави і права України : [підручник] / П. Захарченко. — К. : Атіка, 2004. — 368 с.
20. Зуц В. Л. Державний лад Ольвії в VI–I ст. до н.е. / В. Л. Зуц // Український історичний журнал. — 1970. — № 9. — С. 76–82.
21. История отечественного государства и права. Ч. I : [учебник] / под ред. О. И. Чистякова. — [автор. коллектив: Л. В. Дюков, Ю. А. Егоров, В. С. Кульчицкий и др.] — 3-е изд., перераб. и доп. — М. : Юрист, 2004. — 430 с.

22. Іванов В. М. Історія держави і права України : [навч. посіб.] / В. М. Іванов. — К. : МАУП, 2002. — Ч. I. — 264 с.
23. Історія держави і права України : [навч. посіб.] / за ред. А. С. Чайковського. — К. : Юрінком Інтер, 2000. — 384 с.
24. Історія держави і права України : [підручник] : у 2-х т. / за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина — Том 1. — [кол. авторів : В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький та ін.]. — К. : Видавничий Дім "Ін Юре", 2000. — 648 с.
25. Історія державності України : експериментальний підручник / за заг. ред. О. М. Бандурки, О. Н. Ярмиша — [кол. авторів : В. А. Греченко, О. А. Гавриленко, М. М. Столбуненко та ін.]. — Х. : ТОВ "Одісей", 2004. — 608 с.
26. Кадєєв В. І. Про державний лад Херсонеса в перших століттях н.е. / В. І. Кадєєв // Український історичний журнал. — 1971. — № 9. — С. 67–72.
27. Кіселичник В. Про надання українським містам у XIV–XVII ст. магдебурзького права / В. Кіселичник // Право України. — 1996. — № 3. — С. 82–84.
28. Козаченко А. Про державну владу Б. Хмельницького: окремі питання // Право України. — 1998. — № 2. — С. 89–94.
29. Кондратюк О. В. Органи влади і право / О. В. Кондратюк // Галичина в XIX ст. : соціально-економічне, правове та внутрішньополітичне становище. — Л. : Апріорі, 2004. — С. 16–28.
30. Котляр М. Ф. Історія України в особах : Давньоруська держава / М. Ф. Котляр. — К. : Україна, 1996. — 240 с.
31. Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство / І. П. Крип'якевич. — К. : Наукова думка, 1984. — 174 с.
32. Кульчицький В. С. Утворення та діяльність Галицького станового сейму / В. С. Кульчицький, О. І. Мікула // Життя і право. — 2004. — № 5. — С. 36–39.
33. Кузьминєць О. В. Історія держави і права України : [навч. посіб.] / О. В. Кузьминєць, В. Калиновський. — К. : Україна, 2005. — 448 с.
34. Кушинська Л. А. Про джерела права русько-візантійських угод X ст. / Л. А. Кушинська // Український історичний журнал. — 1999. — № 6. — С. 89–94.
35. Лашенко Р. Лекції по історії українського права / Р. Лашенко. — К. : Україна, 1998. — 254 с.
36. Мельник Л. Г. Боротьба за українську державність (XVII ст.) / Л. Г. Мельник. — К. : Освіта, 1995. — 192 с.
37. Мікула О. Апарат управління Галичиною і Буковиною за австрійською конституцією / О. Мікула // Право України. — 2002. — № 5. — С. 140–142.
38. Молдован В. В. Судоустрій України : [навч. посібник] / В. В. Молдован. — К. : Алеута, 2007. — 215 с.
39. Музиченко П. Історія держави і права України / навч. посіб. / П. Музиченко. — 5-те вид., випр. і доп. — К. : Т-во "Знання", КОО, 2006. — 437 с.
39. Музиченко П. Магдебурзьке право в Україні / П. Музиченко // Юридический вестник. — 1994. — № 3. — С. 17–21.
40. Пасічник М. С. Історія України : державницькі процеси, розвиток культури та політичні перспективи : [навч. посіб.] / М. С. Пасічник. — К. : Знання, 2006. — 735 с.
41. Петров И. В. Государство и право древней Руси / И. В. Петров. — СПб. : Издательство Михайлова В. А., 2003. — 413 с.
42. Повість минулих літ. Літопис : [наук. керівник видання Д. С. Лихачов]. — К. : Веселка, 1989. — 222 с.

історичний журнал. — 1970. — № 9. — С. 76–82.

21. История отечественного государства и права. Ч. I : [учебник] / под ред. О. И. Чистякова. — [автор. коллектив: Л. В. Дюков, Ю. А. Егоров, В. С. Кульчицкий и др.] — 3-е изд., перераб. и доп. — М. : Юрист, 2004. — 430 с.

22. Іванов В. М. Історія держави і права України : [навч. посіб.] / В. М. Іванов. — К. : МАУП, 2002. — Ч. I. — 264 с.

23. Історія держави і права України : [навч. посіб.] / за ред. А. С. Чайковського. — К. : Юрінком Інтер, 2000. — 384 с.

24. Історія держави і права України : [підручник] : у 2-х т. / за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина — Том 1. — [кол. авторів : В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький та ін.]. — К. : Видавничий Дім "Ін Юре", 2000. — 648 с.

25. Історія державності України : експериментальний підручник / за заг. ред. О. М. Бандурки, О. Н. Ярмиша — [кол. авторів : В. А. Греченко, О. А. Гавриленко, М. М. Столбуненко та ін.]. — Х. : ТОВ "Одісей", 2004. — 608 с.

26. Кадєєв В. І. Про державний лад Херсонеса в перших століттях н.е. / В. І. Кадєєв // Український історичний журнал. — 1971. — № 9. — С. 67–72.

27. Кіселичник В. Про надання українським містам у XIV–XVII ст. магдебурзького права / В. Кіселичник // Право України. — 1996. — № 3. — С. 82–84.

28. Козаченко А. Про державну владу Б. Хмельницького: окремі питання // Право України. — 1998. — № 2. — С. 89–94.

29. Кондратюк О. В. Органи влади і право / О. В. Кондратюк // Галичина в XIX ст. : соціально-економічне, правове та внутрішньополітичне становище. — Л. : Апріорі, 2004. — С. 16–28.

30. Котляр М. Ф. Історія України в особах : Давньоруська держава / М.Ф. Котляр. — К. : Україна, 1996. — 240 с.

31. Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство / І. П. Крип'якевич. — К. : Наукова думка, 1984. — 174 с.

32. Кульчицький В. С. Утворення та діяльність Галицького станового сейму / В. С. Кульчицький, О.І. Мікула // Життя і право. — 2004. — № 5. — С. 36–39.

33. Кузьминєць О. В. Історія держави і права України : [навч. посіб.] / О. В. Кузьминєць, В. Калиновський. — К. : Україна, 2005. — 448 с.

34. Кушинська Л.А. Про джерела права русько-візантійських угод X ст. / Л. А. Кушинська // Український історичний журнал. — 1999. — № 6. — С. 89–94.

35. Лашенко Р. Лекції по історії українського права / Р. Лашенко. — К. : Україна, 1998. — 254 с.

36. Мельник Л. Г. Боротьба за українську державність (XVII ст.) / Л. Г. Мельник. — К. : Освіта, 1995. — 192 с.

37. Мікула О. Апарат управління Галичиною і Буковиною за австрійською конституцією / О. Мікула // Право України. — 2002. — № 5. — С. 140–142.

38. Молдован В. В. Судоустрій України : [навч. посібник] / В. В. Молдован. — К. : Алеута, 2007. — 215 с.

39. Музиченко П. Історія держави і права України / навч. посіб. / П. Музиченко. — 5-те вид., випр. і доп. — К. : Т-во "Знання", КОО, 2006. — 437 с.

39. Музиченко П. Магдебурзьке право в Україні / П. Музиченко // Юридический вестник. — 1994. — № 3. — С. 17–21.

40. Пасічник М. С. Історія України : державницькі процеси, розвиток культури та політичні перспективи : [навч. посіб.] / М. С. Пасічник. — К. : Знання, 2006. — 735 с.

Навчальне видання

СЕРЕДА

Анжела Миколаївна

Історії держави і права України

ЧАСТИНА I

Навчальний посібник

Редактор: Л.П. Зеленкевич

Коректор: Н.А. Грозовська

Дізайн обкладинки і макет: Л.П. Зеленкевич

Комп'ютерне верстання: С.В. Жуков

Формат 60x84 1/16. Ум. друк. арк. 19,5. Тираж 500 пр. Зам.

ФОП Зеленкевич Л. П.

Україна, 69095, м. Запоріжжя, вул. Ілліча, 34, оф. 200

E-mail: linaeditor@yandex.ua

Свідотство суб'єкта видавничої справи ДК № 3432 від 24.03.2009 р.

ТОВ "ВТД "Університетська книга"

40030, м. Суми, вул. Кірова, 27, 5-й пов.

E-mail: publish@book.sumy.ua

www.book.sumy.ua

Свідотство суб'єкта видавничої справи ДК № 489 від 18.06.2001

Надруковано відповідно до якості наданих діалозитивів
у ПП "Прінт-Лідер"

Україна, 61070, м. Харків, вул. Рудика, 8